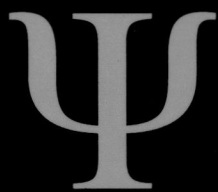

PSIHOLOŠKA OBZORJA

HORIZONS OF PSYCHOLOGY

PSIHOLOŠKA OBZORJA

HORIZONS OF PSYCHOLOGY

LJUBLJANA
1994

433748

VSEBINA

PSIHOLOŠKA OBZORJA
HORIZONS OF PSYCHOLOGY

Uvodni del

BESEDA UREDNIKA

ISSN 1318-1874

5

Drustvo psihologov Slovenije

Raziskovalni in teoretski članki

Eva Bahovec

RAZVOJ ZNANJA

7

Olga Gnamuš

INTENCIONALNOST

Bojan Dekleva, Nace Geršič

Bojana Dekleva, Nace Geršič

Bojana Dekleva, Nace Geršič

Bojana Dekleva, Nace Geršič

25

Ajda Nina Kovačev

NEVERBALNO VEŠTAČENJE

37

Dare Kovačič

BESEDNA IN TELESNA KOMUNIKACIJA

49

Dare Kovačič

EMOCIJE V

61

Vid Pogačnik

PROBLEM ZAVESTI OSTAJA NERESOLVEN

69

Mirjana Ule

SOCIOHISTORIČNI MODEL SOCIALNE PSIHLOGIJE

87

Zora Ilc Rutar

PSIHOSOCIALNA POMOČ KOT

95

Maja Zupanc

STRUKTURA IN VSEBINA POJMA

101

LJUBLJANA
1994

PSIHOLOŠKA OBZORJA
HORIZONS OF PSYCHOLOGY

ISSN 1318-1874

Izdaja Društvo psihologov Slovenije

Uredniški svet:

Živana Bele-Potočnik, Marko Polič, Andrej Žižmond

Uredniški odbor:

Eva Bahovec, Gabi Čačinovič-Vogrinič, Slavica Česnik, Bojan Dekleva, Nace Gerič,
Onja Grad-Tekavčič, Ludvik Horvat, Miro Kline, Janez Mayer, Polona Matjan, Janek
Musek, Vid Pogačnik, Peter Praper, Mirjana Ule, Peter Umek, Sonja Žorga.

Glavni urednik:

Janek Musek

Odgovorni urednik:

Peter Praper

Lektorica:

Vilma Kavšček

Tisk:

Planprint Ljubljana

Naslov uredništva:

Društvo psihologov Slovenije
Prušnikova 74, 61210 LJUBLJANA-ŠENTVID
Tel. (061) 51086

Revija izhaja s finančno podporo Ministrstva za šolstvo in šport in Ministrstva za
znanost in tehnologijo štirikrat letno v nakladi 800 izvodov.

VSEBINA

Uvodni del

BESEDA UREDNIKA.....	5
----------------------	---

Raziskovalni in teoretski članki

Eva Bahovec RAZVOJ ZNANOSTI IN RAZSVETLJENSTVO.....	7
--	---

Olga Gnamuš INTENCIONALNOST - VEZ MED POMENOM IN UMOM.....	15
---	----

Darja Kobal SAMOPODOBA - ZAVESTNA ALI TUDI NEZAVEDNA RAZSEŽNOST OSEBNOSTI?.....	25
---	----

Asja Nina Kovačev NEVERBALNO VEDENJE V SOCIALNI INTERAKCIJI.....	37
---	----

Dare Kovačič BESEDNA IN TELESNA KOMUNIKACIJA.....	49
--	----

Dare Kovačič EMOCIJE V GOVORU.....	61
---------------------------------------	----

Vid Pogačnik PROBLEM ZAVESTI OSTAJA NERAZREŠEN.....	69
--	----

Mirjana Ule SOCIOHISTORIČNI MODEL SOCIALNE PSIHOLOGIJE.....	87
--	----

Zora Ilc Rutar PSIHOSOCIALNA POMOČ KOT NAČIN UPRAVLJANJA Z MATERAMI.....	95
---	----

Maja Zupančič STRUKTURA IN VSEBINA POJMA O ČLOVEKU: IZSLEDKI ŠTUDIJE V SLOVENIJI.....	101
---	-----

Pregledni, aplikativni in strokovni članki

Asja Nina Kovačev

COLOUR AND PERSONALITY IN THE FURNISHING OF APARTMENTS.....117

Zlatka Rakovec Felser

BOLEČINA KOT KOMPLEKSEN, BIOPSIHOSOCIALNI FENOMEN.....141

Onja Tekavčič Grad

COUNTER TRANSFERENCE PROBLEMS INSIDE THE GROUP OF RELATIVES
BEREAVING SUICIDE.....151

Sonja Žorga

MODEL SUPERVIZIJE NA PODROČJU PEDAGOŠKIH DEJAVNOSTI.....157

Recenzije

Mirjana Ule

V. PEČJAK: PSIHOLOGIJA MNOŽICE.....171

Mirjana Ule

J. MUSEK: PSIHOLOŠKI PORTRET SLOVENCEV.....175

BESEDA UREDNIKA

RAZSVETLJENSTVO

Eva Bahovec

Drage kolegice in kolegi!

Uredništvo se opravičuje in prosi za razumevanje zaradi zamude zadnje, dvojne številke letnika 1994. Prehod na drugo tiskarno nam je naredil več preglavic kot smo si znali predstavljati. Veliko tehničnega dela, ki so ga prej opravili v tiskarni, smo prevzeli nase, da bi znižali stroške izdajanja revije, saj nas je zniževanje članstva in neplačevanje članarine pripeljalo v neprijetno finančno situacijo.

Želimo tudi dosledno izpolnjevati kriterije strokovne revije, zato smo poskrbeli za ustrezne recenzije vseh objavljenih člankov, ti pa so hkrati tudi lektorirani. Dogovorili smo se, da bomo vsakemu avtorju lektorirane članke vrnili v korekturo, zato Vam pri prvem pošiljanju ni potrebno dodati diskete, ko pa boste poslali korigiran prispevek, pa dodajte besedilo tudi na disketi. Če je le mogoče, uporabljajte Word for Windows 2.0 ali 6.0, slike pa pošiljajte v PCX formatu. To nam bo zelo olajšalo končno pripavo revije.

Odgovorni urednik

RAZVOJ ZNANOSTI IN RAZSVETLJENSTVO

Eva Bahovec

Teorijo današnjega časa odločilno obeleža delo Sigmunda Freuda. Njegova revolucija v znanosti ob prelomu 19. v 20. stoletje, ki velja danes za del "moderne", je deležna novih in novih interpretacij in predelav; njegovo življenje, za katerega je sam poudarjal, da je pomembno le v razmerju do psihoanalize, je predmet protislovnih komentarjev. Oboje, tako njegova teorija kot njegova biografija, povzročata med strokovnim bralstvom in širšo javnostjo izrazito polarizacijo: pri enih občudovanje in strast, da bi šli dalje po tej poti, pri drugih zavračanje in zgražanje ali pa kar neposredno "razkrinkavanje".

Freud sam je navajal, da izhaja psihoanaliza iz "ozko omejenega polja", iz razprav o funkcionalnih nevroloških obolenjih nekje od sredine 19. stoletja naprej, iz dela Bernheima, Charcota in Janeta, potem iz *Studien über Hysterie* (1895d), ki sta jih napisala skupaj z Breuerjem, in šele nazadnje iz njegovih lastnih prispevkov. V kreativnost velikih mož ni verjel in za skoraj vsako svoje partikularno odkritje, kot bomo videli pozneje, je našel kakšnega predhodnika v zgodovini ali med sodobniki. Toda kljub ozkemu področju človeške vednosti, ki mu je - in ostaja - psihoanalitična teorija zavezana, in kljub temu, da se ni imel za revolucionarja v znanosti, je rad izpostavljali izjemni domet svojega odkritja, ki je seglo veliko dlje od kakšne nove zgolj znanstvene teorije. V znanem odlomku iz *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse* (1916-1917 /1915-1917/), s katerimi je hotel prepričati tudi širšo publiko, označuje znanstvene revolucije kot "udarce človekovemu narcizmu", psihoanalizo pa navaja kot zadnjo v zaporedju, ki začenja pri Koperniku in nastanku moderne znanosti, nadaljuje pa se v prejšnjem stoletju z Darwinom. Te velike dogodke v zgodovini znanosti intepretira takole:

"Človeštvo je moralo v teku časa dvakrat prenesti, da ga je znanost hudo užalila v njegovem naivnem samoljubju. To se je zgodilo prvikrat, ko je zvedelo, da naša zemlja ni središče vesolja, temveč droben delec nekega svetovnega sistema, ki si ga v njegovi velikosti komaj predstavljamo. Za nas je ta žalitev povezana s Kopernikovim imenom, čeprav je oznanjala nekaj podobnega že aleksandrijska znanost. Drugič se je to zgodilo takrat, ko je biološko raziskovanje spodbilo domnevno človeško prednost v stvarstvu in mu odkazalo izvor v živalskem svetu in neuničljivost njegove živalske narave. To prevrednotenje se je dopolnilo v naših dneh pod vplivom C. Darwina, Wallacea in njunih predhodnikov, ne brez kar se da silovitega upiranja sodobnikov.

Tretjič in na najbolj občutljivem mestu pa bo prizadela človeško samoveličje današnja psihološka znanost, ki hoče Jazu dokazati, da ni niti gospodar v lastni hiši, pač pa se mora zadovoljiti z bornimi sporočili o tem, kar se nezavedno dogaja v njegovem duševnem življenju."¹

Freudova parabola o treh velikih udarcih, ki so v teku časa prizadeli človeškovo samoljubje, je torej več kot delovna hipoteza: je oris odgovora na vprašanje, kako je razvoj znanosti vplival na podobo, ki jo ima človek o samem sebi, na postopno spreminjanje te podobe, na njeno vse večjo razpršenost in razsrediščenje.

Zato lahko vzamemo Freudovo nič kaj triumfalno zaporedje tudi kot izhodišče za refleksijo razsvetljenstva in njegove dediščine, kot opozorilo na nezvedljivo zgubo, ki se ji napredovanje razuma nikakor ne more izogniti. Toda to je opozorilo, ki sega onstran dialektike razsvetljenstva in onstran vpraševanja o neločljivosti luči razuma od dominacije in despotizma ali vednosti od oblasti; prej je refleksija tega, kako lahko zaporedje treh velikih, morda celo največjih revolucij v zgodovini znanosti, Kopernikove, Darwinove in Freudove, pomeni hkrati tudi refleksijo položaja človeka v svetu, ne kot menjavanje različnih *Weltanschauung*, temveč na specifičen, lahko bi rekli negativen način, kot postopno izključevanje človeka iz sprva zgolj njegovega univerzuma, iz prvotne narcistične spojenosti, ki ne pozna meja med notranjim in zunanjim, med subjektivnim in objektivnim, med polnostjo in odsotnostjo. Izključevanje človeka iz sveta je v tej perspektivi istočasno tudi konstitucija subjekta kot entitete, ločene od ostalega sveta, refleksija njegovega položaja v njem pa ne le premestitev središča tega univerzuma, temveč tudi vzpostavitev meje in razsrediščenje.

V zaporedju, ki nam ga Freud pušča v premislek, saj ga sam omenja le na dveh ali treh mestih, bolj mimogrede in v ilustracijo, se torej soočamo s sovpadanjem specifičnega, času zavezanega znanstvenega odkritja z odkritjem, ki zadeva vse človeštvo, človečnost zgodovinskih bitij, a tudi s sovpadanjem posebnega dogodka in specifičnega zgodovinskega trenutka s trajnim procesom, s porajanjem mišljenja, ki se zave lastne zgodovinskosti. A zave se je na način znanstvene racionalnosti ne kot razkrinkavanje iluzije o človekovi veličini, o posebnosti in enkratnosti njegovega položaja v vsem, kar ga obdaja, in ne kot izpostavitev racionalnega jedra te iluzije, temveč kot posebna oblika *Entzauberung* sveta, kot naknadni učinek, ki tu drži mesto razsvetljski kategoriji entuziazma: v vsakem naslednjem koraku, od Kopernika naprej, bolj neusmiljen proces razsrediščenja, v katerem je postopoma nastajala doba, ki ji pravimo moderna.

Freud, ki sicer ni govoril o znanstveni revoluciji, se je problemu približal, ko je razpravljal o "splošnem nasprotovanju naši znanosti", namreč psihoanalizi. Za Darwina duha ga je razglasil šele njegov biograf, Ernest Jones, ki ga je takole umestil v zaporedje: "Kopernik in Darwin sta si veliko upala v soočanju z neprijetno resnico o zunanji realnosti", toda za Freudovo soočanje z notranjo realnostjo je bilo potrebno

¹ S. Freud, *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse* (1916-1917 /1915-1917/), Studienausgabe, vol. I, str. 283-284; slov. prev. *Predavanja za uvod v psihoanalizo* (1916-1917 /1915-1917/), Državna založba Slovenije, Ljubljana 1977, str. 273-274.

"nekaj, kar lahko dajo brez pomoči drugih le najbolj redki smrtniki."² Opozorilo na drugi vidik, ki je v tej Jonesovi primerjavi potisnjen nekoliko v ozadje, pa najdemo pri Marie Bonaparte, ki govori o Freudu kot o mešanici Pasteurja in Kanta, torej na eni strani znanstvenika v ožjem pomenu besede in na drugi filozofa, ki se je lotil koperniškega obrata v metafiziki.

S Kopernikom in Darwinom Freuda ne povezuje toliko izredni domet njihovih znanstvenih sistemov ali izjemni pomen za napredovanje kulture nasploh in za razvoj družbe "zunaj znanosti", temveč, kot pravi sam, strastni značaj njihovih odkritij, ki zbujajo odpor. Res je sicer, kar priznavajo tudi najuglednejši zgodovinarji revolucij v znanosti, da je onstran strogih meja znanosti, kot temu ponavadi rečejo, domet Kopernikove *De revolutionibus orbium coelestium* prej primerljiv z Darwinom kot z Newtonom, da pomeni Darwinov *The Origin of Species*, če vzamemo za kriterij razširjenost in gorečnost razprav o njem, nemara kar največjo znanstveno revolucijo in da "obstaja le še en znanstveni avtor moderne dobe, ki ga lahko s tega vidika primerjamo z Darwinom, in to je Sigmund Freud."³ Res je tudi, da se mnogi zgodovinarji in filozofi znanosti sprašujejo, v čem sploh je revolucionarnost Kopernikovega astronomskega sistema in raje govorijo o Kopernikovi revoluciji v sedemnajstem stoletju, namreč pri Keplerju in Galileju, ali da, po drugi strani, Freudovi metapsihologiji sploh odrekajo status znanstvenosti in včasih celo kar naravnost razkrinkavajo njegovo šarlatanstvo. Toda kozmološki udarec ni bil človekovemu samoljubju zadan takrat, ko je prišlo do odkritja, poudarja Freud, pa naj ga pripisujemo Koperniku ali že prej pitagorejcem, aleksandrijski znanosti in Aristarhu, temveč šele ko je znanstveno odkritje postalo "splošno sprejeto"; in naslednji udarec ne takrat, ko je Darwin človeka opredelil kot "različnega ali nadrejenega živalim", temveč ko so se razprave osredotočile prav na človeka in njegovo - nekaterim vrstam bližje drugim bolj oddaljeno - živalsko poreklo.⁴

Ne glede na njihovo pozitivno vsebino, na notranje trdno jedro, lahko ta odkritja merimo po njihovem naknadnem učinku, po pomenu njihovega sporočila za opazovalca, za prejemnika. Toda namesto nekoliko kontingentnega (Kuhnovi kritiki bi rekli sociologističnega) kriterija splošne sprejetosti je prej osupljiva sama pojavna oblika te splošne sprejetosti: očaranost in hkrati odpor, odpor v psihoanalitičnem, objektivnem pomenu besede, kot način obstoja nezavednega v zunanjosti in kot način, kako zunanost, drugost obstaja za "človeka", za subjekt. Kategorija odpora je tu tista, ki drži mesto razsvetljski kategoriji "določene vrste navdušenja, ki spremlja odkritja," kot pravi d'Alembert, "določenega zanosna idej, ki ga spektakel univerzuma ustvarja v nas."⁵ In nenazadnje je to tudi kategorija entuziazma, ogromnega entuziazma, ki ga je izzvala francoska revolucija in s katerim jo lahko merimo mimo revolucionarnosti njene vsebine in ne glede na to, ali je revolucija uspela ali se je izjalovila.

² E. Jones, nav. po I. B. Cohen, *Revolution in Science*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1985, str. 360.

³ I. B. Cohen, *Revolution in Science*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1985, str. 300.

⁴ Ibid., str. 362

⁵ D'Alembert, nav. po E. Cassirer, *The Philosophy of the Enlightenment*, Beacon Press, Boston 1955, str. 4.

Ko razpravljamo o refleksiji razsvetljenstva in njegove dediščine, lahko Freudovo parabelo razumemo kot čisti negativ razsvetljenske vere v bodočnost človeštva in vizije napredka iz Condorcetove *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit human*, ki velja tako za povzetek filozofije razsvetljenstva, za harmonično celoto, v katero so se postopoma preoblikovale misli Voltaira, Turgota, Helvetiusa, Condillaca, torej za njen testament in iztek, pa tudi za njeno karikaturu.⁶ Pri Condorcetu sledimo devetim obdobjem, v katerih se človek postopoma osvobaja avtoritete in vzpenja k razsvetljenosti znanstvene civilizacije. Pogled je ves čas usmerjen v deseto obdobje, v prihodnost, brez kakršne koli nostalgije za preteklostjo, saj ji botruje prepričanje, da je zmožnost izpopolnjevanja človeške vrste brezmejna.

V tem nauku o napredku pride najboljše do izraza nov odnos človeka do zgodovine: prihodnost prevlada nad preteklostjo, dejanje nad dediščino, razum nad tradicijo, celotni razvoj pa poteka v smeri osvobajanja od avtoritete, osvobajanja v imenu naravoslovnih znanosti. Toda enciklopedisti si niso le prizadevali sistematizirati vednosti, temveč tudi spremeniti način rezoniranja, zajeti tisti presežek, ki ga prinaša znanost posredno, v prepletenosti znanstvenih odkritij z refleksijo in legitimno rabljenega razuma z voljo: "Galilej je Baconovo metodo raziskovanja narave obogatil s koristnimi in sijajnimi odkritji, ... a se je omejil izključno na matematične in fizikalne znanosti in duhu ni mogel izraziti gibanja, ki ga je, tako je videti, doumel ... Ta čast je bila prihranjena za Descartesa, za tega domiselnega in vnetega filozofa. Obdarjen z veliko nadarjenostjo za znanost ... je hotel razširiti svojo metodo na vse objekte človeške inteligentnosti ... Ljudem je dejal, naj odvržejo jarem avtoritete, naj pripoznajo le tisto, ki jo priznava njihov razum; in ubogali so ga, ker si jih je podrejal s svojo gorečnostjo in ker jih je potegnil za sabo s svojim navdušenjem."⁷ Tu ni na delu le sistematični duh, temveč *esprit de système*, prava ljubezen do sistema, ki ne spravlja le pozitivne vednosti v sklad s tem, kar je racionalno in kar lahko pomeni napredovanje tudi za razum, temveč hkrati prinaša splošno napredovanje moralnega reda.

Kjer vodi pri filozofih razsvetljenstva proces racionalizacije k vse bolj izpopolnjenim oblikam človečnosti, je pri Freudu napredovanje znanstvenega spoznanja napredovanje človeštva iz poraza v poraz. Napredovanje razuma, ki se postavlja po robu zunanji, razumu heteronomni avtoriteti, je napredovanje spoznanja o njeni nezvedljivosti, o tem, da razsežnost zunanosti, drugosti, ki si je subjekt ne more prisvojiti, ni le neukinljiva, temveč vse bolj postaja njegovo najbolj "notranje", intimno obeležje. Več ko človek zmore, bolj je subjekt zreduciran.

Če bi iskali med samimi filozofi razsvetljenstva vzporednico takšni ideji razvoja, ki vodi človeštvo v vse hujšo pogubo, bi jo lahko našli le pri njihovem "najbolj nevarnemu nasprotniku", kot mu pravi Cassirer, pri Jean-Jacquesu Rousseauju.⁸

⁶ Gl. A. Koyré, "Condorcet", v *Études d'histoire de la pensée philosophique*, Gallimard, Paris 1971, str. 103, in P. Gay, *The Enlightenment: An Interpretation*, Alfred A. Knopf, New York 1969, vol. 2, str. 122; gl. tudi R. Bernstein, "The Rage against Reason", v E. McMullin (ed.), *The Shaping of Scientific Rationality*, University of Notre Dame Press, Notre Dame, Indiana 1988, str. 189-221.

⁷ Nav. po A. Koyré, "Condorcet", v *Études d'histoire de la pensée philosophique*, Gallimard, Paris 1971, str. 108.

⁸ Gl. E. Cassirer, *The Philosophy of the Enlightenment*, Beacon Press, Boston 1955, str. 273-274.

Prelom, ki je v zgodovini znanosti povezan s Freudovim imenom, je v zgodovini razsvetljenstva opravil ta fascinantni filozof in teoretik "nelagodja v kulturi".

Rousseauju pripada v filozofiji razsvetljenstva prav posebno mesto. Splošnemu navdušenju nad napredovanjem človeškega rodu in prepričanju, da ga civilizacija dviguje vse višje in višje, se je vztrajno postavljal po robu in opozarjal na njeno mračno plat, na temno stran razsvetljenstva. Temu je bila namenjena že njegova prva razprava, *Discours sur les sciences et les arts* iz leta 1750. V njej je poskušal, kot je poudarjal nasproti očitkom, da želi človeka spraviti nazaj v naravno stanje, le razpršiti "iluzijo tako nesmiselnega občudovanja sredstev našega lastnega nelagodja."⁹

Razgaljanje te iluzije začenja v temeljni postavki Rousseaujeve teoretske zgradbe, zaradi katere so njegova dela kmalu vpisali v seznam prepovedanih knjig.¹⁰ Kako se je do nje dokopal, opisuje v pismu Malesherbesu leta 1762. V nemiru, ki mu ga je prineslo vprašanje o umetnostih in znanostih, ko se je v avgustu 1749 peljal na obisk k Diderotu v vincenneski zapor, je "nenadoma začutil, kot da je moj duh oslepljen od tisoč luči;" v množstvu živih idej, ki so se mu porodile hkrati s silovitostjo in zmedenostjo, se je zatekel pod drevo ob cesti in to je bil trenutek, ko je ugledal rdečo nit logične izpeljave: "Ko bi lahko sploh kdaj opisal vsaj del tega, kar sem videl in občutil pod tem drevesom, s kakšno močjo bi lahko izpostavil zlorabe naših institucij, s kakšno enostavnostjo bi pokazal, da je človek naravno dober in da so ljudje postali zlobni zgolj zaradi teh institucij."¹¹

Osrednja tema *Discours sur les sciences et les arts* je nezdružljivost znanosti in umetnosti z vrlino;¹² v zgodovini so se pogosto bogotile v družbah, kot so že pred njim vedeli "stari", Sokrat v Atenah in Katon starejši v Rimu, ki so bile v stanju moralnega propadanja, v družbah vrline in časti pa je bila znanost vedno v ozadju. Čeprav bi narava želela človeštvo obvarovati pred vednostjo, tako kot mati otroku iztrga iz rok nevarno orožje, je škodljivost znanosti in filozofije, teh glavnih tarč Rousseaujevih kritik, vse večja in večja. Običajno je, da v razvoju znanost nadomesti nevednost; moderna znanost pa se je morala spopasti z nečim hujšim od nevednosti, s srednjeveško sholastiko. A še teh okov človeštva ni rešila znanost, temveč zgodovinski dogodek, padec Konstantinopla.¹³

Seveda to ne velja za vsako znanost, ne za vsako filozofijo, in prav tako ne za vsako nevednost, temveč za znanost, ki je postala splošno sprejeta in spremenjena v dogmo onstran dvoma,¹⁴ za filozofijo, ki je postala modna, in za obema lastno nevednost, ki nima nič več skupnega s Sokratovo. Na nasprotni strani pa imamo znanost in filozofijo "velikih umov", Bacona, Descartesa in Newtona, ki je utemeljena v ljubezni do znanosti in stremljenju po resnici in ni ustvarjena "za človeka nasploh", "za nas", "za

⁹ Jean-Jacques Rousseau, *Oeuvres complètes*, Bibliothèque de la Pléiade, vol. I, Gallimard, Paris 1964, str. 676. (V nadaljevanju označeno z O. C.)

¹⁰ Du contrat social je izšla v aprilu 1762, *Émile*, ou de l'éducation v maju; v juniju so obe ključni Rousseaujevi deli že prepovedali in zažgali.

¹¹ Jean-Jacques Rousseau, O. C., vol. I, Gallimard, Paris 1964, str. 1135.

¹² Rousseau se tega razmerja ne loteva brez dvoumnosti; gl. L. Strauss, "L'intention de Rousseau", v T. Todorov (ed.), *Pensée de Rousseau*, Seuil, Paris 1984, str. 67-94.

¹³ O. C., vol. III, str. 6.

¹⁴ O. C., vol. III, str. 14, 19, 28.

ljudstvo", znanost redkih posameznikov in njihove "nebeške inteligentnce". To niso navadni ljudje, temveč ljudje, ki jih razsvetljuje Prometejev ogenj in so poklicani k temu, da posvetijo svoje življenje znanosti ter jo razširjajo med neukimi; učinek na soljudi izhaja iz te njihove drže. Hkrati pa so to tudi ljudje, ki se ne predajajo samoljubju, jim ni ne do slave ne do razkazovanja in varljivega blišča, ki tarejo nas, sodobne: "Ne gre več za to, ali je človek pošten, ampak za to, ali je pameten. Ne vprašamo, ali je knjiga koristna, ampak ali je dobro napisana. Nagrade podeljujemo za duhovitost in izvirnost, medtem ko ostaja vrlina nespoštovana; za umetelne razprave je tisoč nagrad, za dobra dejanja nobene ..."15 Tudi neizmerna zmožnost izpopolnjevanja človeške vrste, ki človeka dviguje višje in višje in ki je Condorcetovo glavno vodilo, je pri Rousseauju vir njegove pogube: človeka je spravila iz njegovega izvirnega stanja in "sčasoma iz njega naredila tirana nad samim seboj in naravo."16

Rousseaujevo izhodišče je torej ambivalentnost: kar prinaša napredek, prinaša tudi zaton. Zato mora biti njegov odgovor na vprašanje akademije v Dijonu, ali napredek znanosti in umetnosti izboljšuje moralo in kulturo nasploh, negativen. Negativen, a z odločilnim dodatkom: če bi odpravili znanosti in filozofijo, ki jih ni mogoče uskladiti z zdravom družbo, modrostjo in vrlino, če bi se odpovedali obstoječim institucijam, bi s tem hkrati samim sebi onemogočili, da bi sploh kdaj zaježili pregreho ali vsaj malo ublažili sprijenost človeka v obstoječi družbi. Kar prinaša človeštvu pogubo, je hkrati njegova edina alternativa, kot lahko izvemo tudi v prvi razpravi, čeprav šele na koncu, v - zgolj navideznem - protislovju z izhodiščno tezo. Človek mora, potem ko je stopil "ven iz sebe" in zapustil prvotno stanje, potem ko ga je sla po vednosti speljala z varne domačije njegovega sveta, ponovno najti samega sebe.

Toda Rousseau, ki je hotel "živeti nad svojim stoletjem",17 je bil res in vse do konca v strastnem sporu s svojo dobo. Videli bomo, kako so se mu prav vsi poskusi, da bi to alternativo uresničil, izjalovili, in videli bomo, zakaj so se mu morali izjaloviti, zakaj so bile vse rešitve vnaprej obstojene na propad. To je, konec koncev, njegovo poslednje sporočilo človeštvu, ki ga nagovarja v svojih delih z namenom, da bi ovrgel zavajajoče sporočilo filozofov, ki so bili pred njim.

Rousseau nam govori v imenu mišljenja, ki obtožuje:18 kamor koli pogledamo, sama sprijenost, ničnost, perversizija, nam pravi, povsod polno tistega, česar v preteklosti ni bilo ali ne bi moglo biti: O človek, katere koli dežele in kakršnih koli nazorov, nas nagovarja v drugi razpravi, kako si se spremenil od tistega, kar si bil!19 In ta njegova obtožujoča gesta, ki vzbuja občutek krivde, je hkrati gesta zapeljevanja, ki ima izjemen

15 O. C., vol. III., str. 25. Več o tem gl. L. Strauss, "L'intention de Rousseau", v T. Todorov (ed.), *Pensée de Rousseau*, Seuil, Paris 1984, str. 72 in nasl.

16 O. C., vol. III, str. 142.

17 O. C., vol III, str. 3

18 Idejo o "mišljenju, ki obtožuje" razvija Starobinski v svoji zadnji knjigi, *Table d'orientation*, v poglavju "Rousseau: accuser et séduire", *L'âge de homme*, Lausanne 1989, str. 35-56.

19 *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*, O. C., vol. III, str. 133. Dodajmo, da se v prvi razpravi naslavlja na dve različni skupini poslušalstva: kot avtor razprave, ki mora človeštvo poučiti o resnicah in zablodah, spregovori z mesta znanstvenikov in filozofov, kot avtor, ki se ne meni za literarno slavo in razkazovanje, pa kot "preprosta duša" in "človek ljudstva"; gl. L. Strauss, "L'intention de Rousseau", v T. Todorov (ed.), *Pensée de Rousseau*, Seuil, Paris 1984, str. 74-75.

učinek na občudovalce; spomnimo se le ogromne količine pisem, ki jih je dobil od neznanih sodobnikov in v katerih ga prosijo, naj jim pokaže pravo pot!

Rousseaujevo delo nasploh in tudi njegovo življenje ne trpi nevtralnosti: interpreti ga bodisi strastno občudujejo, bodisi grobo zavračajo, razglašajo za revolucionarja, individualista ali pa za reformatorja, kolektivista, itd.; eni mu pripisujejo zasluge za veličino francoske revolucije, drugi ga obtožujejo za njena grozodejstva, tretji ga spet obtožujejo brezbriznosti, ker je dal svoje otroke v sirotišnico, čeprav je bil avtor nemara najslavnejše knjige o vzgoji v zgodovini človeštva!²⁰

Kar torej družbi oba "nasprotnika razsvetljenstva" in njuno negativno vizijo razvoja k višjemu in višjemu, je spet izredno velik in hkrati ambivalenten učinek na soljudi. Tako kot Freud²¹ je tudi Rousseau vselej polariziral svoje poslušalstvo in tako kot Freud se je tega tudi sam zavedal. In tako kot Freud je, konec koncev, vztrajno razčlenjeval človekove izgubljene iluzije in jih skušal dognati prav do dna.

Searlova teorija intencionalnosti je v središču prevladujočih razprav na področju znanstvenega raziskovanja v psihologiji, lingvistik, sociologiji in umetni inteligenci. V njegovi teoriji je koncept reprezentacije definiran z intencionalno vsebino (r) in psihološkim načinom (S), ne z njegovo formalno strukturo. Intencionalna vsebina določa pogoje zadostitve psiholoških stanj. Intencionalnost ni notranja potara lingvističnih bistosti in pomen obstaja šele, ko obstaja distinkcija med intencionalnimi duševnimi stanji (S(r)) in obliki njihove lingvistične povzrajenci. Ta definicija je nasprotna Fregejevi konceptu pomena kot načina prikaza reference.

ABSTRACT

Searle's theory of intentionality is in the centre of the prevailing discussion in the fields of scientific research in the psychology, linguistics, sociology and artificial intelligence. In his theory, the concept of representation is defined by a intentional content (r) and psychological mode (S), not by its formal structure. Intentional content determines the condition of satisfaction which must obtain if the state is to be satisfied. Linguistics entities are not intrinsically intentional and the meaning exists only when there is a distinction between intentional mental states (S(r)) and the form of its linguistic externalization. Searle's concept of meaning is bound to intentional mental states and is opposite to Frege's definition on meaning as the way of giving the referent.

²⁰ Gl. P. Gay, "Introduction", v E. Cassirer, "Das Problem Jean-Jacques Rousseau" (1932); nova, komentirana angleška izdaja *The Question of Jean-Jacques Rousseau*, P. Gay (ed.), Yale University Press, New Haven and London 1989, 2. izd., str. 5 in nasl.

²¹ Gl. I. B. Cohen, *Revolution in Science*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1985, str. 352.

INTENCIONALNOST - VEZ MED POMENOM IN UMOM

Olga Gnamuš

POVZETEK

Searlova teorija intencionalnosti je v središču prevladujočih razprav na področju znanstvenega raziskovanja v psihologiji, lingvistiki, sociologiji in umetni inteligenci. V njegovi teoriji je koncept reprezentacije definiran z intencionalno vsebino (r) in psihološkim načinom (S), ne z njegovo formalno strukturo. Intencionalna vsebina določa pogoje zadostitve psiholoških stanj. Intencionalnost ni notranja poteza lingvističnih bitnosti in pomen obstaja šele, ko obstaja distinkcija med intencionalnimi duševnimi stanji (S(r)) in obliko njihove lingvistične povnanjenosti. Ta definicija je nasprotna Fregejevi konceptiji pomena kot načina prikaza reference.

ABSTRACT

Searle's theory of intentionality is in the centre of the prevailing discussion in the fields of scientific research in the psychology, linguistics, sociology and artificial intelligence. In his theory, the concept of representation is defined by a intentional content (r) and psychological mode (S), not by its formal structure. Intentional content determines the condition of satisfaction which must obtain if the state is to be satisfied. Linguistics entities are not intrinsically intentional and the meaning exists only when there is a distinction between intentional mental states (S(r)) and the form of its linguistic externalization. Searle's concept of meaning is bound to intentional mental states and is opposite to Frege's definition on meaning as the way of giving the referent.

OD FILOZOFIJE JEZIKA K TEORIJI UMA

Searlova teorija govornih dejanj in teorija intencionalnosti je nedvomno teorija, pomembna za opis psiholoških okoliščin sporazumevanja, to je razlago pretvorb pomena v pragmatične podatke, ki se dogodijo na intencionalni osi. Ta povezuje pomen z duševnimi stanji govorca.

Searlovo teorijo je mogoče razmejiti v dve obdobji. Prvo obdobje obsega filozofijo jezika, predstavljeno kot teorijo govornih dejanj. V delu *Govorna dejanja - Esej iz filozofije jezika* (1969) Searle definira konstitutivna pravila, ki omogočajo opravljanje govornih - natančneje - ilokucijskih dejanj: propozicijsko-vsebinska pravila (propositional content rule) opišejo vsebino udejanjenega ali zaželenega dejanja; iskrenostna pravila (sincerity rules) določijo intencionalna duševna stanja, ki jih predpostavlja posamezno ilokucijsko dejanje: trditve predpostavljajo verjetje, da p; obljube in grožnje govorcevo namero, udejanjiti p; zahteve željo, da bi naslovnik udejanjil p; ekspresivi predpostavljajo čustvena stanja in deklarativi ustrezne institucionalne položaje; bistvena pravila (essential rules) zavezujejo govorca k izraženim duševnim stanjem, npr. namera zavezuje k izvršitvi dejanja, trditev k dokazu resničnostne vrednosti, zahteva k želji, da se dejanje izvrši; pripravljalna pravila (preparatory rules) določijo medsebojna razmerja med govorcem in naslovnikom, ki omogočajo opravljanje posameznega ilokucijskega dejanja, pri obljubi je to prepričanje, da daje naslovnik prednost izvršitvi dejanja pred neizvršitvijo. Nekateri avtorji (A. Burkhardt 1990) verjamejo, da konstitutivna pravila temeljijo na pomenski analizi performativnih glagolov. Pri razvijanju meril za razvrščanje ilokucijskih dejanj se je Searle dejansko močno opiral na razčlenbo pomenske in skladenjske zgradbe izrekov, zlasti performativnih glagolov. Na tej podlagi je ilokucijska dejanja razvrstil v pet skupin (trditve, zahteve, obljube in grožnje, ekspresivi in deklarativi) ter ločil neposredna in posredna govorna dejanja, ne da bi uspel tem razvrstitvam nadrediti enotno razvrščevalno merilo. Zameglil je tudi izvirno delitev govornih dejanj na konstative in performative. Poskus, pojasniti potek sporazumevanja s pomočjo pomenskih razčlemb, ni v celoti uspel.

V drugem obdobju je Searle razvil teorijo intencionalnosti, ki jo opredelil kot filozofijo uma (1983, 1985). Zasnoval jo je na treh tezah: (1) psihološka teza predpostavlja, da je filozofija jezika del filozofije uma; (2) biološka teza predpostavlja, da je zmožnost, prek govornih dejanj predstavljati duševna stanja in dejanska stanja v svetu, del biološke zmožnosti možgan in uma, da prek intencionalnih duševnih stanj, kot so verjetja, želje, namere in čustva, ter predvsem prek zaznav in dejanj, poveže organizem s svetom; (3) sociološka teza predpostavlja, da je jezik in sporazumevanje družbeni pojav in so zato v podstavi intencionalnih duševnih stanj družbene oblike.

Teorija intencionalnosti poudarja razliko med pomenom in intencionalnimi duševnimi stanji ter skuša pojasniti, kako um dodeli intencionalnost jezikovnim bitnostim, ki po svoji naravi niso intencionalne. Intencionalne vrednosti niso notranja sestavina pomena, temveč so izpeljane. S tem pomen razmeji od sporazumevanja ter oblikuje podlago za intencionalne interpretacije pomenskih vrednosti, predvsem s stališča psihološkega konteksta. Teorija intencionalnosti tako pomembno prispeva k razumevanju zakonitosti, ki vodijo interpretacijo pomena med sporazumevanjem. Z njo Searle nadaljuje svoja prizadevanja, pojasniti razmerja

med zunajjezikovnimi bitnostmi (um, svet) in jezikovnim pomenom ter govornim dejanjem.

Pri branju te teorije moramo ločiti tri ravnine razčlenbe:

- (1) raven intencionalnih duševnih stanj, ki pripada teoriji uma;
- (2) raven izraznega prikaza intencionalnih duševnih stanj, ki pripada pomenu in prikazovalni nameri;
- (3) raven ilokucijskih dejanj, ki pomenu prisodijo ilokucijsko ali sporazumevalno namero.

Teorija je poskus, te ravni povezati v enoviti teoretični model.

KAJ JE INTENCIONALNOST?

Teorijo intencionalnosti Searle pojmuje kot teorijo uma (1983, 1985). Kaj je intencionalnost? Po Searlu je to lastnost duševnih stanj ali dogodkov, prek katerih so ti usmerjeni k predmetom ali dejanskim stanjem v svetu. Sestavljajo jo verjetja/prepričanja (beliefs), želje (desire), namere (intention) in čustva, kot so strahovi, upanja, ljubezen, sovraštvo, obžalovanje (1983: 1). Searle verjame, da je intencionalnost poteza samo nekaterih duševnih stanj (prepričanj, želja, namer, strahov, upanja), mnoga druga stanja pa so neusmerjena, kot npr. nevroza, bojazen. Nadalje opozarja, da intencionalnosti ne kaže zamenjevati z zavestnostjo: mnoga intencionalna stanja niso zavestna in mnoga zavestna stanja niso intencionalna. Mnoga prepričanja so nezavedna. Razpon intencionalnih stanj, prek katerih smo usmerjeni k svetu, je obsežen. Naštejmo nekatera: verjetje, želja, namera, strah, upanje, ljubezen, sovraštvo, dvom, obžalovanje, občudovanje, krivda, pričakovanje, jeza, sram, veselje, gnus, razočaranje, malodušje. Kako se intencionalnost prikazuje v izrazu? Searle pravi, da je treba razlikovati med prikazano vsebino (r) in psihološkim načinom te vsebine (S). To zvezo izrazi z obrazcem S(r). Izrazna realizacija tega razmerja je *verjamem, da p*; *želim, da p*; *bojim se, da p*. Če izrek ne zaznamuje psihološkega načina, ga naslovnik vseeno interpretira. Zgledov bi lahko našteali nešteto:

A: Ali imaš kaj denarja?

B: (i) Imam.

(ii) Koliko želiš/ potrebuješ?

Medtem ko odgovor (i) ostaja v mejah dobesednosti in dogovorjenega pomena ter njegove prikazovalne vsebine, odgovor (ii) kaže, da naslovnik iz pomena sklepa na intencionalno duševno stanje, potrebo in željo. Predpostavlja, da S potrebuje denar (želja) in da je izrek izrekel s sporazumevalno namero, da bi naslovnik prepoznal intencionalno stanje izražene propozicijske vsebine. Sklepanje od pomena k intencionalnim duševnim stanjem (prepričanjem, željam, nameram, čustvom) je podlaga za Griceovo teorijo pogovornih implikacij (1975). Govorec se intencionalnih duševnih stanj, v katerih obstajajo prikazane vsebine, pogosto ne zaveda. Podobno tudi sklepanje od pomena k intencionalnim stanjem pogosto poteka samodejno in nezavedno.

KAJ JE REPREZENTACIJA?

Na vprašanje, kaj je reprezentacija ali prikaz, Searle odgovarja: "Za mene je reprezentacija definirana z vsebino in njenim načinom, ne z njeno formalno zgradbo. Vsako intencionalno stanje se sestoji iz intencionalne vsebine in psihološkega načina. (...) Vsako intencionalno stanje s smerjo skladnosti (direction of fit) je prikaz vsebine njegovih pogojev zadostitve (condition of satisfaction), (n.d.: 12-13). Prikazana vsebina (r) je torej pogoj zadostitve intencionalnega duševnega stanja (S). Če rečemo *Jutri bo deževalo*, je v izreku predstavljena vsebina našega verjetja in verjetje bo zadovoljeno, če se bo napovedana vsebina uresničila. Verjetje naj bi bilo po tej teoriji prikaz ali reprezentacija v smislu, da se sestoji iz intencionalne vsebine, izražene s propozicijo p v določenem psihološkem stanju, ki je zadovoljeno tedaj, kadar se p ujema z dejstvi ali dejanskimi stanji. Verjetja so tako kot trditve lahko resnična ali neresnična, smer njihove skladnosti poteka od uma k svetu (pri trditvah od besed k svetu, um oziroma besede želimo uskladiti s svetom). Želje in namere ne morejo biti resnične ali neresnične, temveč izpolnjene ali neizpolnjene, smer njihove skladnosti pa poteka od sveta k umu (pri zahtevah, obljubah in grožnjah od sveta k besedam - svet želimo uskladiti z besedami). Po merilu skladnosti uma s svetom je mogoče intencionalna duševna stanja ločiti v dve skupini.

Searle ni raziskoval zapletenih razmerij med verjetji in željami, njihovega sočasnega obstajanja in nasprotujočega delovanja, kar omogoča predsodke (vem, da ni res, a vseeno verjamem), to je prepričanja, ki niso skladna z dejanskimi stanji, in utajitve (vem, da je res, a ne morem verjeti), ki se kažejo v človekovi nezmožnosti sprejeti neprijetna in boleča dejstva. To vodi do tlačitve dejstev v območje nezavednega in zahteva, da teorijo intencionalnih duševnih stanj povežemo s teorijo nezavednega, zlasti načelom ugodja in realnosti (Freud 1987), načelom stroška in koristi (Leech 1983), z načelom istovetenja z ideali ali podrejanja avtoritetam. Vsa ta načela prispevajo k oblikovanju neutemeljenih prepričanj, ki nimajo podpore v dejstvih in dejanskih stanjih. Obstajajo kot intencionalna stanja, ki jih je mogoče zadovoljiti z intencionalnimi vsebinami, ne da bi naslovnik iskal razloge verjetja (reason to believe, Recanati 1987). Verjamemo, ker intencionalna vsebina ustreza želji, odpravlja strahove, prebuja upanja ali jo je izrekel govorec, ki je po naši presoji vreden zaupanja.

Searla ne zanima ontološki položaj intencionalnih duševnih stanj, temveč ga zanimajo njihove logične poteze in prikazi pogojev njihove zadostitve. Eden temeljnih pojmov te teorije je pojem *pogoj zadostitve* (condition of satisfaction): intencionalna duševna stanja Searle opiše kot prikaz pogojev njihove zadostitve. Pričakovati p (p opiše intencionalno vsebino stanja) pomeni verjeti (verjetje je duševno stanje, v katerem ta vsebina obstaja), da se bo p v prihodnosti uresničila. Pričakovanje je zadovoljeno, če se to tudi zgodi, to je, če se prikazana vsebina, opisana s p, uresniči. Verjetje je zadovoljeno, če obstaja dejansko stanje, ki ga prikazuje intencionalna vsebina verjetja, izražena s p (resničnostni pogoj - truth condition). Namera je zadovoljena, če se udejanji vsebina nameravanega dejanja (izpolnitveni pogoj - fulfilment condition). Želja je zadovoljena, če se udejanji vsebina zahtevanega dejanja (poslušnostni pogoj - obedience condition).

Searle skuša odgovoriti na vprašanje, ali bi bilo mogoče intencionalna stanja zvesti na dve temeljni stanji, verjetje (Ver) in željo (Žel). Redukcija intencionalnih duševnih stanj na Ver in Žel bi znatno poenostavila opis in oblike intencionalnosti na dve smeri skladnosti med umom in svetom oziroma besedami in svetom: smer skladnosti od uma/besed k svetu (Ver) in smer skladnosti od sveta k umu/besedam (Žel). Poglejmo si nekaj njegovih obrazcev: strah = Ver (+p) & Žel (-p): verjamem, da p in želim non p; pričakovanje = Ver (Fut p); upanje = - Ver (p) & - Ver (-p) & - Ver (-p) & Ver (+p) & (Žel p). Svoj prikaz sklone z ugotovitvijo, da vseh oblik intencionalnosti ni mogoče zvesti na Ver in Žel, toda vsa intencionalna stanja vsebujejo bodisi Ver bodisi Žel ali obe prvini hkrati.

Searle ugotavlja, da so intencionalna stanja povzročena in realizirana v zgradbi možganov, v možganski nevrofiziologiji in povezujejo um s telesom. Vendar ga ne zanima njihova ontološka pojavnost, temveč njihove logične lastnosti, ki izhajajo iz njihove predstavitve v jezikovnih bitnostih. Po njegovem verjetja in pripadajoče trditve ni mogoče obravnavati kot propozicijskega stališča: med verjetjem oziroma trditvijo in intencionalno vsebino oziroma propozicijo naj bi obstajalo istovetnostno razmerje: verjetje je psihološki način obstajanja intencionalne vsebine, ki obstaja kot prepričanost, da je ta resnična. Želja je način obstajanja intencionalne vsebine, ki teži k uresničitvi.

MED INTENCIONALNOSTJO IN SPORAZUMEVANJEM

Searle verjame, da je intencionalnost del biološke zgodovine in intencionalna stanja prisojajo tudi živalim, toda samo človek povezuje ta stanja z rabo jezika. Tako je govorčev pomen (speaker's meaning) v celoti definiran s primitivnimi oblikami intencionalnosti: verjetji, željami, namerami, strahovi, obžalovanji, ki pa niso notranja sestavina lingvističnega pomena (1983: 160).

Zato se postavlja zapleteno vprašanje, kako teorijo intencionalnosti kot teorijo uma povezati s teorijo jezikovnega pomena, kako um podeli intencionalnost bitnostim, ki same po sebi niso intencionalne. Isti pomen lahko pri različnih osebah povzroči različna intencionalna stanja, zadovolji verjetja, prebudi želje, strahove ali upanja; različna intencionalna stanja je mogoče izraziti z enakimi oblikami in pripadajočimi pomeni. To razhajanje kaže, da imamo opraviti z dvema ravnema, duševno, ki pripada umu, in pomensko, ki pripada jeziku. Intencionalnost je notranja poteza duševnih stanj, kot so verjetja, strahovi, obžalovanja, želje, namere. Glasovna in črkovna raven izrekov pa ni intencionalna. Med sporazumevanjem se med njima vzpostavi izpeljavno razmerje, tako da um dodeli intencionalnost bitnostim, ki po svoji naravi niso intencionalne. Intencionalnost ni notranja sestavina pomena, temveč je v skladu s pogovornim sklepanjem izpeljana pragmatična vrednost: naslovnik sklepa od pomena k prepričanju, želim, nameram in čustvom ter pomen interpretira v kategorijah prepričanj, želja in namer. Po Searlu obstaja pomen le, če obstaja razlikovanje med intencionalno vsebino in obliko njenega izraznega povnanjenja. Intencionalna duševna stanja sestavljajo intencionalne vsebine (r) v določenem psihološkem načinu (S), v govoru se te izrazijo v ilokucijskem dejanju, ki ima zgradbo F(p), pri čemer F zaznamuje ilokucijsko silo izreka (ali je ta trditev, zahteva,

obljuba, grožnja, ekspresiv, deklarativ), p pa propozicijsko vsebino ilokucije: *Trdim, da p; obljubim, da p; zahtevam, da p*. Izrek *Obljubim, da p* zaznamuje vrsto ilokucijskega dejanja, ki predpostavlja ustrezno intencionalno stanje, sestavljeno iz namere, želje in verjetja: nameravam storiti dejanje p, ker verjamem, da naslovnik dejanje želi. Namera je iskrenostni pogoj obljube, izpolnitev dejanja pa zadostitveni pogoj intencionalnega stanja. Trditev *Trdim, da p* predpostavlja kot iskrenostni pogoj govorčevo verjetje, da je p resnična, to pa je zadovoljeno, če je zatrjena vsebina skladna z dejanskim stanjem. Zahteva *Zahtevam, da p* predpostavlja govorčevo željo, da se p uresniči. Izpolnitev zahteve je pogoj zadostitve izraženega intencionalnega stanja. Tako so iskrenostni pogoji ilokucijskih dejanj povezani z zadostitvenimi pogoji intencionalnih stanj.

Ekspresivi so praviloma brez intencionalne vsebine ter brez smeri skladnosti s svetom, predpostavljajo le določeni psihološki način. Zato so pogosto izraženi medmetno, s smehom, jokom ali krikom in z nejezikovnimi izraznimi sredstvi. Medtem ko trditve zahtevajo skladnost besed s svetom in zahteve ter obljube skladnost sveta z besedami, pa imajo deklarativi dvojno smer skladnosti: dejanska stanja, ki jih povzročajo, hkrati prikazujejo, natančneje, povzročajo jih s prikazovanjem. Izreka *Sestanek je zaključen. Razstava je odprta* prikazujeta dejanski stanji, ki se uresničila kot posledica izrekanja.

Searle verjame, da je mogoče vsa intencionalna stanja prikazati s petimi kategorijami ilokucijskih dejanj: trditvami (assertives), zahtevami (directives), obljubami in grožnjami (commissives), deklarativi (declaratives) in ekspresivi (expressives). Intencionalna duševna stanja pa razvrsti v štiri temeljne skupine (verjetja, želje, namere, čustva); ta pogoje zadostitve povzročajo (želje in namere prek zahtev in obljub), jih ne povzročajo (verjetja prek trditve), so izraz duševnega stanja in nimajo pogojev zadostitve (ekspresivi), oziroma jih povzročajo in prikazujejo hkrati (deklarativi). Nekatero intencionalno vsebino, kot denimo vsebine verjetij, izražamo s propozicijo, druga, kot denimo ljubezen in sovraštvo, pa ne: *Verjamem, da bo jutri deževalo, toda Ljubim/ sovražim Meto*. Vsebinske intencionalnih stanj tako ni vselej propozicija, čeprav imajo vsa duševna stanja svojo vsebino. Ta pogoj, ugotavlja Searle, je pri intencionalnih duševnih stanjih strožji kot pri govornih dejanjih, saj obstajajo maloštevilna govorna dejanja brez izražene vsebine: *Oh! Av!*

Med verjetjem in trditvijo kot njegovim izrazom ter željo in namero ter zahtevo in obljubo kot njunima izrazoma obstaja pomembna razlika. Pogoj zadovoljitve verjetja je resničnost trditve, ki predpostavlja od trditve neodvisno bitnost. Želja in namera oziroma zahteva in obljuba pa povzročata pogoje lastne zadostitve na način, ki se razlikuje od verjetja in trditve. Izrekanje trditve še ni razlog verjetja, da je ta resnična. Z obljubo in zahtevo pa oblikujemo razloge za opravljanje nameranih dejanj (obveza govorca) oziroma zahtevanih dejanj (ubogljivost naslovnika). Toda če pri trditvi resničnost predpostavimo, ne da bi imeli ali zahtevali razlog verjetja, trditve, utemeljene ali neutemeljene, povzročajo nova intencionalna stanja, želje, namere, čustva, in tako usmerjajo um.

Sklenemo lahko, da z ilokucijskim dejanjem izrazimo intencionalno stanje, ki je iskrenostni pogoj tega ilokucijskega dejanja. Če izrazimo trditev, da p, izrazimo verjetje. Če obljubimo, da p, izrazimo namero, če zahtevamo, da p, izrazimo željo.

Toda reči, da je intencionalno stanje iskrenostni pogoj ilokucijskega dejanja, ne pomeni, da ima govorec vselej intencionalno stanje, ki ga izraža. Mogoče so laži in neiskrena dejanja. Tako teorija intencionalnosti omogoča obravnavati izreke, kot so laži, ki so izraz neskladja med intencionalnim duševnim stanjem in ilokucijskim dejanjem, oziroma so kršitve iskrenostnih pogojev izrekanja. Glede na iskrenostne pogoje je trditev iskrena ali lažna, glede na resničnostne pogoje resnična ali neresnična. Iz zaupanja v govornika in njegovo iskrenost ni mogoče sklepati na resničnostno vrednost. Resničnostna vrednost temelji na utemeljenih razlogih verjetja, da je trditev resnična. Laž pa je izraz namerne kršitve iskrenostnih pogojev: govorec zatrjuje p, čeprav ve, da je neresnična. Lahko pa se tudi moti; verjame, da p, čeprav ta ni resnična. Tedaj govorimo o zmoti.

Opisane povezave med intencionalnimi stanji in ilokucijskimi dejanji (intencionalne vsebine ustrezajo propozicijskim vsebinam, psihološki načini ilokucijskim silam, zadostitveni pogoji iskrenostnim pogojem) dajo celovito podobo teorije intencionalnosti: intencionalna duševna stanja so prikazi pogojev zadostitve intencionalnih vsebin v določenem psihološkem načinu; ilokucijska dejanja povzročajo pogoje zadostitve (če gre za željo in namero) ali ugotavljajo dejanska stanja, ki so pogoj zadostitve verjetij. Pogoj zadostitve je torej povezovalni člen med intencionalnimi duševnimi stanji in ilokucijskimi dejanji, sprožilec ilokucijskega dejanja z namero, zadostiti intencionalna stanja.

Searlovo pojmovanje reprezentacije se tako razlikuje od rabe tega pojma v sodobni umetni inteligenci in kognitivni psihologiji: "Zame je reprezentacija definirana s svojo vsebino in svojim načinom, ne s formalno sestavo.(...) Vsako intencionalno stanje se sestoji iz intencionalne vsebine in psihološkega načina. Kjer je ta vsebina cela propozicija in kjer obstaja smer skladnosti, intencionalna vsebina določa pogoje zadostitve. Pogoji zadostitve so pogoji, določeni z intencionalno vsebino, in se morajo izpolniti, da je stanje zadovoljeno" (n.d.: 13). Če imam verjetje, da dežuje, je vsebina mojega verjetja, da dežuje. In pogoj zadovoljitve je: Dežuje. Če je moje verjetje zares resnično verjetje, potem obstaja nekaj v svetu, kar ga zadovoljuje; in to je njegov pogoj zadostitve. Intencionalna vsebina želje teži k zadostitvi, tako da prek zahteve povzroča dejansko stanje, ki ustreza vsebini želje.

DVONAMERNOST IZREKOV

Searle razlikuje dvojno raven intencionalnosti izreka: raven intencionalnega stanja, izraženega v opravljenem govornem dejanju (trditev je v tem smislu prikaz verjetja z intencionalno vsebino oziroma propozicijska vsebina v določenem psihološkem načinu - verjetju). To namero Searle poimenuje prikazovalna namera Pn. Drugo raven intencionalnosti določa namera, s katero je ilokucijsko dejanje opravljeno, poimenuje jo sporazumevalna namera Sn (n.d.: 164). Searle ponazarja opis namer z naslednjim zgledom: če trdim, da dežuje, izrazim verjetje, da dežuje, in hkrati opravim dejanje trditve, da dežuje. V tem smislu je trditev prikaz vsebine verjetja (reprezentacijska ali prikazovalna) in opravljeno ilokucijsko dejanje trditve, katerega sporazumevalna namera je, da bi naslovnik prepoznal prikazovalno namero, to je, da je izrek izraz verjetja, da p: "Sporazumevalna namera je preprosto namera, da bi bila

prikazovalna namera prepoznana od naslovnika" (1983: 171). Pogoji zadostitve izraženega intencionalnega duševnega stanja (verjetja) so istovetni s pogoji zadostitve ilokucijskega dejanja: trditev je resnična, če je izraženo verjetje resnično (skladnost verjetja z dejanskimi stanji ali dejstvi); izražena želja je izpolnjena, če se zahteva uboga, namera je izpolnjena, če se nameravano dejanje izvrši.

Searle opozarja, da je treba razlikovati med *izraziti trditev* in *izraziti resnično trditev*. Samo če je trditev resnična in hkrati iskrena, sta sporazumevalna in prikazovalna namera istovetni. Če govorec laže, trditev ni več prikaz verjetja in sporazumevalna namera ni prenos resničnih podatkov o dejanskih stanjih ali dejstvih, ki verjetje zadovoljujejo, temveč povzročanje učinkov z domnevno resničnimi podatki. Obravnava jezika mora po Searlu upoštevati naslednja dejstva: dejstvo, da je mogoče lagati ter opravljati trditve, medtem ko lažemo. Nadalje je mogoče trditi, ne da bi bila trditev tudi resnična, oziroma izrekati trditve, a biti povsem ravnodušen do vprašanja, ali jih bo poslušalstvo razumelo in jim verjelo. Po Searlu teorija dveh namer tako obravnavo omogoča. Razmerje med prikazovanjem intencionalnih duševnih stanj in sporazumevanjem je nesomerno. Mogoča je namera prikazovanja brez namere sporazumevanja, toda ni se mogoče sporazuvati, ne da bi vsebine prikazali. Ne morem te, na primer, obvestiti, da dežuje, ne da bi moj izrek prikazal, resnično ali lažno, dejansko stanje vremena. Zato je treba razlikovati dva vidika pomenske namere, prikazovalno in sporazumevalno namero.

Glede na sporazumevalno namero Searle razlikuje pet skupin ilokucijskih dejanj: trditve, s katerimi naslovnika obveščamo o dejanskih stanjih in dejstvih; zahteve, s katerimi želimo naslovnika pripraviti, da bi zaželeno dejanje opravil ali se nezaželenemu odrekel; z deklarativi vnašamo v svet spremembe; z ekspresivi izražamo čustva in stališča; z obljubami ali grožnjami se obvezujemo, da bomo kaj storili.

S tako členitvijo namer je Searle prišel do ločitve dveh delov pomena: "Upoštevajmo, da ta obravnava omogoča jasno ločevanje med delom pomena, ki ima opraviti s prikazovanjem, za katerega, kot sem dejal, verjamem, da je jedrni pomen, in delom, ki ima opraviti s sporazumevanjem" (1983: 168). Po Searlu so poskusi, ki bi želeli pomen zvesti na sporazumevanje, zgrešeni. Tudi po mnenju Sperberja in Wilsonove je jezik neobhoden za spoznavno prikazovanje in predelavo podatkov, sporazumevanje pa lahko poteka tudi brez jezikovnega koda: "Jezik je v tem ožjem pomenu (...) s slovnico vodeni prikazovalni sestav. Naš pogled je natančno v tem, da poteza, biti s slovnico vodeni prikazovalni sestav, in poteza, biti uporabljen za sporazumevanje, nista sistematično povezani. (...) Jezik je neobhoden ne za sporazumevanje, temveč za predelavo podatkov; to je njegova bistvena vloga" (Sperber in Wilsonova 1986: 172). Po drugi strani pa ugotavljata: "Lingvistično kodirani pomenski prikazi so abstraktne umske sestave, ki morajo biti izpeljavno obogatene, preden jih je mogoče imeti za prikaz česarkoli zanimivega" (n.d.: 174). "Res je, da je jezik sestav, ki povezuje pomenski in glasovni prikaz stavkov. Vendar pa med pomenskim prikazom stavka in aktualno mislijo, ki jo z izrekanjem sporočamo, obstaja razpoka. Ta razpoka ni zapolnjena z več kodiranjem, temveč z izpeljevanjem" (n.d.: 9).

Sporazumevanje je dvorazsežnostno razmerje, ki ga poleg intencionalnega razmerja, ki povezuje pomen z intencionalnimi duševnimi stanji, preči še

interakcijsko razmerje, ki povezuje sporočevalca in naslovnika. Tako pomen ni samo sredstvo prikazovanja intencionalnih duševnih stanj in prikazovalne namere, temveč je podrejen tudi sporazumevalnim ciljem.

Problem dvonamernosti izrekov se povezuje z znanim vprašanjem, kaj je pomen eksplicitnih performativnih glagolov: ali so ti glagoli prikazi intencionalnih duševnih stanj ali z njimi dejanje tudi opravljamo. Naša podmena je, da se na pomen med sporazumevanjem sočasno vežeta obe nameri v somernem ali nesomernem razmerju. Trditve so zgledi, ko sta obe nameri istovetni ($S_i = P_i$): sporazumevalna namera je prikaz dejanskih stanj ali dejstev oziroma prepričanj, da so ta resnična. Sovpadanje obeh namer se izraža tudi v udeleženski zgradbi zatrjevalnih glagolov, ki so dvoudeleženski. V njihovem sklonskem okviru ni mesta za naslovnika. Priključitev interkacijske osi, ki v pomenskem okviru odpre mesto za naslovnika, opazujemo pri eksplicitnih performativnih glagolih, ki želijo svet uskladiti z besedami. Prikazovalna in sporazumevalna namera sta v instrumentalnem razmerju ($S_i \neq P_i$), sklonski okvir performativnih glagolov je troudeleženski in odpira mesto za sporočevalca, naslovnika in propozicijsko vsebino. Če zahtevo izrazimo eksplicitno, s performativnim glagolom zahteve, pride do razcepa v obliki, tako da osnova besede izraža velelnost, končnica povednost. Če zahtevo izrazimo posredno, pride do pomenske vrzeli med dobesednim in sporočenim pomenom. Ločnica med pomenoslovjem in sporazumevanjem se tako zrcali kot razcep v sestavu jezikovnih oblik in kot pomenska vrzel v govoru. Spoznavne vloge se uresničujejo v pomenskem polju, sporazumevalne vloge pa zahtevajo pogovorno sklepanje od pomena k intencionalnim duševnim stanjem in k sporazumevalnim nameram, ki niso istovetne z izraženim pomenom in z njim povezano prikazovalno namero.

SKLEP

Teorija intencionalnosti je doslej najresnejša, najcelovitejša in najobetavnejša obravnava govorne dejavnosti v okviru teorije uma in tako obravnava psihološkega konteksta sporazumevanja. Searle razširi pojem reprezentacije ali prikazovanja, tako da prikaz opiše z intencionalno vsebino in psihološkim načinom njenega obstajanja: intencionalna vsebina je pogoj zadostitve intencionalnih duševnih stanj (prepričanj, želja, namer in čustev), pri čemer nekatera intencionalna stanja pogoje zadostitve povzročajo, druga pa za svojo zadostitev predpostavljajo neodvisno obstoječe bitnosti.

Intencionalnost ni notranja sestavina pomena, temveč je pomenu dodeljena od zunaj, v poteku pogovornega sklepanja od pomenskih bitnosti k intencionalnim bitnostim. Lingvistični izraz teh razmerij so govorna dejanja.

Searle je zavrnil idejo, da je namera, povezana s pomenom, namera povzročiti učinke na naslovnika, tako da je ločil prikazovalno in sporazumevalno namero, ki sovpadata le v primeru resničnih trditev. Tako je ustvaril pogoje za oblikovanje teorije sporazumevanja, ki pomen sicer predpostavlja, a mora pojasniti njegove sporazumevalne vloge, zlasti razmerje med pomenom in intencionalnostjo kot potezo uma.

Searlova teorija uma ne vključuje vrednot, zato je razlagalno nezadostna pri obravnavi vrednostnega presojanja. Njena pojasnjevalna vrednost odpove tudi pri obravnavi jezikovnih struktur, ki niso prikazi dejanskih stanj, temveč so povezovalci pojmovnih bitnosti, ki pripadajo različnim umskim prostorom in pri katerih se način in vsebina ne izrazita v obliki $F(p)$, to je pri stavkih, ki imajo v podstavi samostalniška povedja, propozicija pa povezuje dve samostalniški zvezi v razmerje SZ1 je SZ2. Illokucijske sile F teh stavkov ni mogoče pojasniti s smerjo skladnosti s svetom, temveč kot povezovalno silo dveh pojmovnih bitnosti.

LITERATURA

- Haverkate, H. (1987): The Representation of Intentional Behavior: the Semantics and Pragmatics of Clause-embedding Predicates. *Communication & Cognition*, 20, 4: 333-358.
- Searle, J. R. (1969): *Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Mind*. London: Cambridge University Press.
- Searle, J. R. (1979): *Expression and Meaning. Studies in the Theory of Speech Acts*. London: Cambridge University Press.
- Searle, J. R. (1983): *Intentionality. An essay in the philosophy of mind*. London: Cambridge University Press.
- Sreale, J. R., D. Vanderveken (1985): *Foundations of Illocutionary Logic*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Searle, J. R. (1986): *Meaning, communication, and representation*. V: Grandy, R.E., Warner, R.: *Intentions, Categories, Ends*. Oxford.
- Searle, J. R. at Al (1992): (On) Searle on Conversation - by John R. Searle and Al. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Burkhardt, A., ed. (1990): *Speech Acts, Meaning and Intentions. Critical Approaches to the Philosophy of John R. Searle*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Kuipers, T.A.F. (1985): The Logic of Intentional Explanation. *Communication & Cognition*, 18, 1/2: 177-198.

SAMOPODOBA - ZAVESTNA ALI TUDI NEZAVEDNA RAZSEŽNOST OSEBNOSTI?

Darja Kobal

Ključne besede: zgodovinski razvoj selfa, self, jaz, samopodoba, zavest, nezavedno

SUMMARY

The composition discusses some important theories of the self from a historical and a conceptual view. The introduction mentions the terminological confusion concerning the self. The article proceeds to discuss the beginning of scientific analyses of the self of James, Cooley and Freud. Following a short survey of the mainstream psychology in fifties, which has some negative and positive effects for the study of the self, is a theoretical discussion of terminological difficulties concerning the connections between self and I and between self-image and self-concept. The conclusion is concerned with a hypothesis of self-image (self-concept).

1. JEZIKOVNE IN POMENSKE "NEPREMOSTLJIVE" TEŽAVE OB OPREDELJEVANJU POJMA SAMOPODOBA

Psihologija samopodobe je danes, konec 20. stoletja v precepu, kako pojmovno opredeliti lastni predmet. V nenehnem dotoku novih informacij in pojmovanj, katerih znanstveni začetki segajo že dobrih sto let nazaj, kakor tudi v razvijanju sodobnih empiričnih raziskav, se zdi naravnost brezupno izluščiti neko občo, splošno opredelitev samopodobe, ki naj bi presegla opredelitev individuuma kot idiosinkratičnega subjekta znotraj obstoječih družbenih razmer.

Četudi skušamo odmisлити socialno-kulturni dejavnik, ki individuuma zaznamuje in učloveči, ne moremo mimo preprostega dejstva, da so že sami raziskovalci omenjenega

predmeta socialno-kulturno in s tem tudi jezikovno zaznamovani. Avtorji različnih socialno-kulturnih področij uporabljajo iste oz. pomensko sorodne pojme različno. Da pa je zmeda še večja, tudi pisci sicer enotnega socialno-kulturnega oz. jezikovnega področja označujejo s pomensko sorodnimi pojmi različne psihične instance.

Tako, denimo, v anglosaksonski psihološki literaturi naletimo na izraze, kot so: self (James, 1890; Cooley, 1902; Mead, 1934; Jung, 1939, po Goethals & Strauss, 1991; Kohut, 1971; Jacobson, 1975; Sandelin, 1981 itd.), self-acceptance (Sullivan, 1953, po Goethals & Strauss, 1991 itd.), self-actualisation (Goldstein, 1940; Maslow, 1954; Rogers, 1951, po Goethals & Strauss, 1991 itd.), self-awareness (Wicklund, 1972, po Goethals & Strauss, 1991), self-esteem (Coopersmith, 1967; Rosenberg, 1965, po Safont, 1992; Horney, 1939, po Gbati, 1988 itd.), self-concept (Burns, 1979; Byrne s sod., 1982; Shavelson s sod., 1982; Marsh s sod., 1983, 1984, 1987 itd.), self-evaluation (Tesser & Paulhus, 1983 itd.), self-image (Offer s sod., 1988 itd.), self-monitoring (Snyder, 1987, po Goethals & Strauss, 1991 itd.), self-perception (Bem, 1967, po Goethals & Strauss, 1991; Evans & Poole, 1991 itd.), self-presentation (Jones, 1964, po Goethals & Strauss, 1991 itd.), self-representation (Mahler, 1980, po Tohme, 1988; Hadley s sod., 1993 itd.), self-schemas (Markus, 1977 itd.), self-understanding (Oppenheimer, 1991 itd.), identity (Erikson, 1959; Kroger, 1989 itd.) in drugi. V francoščini so jim sorodni pojmi, recimo: soi, concept de soi (Wallon, 1959, po Diaz, 1990 itd.), image de soi (Fontaine, 1994; Rodriguez-Tome, 1980; B.Zazzo; R.Zazzo, po Gbati, 1988 itd.), presentation de soi (Perron, 1971 itd.), representation de soi (Pelletier, 1970, po Tohme, 1988; Perron, 1971 itd.) in drugi.

Če navedene podatke apliciramo na raziskave selfa pri nas, naletimo na trojni problem:

1. kako prevajati to množico izrazov v slovenščino, ne da bi se pri tem bistveno spremenil njihov pomen;
2. kako razumeti te izraze v kontekstu slovenskih študij (Musek, 1985, 1992, 1993; dizertacije: Cugmas, 1993; Kobolt, 1992; Kren-Obran, 1988; Pačnik, 1992; Skalar, 1988; Tekavčič-Grad, 1990 itd.), ki preučujejo, denimo: jaz, self, samopredstavo (Ružič, 1986 itd.), samopodobo (Pačnik & Zalar, 1986; Butina, 1991, Juriševič, 1992 itd.), samorazumevanje (Cugmas, 1988 itd.), samovrednotenje (Cugmas, 1988 ; Skalar, 1985 itd.), samodejavnost (Cugmas, 1988 itd.), podobo o sebi, predstavo o sebi (Pačnik, 1986 itd.), podobo samega sebe, self koncept, koncept o sebi, koncept jaza (Brejc & Stante, 1983 itd.), samospoštovanje (Lamovec, 1987 itd.), samozavedanje (Mayer, 1985 itd.) in druge psihične konstrukte;
3. kako in znotraj katerih topičnih razsežnosti definirati pojem samopodobe ob jasni zavesti, da definiramo prav njega.

Kot izhodišče za razmišljanje o zastavljenih problemih, je smiselno - tako z zgodovinskega kot tudi konceptualnega vidika - поблиže obravnavati nekatere temeljne pojme, sorodne pojmu samopodoba.

2. ZGODOVINSKA OBRAVNAVA NEKATERIH TEMELJNIH POJMOV, SORODNIH POJMU SAMOPODOBA

2.1. W. James

Skoraj v vsakem delu, ki preučuje self, že na prvih straneh naletimo na bolj ali manj podroben prikaz zgodnjih znanstvenih obravnav tega fenomena. V splošnem lahko povzamemo, da raziskovalci že dobro stoletje zajemajo svoje znanje iz treh virov, od katerih sega prvi v leto 1890, ko James objavi slovito delo "Principles of psychology". V njem razvije pojem selfa, v katerega zajame vse, kar lahko individuum poimenuje kot svoje, in ga razdvoji na self kot subjekt (angl. I) - čisti ego, ki je dejaven, in self kot objekt (angl. me) - empirični ego, ki je pasiven in kot tak predmet samoopazovanja ter psihološkega preučevanja. Podoba, ki jo individuum ustvari o samem sebi, vključuje (zavestni in nezavedni) vidik idealnega jaza, saj posameznik ni samo to, kar o sebi pojmuje, da je, temveč je integralni del njegovega jaza tudi tisto, kar želi biti (Musek, 1992).

Nato razčleni empirični self (Goethals & Strauss, 1991) na posamezne podselfe in jih uredi v hierarhično strukturo. Vrhovno mesto zavzame duhovni self, kar z drugimi besedami pomeni zavestna stanja individuum ter njegova doživljana in pojmovanja o lastnih mentalnih lastnostih in sposobnostih (Diaz, 1990). Sledita mu materialni self, ki vključuje občutja, predstave in pojmovanja individuum o njegovi lastnini, ter socialni self, ki ga tvorijo doživljanja in pojmovanja individuum o tem, kakšen je in kakšen naj bo v očeh drugih (Burns, 1979). Teh doživljanj je toliko, kolikor je referenčnih skupin (multipliciteta socialnega selfa; Goethals & Strauss, 1991). Glede na to, da posameznik pogosto napreduje po lestvici socialne sprejemljivosti oz. zaželenosti prav s kopičenjem materialnih sredstev, je meja med enim in drugim selfom močno zabrisana. Zato mnogi avtorji, ko interpretirajo Jamesovo teorijo, govorijo zgolj o socialnem selfu.

Najmanj pozornosti avtor namenja telesnemu selfu, ki ga postavlja na dno hierarhične strukture. Meni, da prispevajo posameznikova doživljanja, predstave in pojmovanja o lastnem telesu le manjši delež k njegovi samopodobi. Kasnejše raziskave so njegovo hipotezo dvakrat ovrgle: (1) opozorile so na zgodnje obdobje otrokovega razvoja, ko zaznave in zavest o telesu izoblikujejo "primarno" samopodobo (Spitz, 1962; Wallon, 1967, po Tohme, 1988; Fontaine, 1994); in (2) poudarile so pomen ponovnega "oživljenja" telesne samopodobe v adolescenci ter njene stalne modifikacije v nadaljnjih življenjskih obdobjih posameznika (B. Zazzo, 1972).

Jamesovo odkritje narave, strukture, multiplosti in hierarhične organizacije selfa, kakor tudi obravnavanje selfa kot samopodobe ter sistematična razlaga emocionalnega vidika samovrednotenja je spodbudilo plaz nadaljnjih obravnav in raziskav tega fenomena, obenem pa omogočilo tudi odkritje novih hipotetičnih konstruktov.

2.2. C. H. Cooley

Jamesova spoznanja dopolni ameriški sociolog Cooley (1902). Postavi namreč hipotezo, da lahko primerjamo razmerje posameznik (self) - družba z novorojenima

dvojčkoma. S to hipotezo pravzaprav vzpostavi t.i. teorijo zrcalnega selfa. Izluščimo nekaj temeljnih postavk:

a. Self je tisto, kar v vsakdanjem jeziku označimo z jaz (angl. I), mene (angl. me), moj (angl. mine) in jaz sam (angl. myself).

b. Zrcalni self vznikne na podlagi simbolične interakcije med individuumom in njegovimi različnimi primarnimi skupinami. V tem procesu ima posameznik (self) dvojno vlogo. Kot sprejemnik zaznava, sprejema, lahko bi rekli celo ponotranji reakcije drugih na svoja dejanja, tako da drugi tvorijo nekakšno ogledalo njegovemu selfu. Kot oddajnik pa odgovarja na izzive okolja s t.i. anticipirano reakcijo drugih, ki so sprožili njegovo vedenje (Hormuth, 1990). Zrcalni self je torej tista samopodoba, ki si jo

posameznik ustvarja s stališč drugih (Musek, 1992).

c. Self je po svoji naravi odseven.

d. Odsevnost je trojni proces, ki - prvič, zajema predstave o tem, kako nas drugi vidijo, drugič, kako nas drugi presojujejo in - tretjič, emocije, ki nas ob tem spremljajo in tvorijo podlago za samovrednotenje (Hormuth, 1990; Musek, 1992).

Leta 1934 G. H. Mead korenito poseže v Cooleyovo tezo o socialni naravi selfa s trditvijo, da posameznika (selfa) in družbe ne gre primerjati z novorojenima dvojčkoma, pač pa z bratoma, od katerih je družba starejši brat, ki pogojuje razvoj mlajšega - posameznika (selfa). Teoretski sistem, ki ga zgradi na osnovi omenjene postavke, ostaja še danes osrednja referenca sodobnemu simboličnemu interakcionizmu (Gergen & Gergen, 1988; McGuire & McGuire, 1988; Zavalloni & Louis-Guerin, 1984).

2.3. S.Freud

Znano je, da Freud nikoli ni izoblikoval samostojnega koncepta selfa, pač pa ga je preučeval znotraj teorije jaza. Ob odkritju zgodnjega topičnega modela ga self kot tak ne zanima, saj obravnava zlasti razsežnost zavest - nezavedno (Eagle, 1991). Pri tem skuša odkriti, zakaj so določene mentalne vsebine (ideje, misli, spomini, občutenja itd.) izrinjene iz zavesti in niso integrirane v organizirano celoto selfa (Breuer & Freud, 1893-1895, po Eagle, 1991).

Šele čez leta, ko razvije t.i. strukturni model in preučuje ono in jaz kot strukturni sestavini osebnosti, omeni self kot samostojno psihično entiteto. Vendar ga uporablja kot sinonim za jaz: "...nič nam ni tako stalnega kot občutenje lastnega selfa (Selbst), našega lastnega jaza (Ich)," (Freud, 1930, ed. 1981, str.7).

Njegova pojmovanja jaza še danes ostajajo osnovna podlaga za nadaljnje psihodinamične obravnave selfa.

3. UPAD IN PONOVI VZPON ZANIMANJA ZA SELF IN SAMOPODOBO

Vzporedno s teoretsko, subjektivno psihologijo selfa se v ZDA razvija objektivna psihologija ali behaviorizem, kot ga poimenuje njen začetnik J. Watson (1916, po Hall & Lindzey, 1983). Behaviorizem ostro zavrne vse, kar ima opraviti s spekulacijo, introspekcijo ali subjektivnostjo, in za predmet svojega preučevanja postavi vedenje, ki ga opazujemo in merimo. Njegovi sooblikovalci Thorndike, Tolman, Guthrie, Hull, Spence in drugi (Hull & Lindzey, 1983) ne pripomorejo le k eksaktnemu oblikovanju teoretskih postavk in izdelanemu empiričnemu preverjanju teoretskih pojmov, pač pa ga postavijo kot vodilno psihološko smer v sredini našega stoletja. Mentalne vsebine in psihični konstrukti (elementi freudovske topike in strukture, self, samopodoba itd.) nimajo več svojega *raison d'être*, saj jih ni mogoče neposredno opazovati in meriti (Burns, 1979).

Sprememba se zgodi šele s Hullovlo (1943, po Hull & Lindzey, 1983) subverzivno hipotezo o t.i. intervencijskih spremenljivkah. Gre za hipotetični konstrukt, ki ga umesti v "sakralen" odnos med dražljajem in reakcijo in z njim razsvetli notranja stanja, ki spremljajo vedenje posameznika. Ta subverzivna metodologija preučevanja vedenja odpre novo matrico - eksperimentalno raziskovanje selfa.

V tem obdobju se pojavi tudi potreba po revidiranju klasične psihoanalize (Laplanche & Pontalis, 1985). Porušena simptomatična razmerja med psihozo in nevrozo štiridesetih let vzpostavijo potrebo po prevrednotenju Freudove klinične klasifikacije. Skupni imenovalac simptomov t.i. *borderline* osebnosti, ki se izkazuje v razvojnih primanjkljajih jaza, tako ponovno vzpostavi potrebo po konstituiranju selfa.

Po drugi strani Lewin (1935, 1943, 1951, po Hull & Lindzey, 1983), Snygg in Combs (Sandelin, 1981) ter Rogers (1951, 1961, po Hull & Lindzey, 1983; Burns, 1979) obravnavajo notranja stanja posameznika s pomočjo povsem drugačnih hipotetičnih konstruktov in vnesejo v pojem selfa novo - fenomenološko razsežnost.

Vedenje posameznika v odnosu do drugih, spreminjanje in razvoj njegovih psihičnih stanj - znotraj spreminjajočih se družbeno-kulturnih razmer - so narekovala tudi revizijo socialno-psihološkega preučevanja selfa ter vzpostavitev povsem novih psihičnih konstruktov (Kelly, 1962; Goffman, 1963, po Musek, 1985; B.Zazzo, 1972, itd.).

Omenjeni razlogi so pripeljali današnjo psihologijo selfa do izjemne razvitosti, kar zadeva obravnavo predmeta. Massonnat in J.Perron (1990) sta, denimo, v raziskavi o istovetnosti in samopodobi preučila 3 300 člankov o jazu, okrog 8 000 člankov o istovetnosti in preko 35 000 člankov o selfu!

drugi besedni - samopodoba

Iz celotne izpeljave se sam po sebi ponuja sklep, da gre pri samopodobi za dialektični spoj zavesnega in nezavednega, pri čemer velja upoštevati, da nezavedno prekriva plašč obrambnih mehanizmov, ki omogočajo jazu, da nadzoruje čno in s tem preprečuje vdor nezahvalnih nagonskih impulzov. Tako so ozaveščene le tiste vsebine, ki jih posameznik lahko integrira v svojo samopodobo.

4. SELF ALI JAZ

Kako danes misliti odnos med selfom in jazom?

Nekateri avtorji obravnavajo self in jaz kot dve ločeni entiteti, pri čemer modificirajo nekatere rigorozne Hartmannove (Khadivi-Zand, 1982) postavke. Hartmann enači self s celotno osebo, vključno z njenim telesom in psihično organizacijo, medtem ko razume jaz (ego) kot psihični sistem, kot podstrukturo osebnosti, ki - izvorna in genetsko programirana - išče sprejemljiv stik med nagonским in realnim.

Tako, denimo, Loevinger (1984, po Reuchlin, 1990) in drugi (Tohme, 1988) s selfom opredeljujejo način posameznikovih zaznav, občutij in mišljenj o njem samem. V selfu vidijo zaznavni, torej pasivni vidik samega sebe, jaz (ego) pa jim pomeni vse tisto, s čimer se posameznik prilagaja na realnost in to prilagajanje vzdržuje. V jazu (egu) vidijo dejavni, torej procesni vidik samega sebe.

Druga skupina raziskovalcev (Kernberg; Pontalis, po Tohme, 1988; R.Perron, 1971) zavrača takšno antonimsko pojmovanje in tovrstne probleme označuje kot psevdo-probleme, ki psihologijo selfa le oddaljujejo od njenega predmeta.

Avtorji izhajajo iz hipoteze, da sta subjekt kot akter in subjekt kot objekt ena in ista oseba. Jaz in self uporabljajo kot sinonima in z njima opisujejo tako procesne kot zaznavne vidike samega sebe. Zdi se, da gre za predelano freudovsko soznačno pojmovanje jaza in selfa ali bolje, soznačno pojmovanje t.i. urejevalnega jaza (fr. moi regulateur) in doživetega jaza (fr. moi vecu). Torej ne obstajata dva jaza, od katerih je en dejaven in posega v realnost, drugi pa je nedejaven in kot tak predmet samoopazovanja in samovrednotenja, pač pa obstaja le entiteta, ki je opazovalec in predmet opazovanja hkrati. Kako naj entiteto poimenujemo - jaz ali self - se izkaže za vprašanje drugotnega pomena.

Self ali jaz lahko torej opredelimo (Khadivi-Zand, 1982; Rodriguez-Tome, 1980) kot sistem organiziranih izkušenj in dejanj posameznika, ki se spreminja skladno s svojimi dejanji in vplivi okolja.

Odgovor na vprašanje, kako opredeliti razmerje med selfom in jazom, je sedaj bolj jasen. Še zmeraj pa je odprto vprašanje, zakaj se danes uporabljata oba izraza in ne samo eden ali drugi. Ali gre še za eno terminološko zmedo več ali pa je v tej distinkciji vendarle tudi pojmovna razlika?

Njegova pojmovanja jaza se danes ostajajo osnovna podlaga za nadaljnje psihodinamične obravnave selfa.

5. SAMOPODOBA KOT "SELF-CONCEPT" ALI "SELF-IMAGE"

Kaj torej označuje pojem samopodoba? Je le zavesten ali tudi nezaveden psihični konstrukt? Je bliže ameriškemu "self-concept" ali evropskemu "self-image", ki ga mnogi nadomeščajo s samozastopstvom (angl. self-representation), samozaznavo (angl. self-perception) ali samozavedanjem (angl. self-awareness)?

"Self-concept" (Tohme, 1988) je celota potez, podob, značilnosti, okusov (fr. gouts), vrednot, pričakovanj itd., ki jih posameznik bolj ali manj jasno zaznava pri samem sebi in jih - v skladu z drugimi in v skladu s svojimi socialnimi vlogami - ustrezno organizira in usklajuje.

Rogers (Tohme, 1988) opredeli self-concept kot organizirano razmerje med naslednjimi zaznavami: (a) zaznave lastnih značilnosti in sposobnosti; (b) samozaznave in samopojmovanja v odnosu z drugimi in okoljem; © zaznave ciljev in idealov, ovrednotenih s pozitivnim ali negativnim predznakom.

Rodriguez - Tome (1972) na podlagi "evropske" opredelitve samopodobe razdvoji "image de soi" (samopodobo) na "image propre" (čisto podobo) in "image sociale de soi" (socialno samopodobo). Čista podoba je organizirana celota osebnostnih potez, značilnosti, navad, teženj, stališč in sposobnosti, ki jih posameznik pripisuje samemu sebi in ki so v tesni povezavi s čisto telesno podobo (fr. image du corps propre). Socialna samopodoba pa zajema verovanja in prepričanja posameznika o tem, kaj drugi mislijo o njem. Pri tem se nekateri psihologi v svojih raziskavah osredotočajo predvsem na čisti, individualni vidik, drugi (B. Zazzo, 1972) pa na socialni vidik samopodobe in preučujejo vpliv okolja na posameznikovo predstavo o sebi.

Med pomensko sorodnimi pojmi, ki jih uporabljajo evropski raziskovalci, omenimo še t.i. samozastopstvo (fr. representation de soi). Pelletier (1970, po Tohme, 1988) z njim označuje oblikovano vsebino podob, potez in vlog, ki jih posameznik - zavestno ali nezavedno - pripisuje samemu sebi.

Izraze, ki se vežejo na ameriški self-concept in evropski self-image, lahko v slovenščini zajamemo s pojmom samopodoba. Zakaj? Pri nas ima termin dvojni pomen; "samo" eksistira kot "self", "podoba" pa kot "concept" in "image" hkrati. Terminološko nedoslednost lahko razrešimo z obrazcem:

samopodoba = self (concept + image)

Self-concept je tisti, ki bolj opredeljuje zavestno, pojmovno, torej tudi logično in racionalno, evropski self-image pa tisti, ki bolj valorizira nezavedno, nagonsko in emocionalno. Oboje pa je združba kognitivne in dinamične razsežnosti osebnosti, z drugimi besedami - samopodobe.

Iz celotne izpeljave se sam po sebi ponuja sklep, da gre pri samopodobi za dialektični spoj zavestnega in nezavednega, pri čemer velja upoštevati, da nezavedno prekriva plašč obrambnih mehanizmov, ki omogočajo jazu, da nadzoruje ono in s tem preprečuje vdor nezaželenih nagonskih impulzov. Tako so ozaveščene le tiste vsebine, ki jih posameznik lahko integrira v svojo samopodobo.

Naj torej sklenemo sestavek z naslednjo hipotezo. Samopodoba je organizirana celota lastnosti, potez, občutij, podob, stališč, sposobnosti idr., za katere je značilno da:

1. jih posameznik pripisuje samemu sebi;
2. tvorijo referenčni okvir (Museum, 1985), s katerim posameznik uravnava in usmerja svoje ravnanje;
3. so v tesni povezavi z obstoječim vrednostnim sistemom posameznika ter vrednostnim sistemom ožjega in širšega družbenega okolja;
4. so pod nenehnim vplivom delovanja obrambnih mehanizmov - nekakšne membrane med nezavednim in zavestnim, ki prepušča le tiste vsebine, ki so sprejemljive za posameznikov jaz.

LITERATURA

- Brejč, T., Stante, M. (1983). Tennesseeeska lestvica koncepta jaza. Zbornik - Posvetovanje psihologov Slovenije, Portorož. 1-4.
- Burns, R.B. (1979). The self concept in theory, measurement, development and behaviour. Longman, London and New York.
- Butina, G. (1991). Samopodoba, agresivnost in anksioznost slovenskih adolescentov. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta. (diplomska naloga).
- Byrne, B.M., Shavelson, R.J. (1982). On the structure of adolescent self-concept. *Journal of Educational Psychology*, 78 (6), 474-481.
- Cooley, C.H. (1902). Human nature and the social order, New York, Holt.
- Cugmas, Z. (1988). Razvoj jaza kot sistema samodejavnosti: percepcija lastne kognitivne kompetence otrok od 5. - 8. leta starosti. Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Filozofska fakulteta. (magistrska naloga).
- Cugmas, Z. (1993). Vloga staršev pri oblikovanju percepcije lastne kognitivne kompetence visoko kognitivno uspešnih prvošolcev.
- Diaz, F.D. (1990). L'intelligence sociale et le representation du pere. Une etude comparee. (Lille-These).
- Eagle, M.N. (1991). Psychoanalytic conceptions of the self. V: G.R. Goethals, J. Strauss (izd.): The self: interdisciplinary approaches. Spring-Verlag, New York, 49-65.
- Erikson, E. (1959). Identity and life cycle. Psychological Issues. New York, International University Press.
- Evans, G., Poole, M. (1991). Young Adults; self perceptions and life-contexts. The Falmer Press.
- Freud, S. (1914). Pour introduire le narcissisme. V: La vie sexuelle. Paris, P.U.F., 5eme edition, 1977, 81-105.
- Freud, S. (1930). Malaise dans la civilisation. Paris, P.U.F.
- Fontaine, A.M. (1994). L'enfant et son image: l'autre du miroir. Le Journal des Psychologues. Mai (117), 58-61.

- Gbati, K. (1988). Statut scolaire, estime de soi et representation de l'avenir. (Nouveau doctorat, Lille 3).
- Gergen, K., Gergen, M.M. (1988). Narrative and the self as relationship. V: L. Berkowitz (ed.), *Advances in experimental social psychology*, vol. 17. Academic Press, New York, 144-178.
- Goethals, G.R., Strauss, J. (1991). The study of the self: historical perspectives and contemporary issues. V: G.R. Goethals & J. Strauss (Eds.): *The self: interdisciplinary approaches*. Springer-Verlag, New York, 1-17.
- Guettler, K. (1971). Concepts covered by the terms "Ego", "Id", and "Superego" as applied today in Psycho-Analytic Theory. Forlagshuset Norden AB, Malmo, Sweden.
- Hadley, J.A., Holloway, E.L., Mallinckrodt, B. (1993). Common Aspects of Object Relations and Self-Representations in Offspring From Disparate Dysfunctional Families. *Journal of Counseling Psychology*. 40 (3), 348-356.
- Hall, C.S., Lindzey, G. (1983). *Teorije ličnosti*. Nolit, Beograd.
- Hormuth, S.E. (1990). *The Ecology of the Self*. C.U. Press.
- Jacobson, E. (1975). *Le soi et le monde objectal*. Paris, P.U.F.
- James, W. (1890). *Principles of psychology*. New York, Holt.
- Jurišević, M. (1992). Samopodoba učencev osnovne šole in nekateri dejavniki, pomembni za njen razvoj. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta. (diplomska naloga).
- Khadivi-Zand, M.M. (1982). L'image de soi et les reactions a la frustration (chez les bons et les mauvais élèves). *Atelier National de Reproduction des theses*, Universite de Lille III. (doctorat).
- Kobolt, A. (1992). Motivacijske in vedenjske strategije otrok in mladostnikov v domski vzgoji. Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta. (dizertacija).
- Kren-Obran T. (1988). Oblikovanje temeljne osebnostne usmerjenosti pri skupinah adolescentov. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta. (dizertacija).
- Kroger, J. (1989). *Identity in Adolescence - The Balance Between Self and Other*. Routledge, London and New York.
- Kohut, H. (1971). *The Analysis of the Self*. International Universities Press, New York.
- Lamovec, T. (1987). Faktorji samospoštovanja. *Anthropos*, 223-236.
- Laplanche, J., Pontalis, J.B. (1985). *The Language of Psycho-Analysis*, The Hogarth Press and the Institute of Psychoanalysis, London.
- Massonnat, J., Perron, J. (1990). Pour une approche multidimensionnelle de l'identite de la personne. *Psychologie Francaise*. 35 (1), 7-15.
- Markus, H. (1977). Self-schemata and processing information about the self. *Journal of Personality and Social Psychology*. 35, 63-87.
- Marsh, H.W., Smith, I.D., Barnes, J., Butler, S. (1983). Self-concept: Reliability, stability, dimensionality, validity, and the measurement of change. *Journal of Educational Psychology*. 75 (5), 772-790.
- Marsh, H.W., O'Neill, R. (1984). Self description questionnaire III: The construct validity of multidimensional self-concept ratings by late adolescents. *Journal of Educational Measurement*. 21 (2), 153-174.
- Marsh, H.W. (1987). The Big-Fish-Little-Pond Effect on Academic Self-Concept. *Journal of Educational Psychology*. 79 (3), 280-295.
- Mayer, J. (1985). Razvoj samozavedanja kot temeljne funkcije jaza. UEK v Ljubljani, Filozofska fakulteta, PZE za psihologijo, Ljubljana. (magistrsko delo).

- McGuire, W.J., McGuire, C.V. (1988). Content and process in the experience of the self. V: L.Berkowitz (ed.), *Advances in experimental social psychology*, vol. 21, Academic Press, New York.
- Mead, G.H. (1934). *Mind, self, and society*. Chicago. University of Chicago Press.
- Musek, J. (1982). *Osebnost*. DPU, Univerzum, Ljubljana.
- Musek, J. (1985). Model referenčnega delovanja jaza. Ljubljana, Društvo psihologov Slovenije.
- Musek, J. (1988). *Teorije osebnosti*, Filozofska fakulteta UEK, Ljubljana.
- Musek, J. (1992). Struktura jaza in samopodobe. *Anthropos* 24: III-IV, 59-79.
- Musek, J. (1993). *Znanstvena podoba osebnosti*. EDUCY, Ljubljana.
- Offer, D., Ostrov, E., Howard, K.I., Atkinson, R. (1988). *The teenage world: adolescents' self-image in ten countries*. Plenum Publishing corporation, New York.
- Oppenheimer, L. (1991). The self, the self-concept, and self-understanding in childhood and adolescence' by William Damon and Daniel Hart. *Human Development*, 34: 113-120.
- Pačnik, T., Zalar, B. (1986). Nekateri dejavniki večdimenzionalnega doživljanja mladostnikove lastne podobe ter njihov vpliv na avtoagresivno vedenje. (raziskovalna naloga).
- Pačnik, T. (1986). Predstava o sebi in avtoagresivnost. Raziskovalna naloga. Raziskovalna skupnost Slovenije.
- Pačnik, T. (1992). Podoba o sebi ter problem agresivnosti pri normalnih, depresivnih in parasuicidalnih adolescentih. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta. (dizertacija).
- Perron, R. (1971). *Modeles d'enfants - enfants modeles*. P.U.F., Paris.
- Reuchlin, M. (1990). *Les differences individuelles dans le developpement conatif de l'enfant*. P.U.F., Paris.
- Ružič, M. (1986). *Samopodoba in prostor*. Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Filozofska fakulteta. (diplomska naloga).
- Rodriguez-Tome, H. (1972). *Le moi et l'autre dans la conscience de l'adolescent*. Paris, Delachaux et Niestle.
- Rodriguez-Tome, H. (1980). La dimension temporelle de l'identite. V: P. Tap (Ed.). *Identite individuelle et personnalisation*. Privat, Toulouse, 147-152.
- Safont, C. (1992). *Orientation de soi a l'adolescence: ses relations avec l'estime de soi et la competence sociale*. (Lille-These).
- Sandelin, S. (1981). *Self and Education*. Commentationes Scientiarum Socialium 16 1981. Societas Scientiarum Fennica. Helsinki-Helsingfors.
- Shavelson, R.J., Bolus, R. (1982). Self-concept: The interplay of theory and methods. *Journal of Educational Psychology*. 74 (1), 3-17.
- Skalar, M. (1985). *Samovrednotenje in učna uspešnost*. Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Filozofska fakulteta. (magistrska naloga).
- Skalar, M. (1988). *Učna uspešnost in pojmovanje lastne medosebne komunikacije učencev v šoli*. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta. (dizertacija).
- Spitz, R.A. (1962). *Le non et le oui*. P.U.F., Paris.
- Tekavčič-Grad, O. (1990). *Osebnost svetovalca na telefonski krizni liniji*. Primerjava slovenskih in ameriških svetovalcev v njihova podoba samega sebe. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta (dizertacija).

Tesser, A., Paulhus, Del. (1983). The definition of the self: Private and public self-evaluation management strategies. *Journal of personality and Social Psychology*. 44 (4), 672-682.

Tohme, S.A. (1988). Image de soi des adolescents libanais. Etude comparative sur deux echantillons de sexe et de confession differents. These pour le doctorat d'etat en sciences humaines. Universite Louis Pasteur Strasbourg U.E.R. Sciences du comportement et de l'Environnement.

Zavalloni, M., Louis-Guerin, C. (1984). Identite sociale et conscience: introduction a l'ego/ecologie. Privat, Montreal.

Zazzo, B. (1972). Psychologie differentielle de l'adolescence. P.U.F., Paris.

KLJUČNE BESEDE: gesta, humana etologija, instinkt, socialna interakcija, socialna hierarhija

KEYWORDS: gesture, human ethology, instinct, social interaction, social hierarchy

POVZETEK

Sodobne raziskave neverbalnega vedenja temeljijo na tehniki opazovanja, ki se je razvila v etologiji. Klasično etološko proučevanje gestualnosti je temeljilo na Darwinovem evolucionizmu in se osredotočalo predvsem na notranje sprožilce vedenja. Pri tem je zanemarljivo njegove družbene in kulturne implikacije.

Največji prispevek humane etologije k proučevanju človeške gestualnosti je bil v razvijanju postopkov, ki so omogočili določitev "stereotipov" človeške vrste in sekvenčno analizo socialnih interakcij. Osvetlila je tudi neverbalno sporazumevanje v hierarhično organiziranih družbah in gestualne indikatorske socialne hierarhije. Vendar ni upoštevala pomena kulturne evolucije za razvoj človeka.

NONVERBAL BEHAVIOUR IN SOCIAL INTERACTION

ABSTRACT

Contemporary research of nonverbal behaviour is based on the observation technique, which has been developed in ethology. Classic ethological studies of gesturality rested upon Darwin's evolutionism and concentrated above all on the internal triggers of behaviour. Still, they neglected its social and cultural implications.

NEVERBALNO VEDENJE V SOCIALNI INTERAKCIJI

Asja Nina Kovačev

KLJUČNE BESEDE: gesta, humana etologija, instinkt, socialna interakcija, socialna hierarhija

KEYWORDS: gesture, human ethology, instinct, social interaction, social hierarchy

POVZETEK

Sodobne raziskave neverbalnega vedenja temeljijo na tehniki opazovanja, ki se je razvila v etologiji. Klasično etološko proučevanje gestualnosti je temeljilo na Darwinovem evolucionizmu in se osredotočalo predvsem na notranje sprožilce vedenja. Pri tem je zanemarjalo njegove družbene in kulturne implikacije.

Največji prispevek humane etologije k proučevanju človeške gestualnosti je bil v razvijanju postopkov, ki so omogočili določitev "etograma" človeške vrste in sekvenčno analizo socialnih interakcij. Osvetlila je tudi neverbalno sporazumevanje v hierarhično organiziranih družbah in gestualne indikatorje socialne hierarhije. Vendar ni upoštevala pomena kulturne evolucije za razvoj človeka.

NONVERBAL BEHAVIOUR IN SOCIAL INTERACTION

ABSTRACT

Contemporary research of nonverbal behaviour is based on the observation technique, which has been developed in ethology. Classic ethological studies of gesturality rested upon Darwin's evolutionism and concentrated above all on the internal triggers of behaviour. Still, they neglected its social and cultural implications.

The greatest contribution of human ethology to the human gesturality research was the development of procedures that enabled the determination of the "ethogram" of human species and the sequential analysis of social interactions. It also enlightened nonverbal communication in hierarchically organized societies and gestural indicators of social hierarchy. Still, it did not consider the significance of the cultural evolution for the development human beings.

ČLOVEŠKA ETOLOGIJA IN NJENA UPORABNOST PRI PROUČEVANJU EKSPRESIVNEGA VEDENJA

V šestdesetih letih tega stoletja je na anglo-saksonskem govornem področju (predvsem v Veliki Britaniji) močno porastel hevristični interes za etološki pristop k proučevanju človeških ekspresivnih gibov. Deskriptivne psihološke metode (tj. intervjuji, vprašalniki, sociogrami in globalne evaluacije) namreč niso več zadoščale za poglobljeno proučevanju telesnih gibov. Skoraj vedno so jih morali dopolniti z opazovanjem, ki se je uveljavilo predvsem v etologiji.

Klasične etološke raziskave neverbalnega vedenja so temeljile na ideji, da je mogoče posameznikovo ekspresivno vedenje razumeti na podlagi zgodovinskega proučevanja vrste. Toda novejša opazovanja živalskega vedenja so dokazala vprašljivost te ideje, ki je zavajala s svojo preprostostjo. Pogosto namreč niso potrdila hipoteze o podobnosti med človeškim in živalskim izražanjem.

Etologija premešča težišče svojega interesa z zunanjih sprožilnih mehanizmov na pojem instinkta in druge načine usvajanja vedenjskih oblik, tj. na vtiskavanje (impregnacijo), tradicijo in zorenje (maturacijo). Osredotoča se predvsem na sprožilne mehanizme, ki so relativno avtonomni v odnosu do okolja, na spontano vedenje in na vlogo endogenih dejavnikov.

Vplivov učenja na človekovo vedenje seveda ni mogoče zanikati, saj sledi razvoj človeškega vedenja modelom, ki so kompleksnejši od preproste maturacije. Toda kljub temu ne smemo zanemariti vpliva etologije na zgodnje proučevanje človekovega ekspresivnega vedenja in pomenskih implikacij sodobnih etoloških konceptov, ki so se ohranili v proučevanju mimike in geste.

NOTRANJI SPROŽILNI MEHANIZMI TELESNIH GIBOV

Notranji sprožilni mehanizmi se nanašajo predvsem na družbeno vedenje, tj. na seksualno dejavnost, skrb za novorojenca in agresivno vedenje. Pri živalih poteka dejavnost, ki jo sprožijo ti mehanizmi, največkrat zelo rigidno. Odvisna je skoraj izključno od genetsko determiniranih vedenjskih vzorcev, zato jo je težko spremeniti.

V nasprotju z živalsko instinktivno dejavnostjo opazimo pri človeku znatno vedenjsko variabilnost. Njegovo vedenje je namreč pod močnim vplivom njegovih individualnih izkušenj in "kolektivnih izkušenj" določene družbene in kulturne skupnosti (tj. njene tradicije). Vedenjska variabilnost omogoča precejšnjo sposobnost adaptacije, zato ima človek med vsemi višje razvitimi živimi bitji najskromnejši repertoar endogenih avtomatizmov (Lorenz, 1950). Večina instinktivnih gibov se je pri človeku ohranila le še v obliki ekspresivnih gibov (Kovačev, 1993), medtem ko je pravo instinktivno vedenje pri njem izredno redko.

Največkrat izzovejo človekovo instinktivno vedenje različni družbeni sprožilci. To velja predvsem za seksualno vedenje, ki je v nasprotju z istovrstnim vedenjem nekaterih drugih živih bitij (pri katerih opazimo v času parjenja izrazito nagonsko determiniranost ekspresivnih gibov), odvisno tudi od družbenih in estetskih dejavnikov. V prvem primeru gre predvsem za normiranje družbeno sprejemljivega "dvorjenja" v smislu telesne ekspresije, ki omogoča njegovo sprožitev ali inhibicijo, drugi sklop dejavnikov pa vključuje morfološke značilnosti potencialnega seksualnega objekta. Pri tem je silno težko navesti objektivne lastnosti takšnih konfiguracij, saj zaznavanje telesne privlačnosti variira v odvisnosti od časa in kulture. Poleg tega se pojavljajo v izražanju estetskih preferenc precejšnje individualne razlike (Kovačev, 1992).

Kljub empiričnim dokazom za obstoj družbenih sprožilcev pri človeku ni mogoče zanikati obstoja notranjih sprožilnih mehanizmov. Lorenz (1950) domneva, da je treba črpati temeljne dokaze za obstoj človeških instinktov iz proučevanja ekspresivnih gibov. Predstavitev medkulturnih univerzalij namreč prepričljivo dokazuje obstoj notranjih vedenjskih determinant.

Eibl-Eibesfeld (1979) dokazuje obstoj notranjih struktur človeškega vedenja s predstavitvijo štirih tipov podatkov. Te je dobil s pomočjo:

1. opazovanja mlajših otrok,
2. opazovanja učinkov posebne senzorne deprivacije (npr. dotikanje gluhih in slepih otrok),
3. medkulturnih raziskav
4. primerjalnega proučevanja primatov.

Ad 1) Prva skupina podatkov omogoča ugotovitev, da so zaznavne in motorične kapacitete novorojenca mnogo bolj izdelane, kot so domnevali tisti, ki so ga poimenovali "tabula rasa". Eibel-Eibesfeld ugotavlja pri njem določene notranje pogojene vedenjske vzorce, ki se zdijo univerzalni. Sem spadajo zlasti strah pred tujci pri mlajšem novorojencu, strategije pri prvih oblikah vzpostavljanja socialne interakcije, izražanje navezanosti oziroma pripadnosti ter objektna delitev in izmenjava.

Ad 2) Pri otroku, ki je gluh in slep od rojstva, Eibel-Eibesfeld opaza precej ekspresivnih gibov, ki jih lahko opazimo tudi pri neprizadetih otrocih (smeh, smehljanje, jok, jeza, geste zavračanja in celo raziskovalno ter ludistično vedenje). Zato zanje ne moremo trditi, da jih otrok usvaja s pomočjo imitacije.

Ad3) Na podlagi različnih medkulturnih študij odkrivamo kulturno univerzalno vedenje. Eibel-Eibelsfeld se osredotoča zlasti na rituale pozdravljanja, ki so si silno podobni v vseh kulturah. Zato lahko sklepamo na njihovo notranjo determiniranost. Identificirati jih je mogoče na podlagi specifičnega giba obrvi, ki se dvignejo približno za šestinko sekunde in se običajno povezujejo z dvigom glave in s smehljajem. Morfološko je takšen izraz silno podoben izrazu presenečenja. Podobno velja tudi za poljubljanje in izražanje zadrege.

Ad 4) O biološkem izvoru lahko govorimo celo pri proučevanju ekspresivnih gibov, ki so pod močnim vplivom kulturnih determinant. Eibel-Eibelsfeld je na podlagi njihovega raziskovanja razvil skupaj z Wicklerjem hipotezo o homologiji, tj. o skupnem filogenetskem izvoru določenih faličnih reprezentacij, ki jih je mogoče identificirati v številnih kulturah, in dvignjenega penisa kot znaka za nevarnost pri različnih vrstah nečloveških primatov (Wickler, 1967). Določene oblike oblačil, ki pretirano poudarjajo morfološke konfiguracije, služijo kot spolni sprožilci ali kot znaki za nevarnost. Slednje lahko razumemo kot supra-normalne dražljaje, ki zbudijo notranje sprožilne mehanizme pri človeku.

Argumenti, ki govorijo v prid "internalnosti" instinktivnih struktur, so indirektni. Zato ne dokazujejo niti dednosti niti genetske determiniranosti različnih vedenjskih potez.

DOLOČANJE "ETOGRAMA" ČLOVEŠKE VRSTE

Eden prvih ciljev humane etologije je določitev vedenjskega repertoarja človeške vrste. Različni avtorji tako ponujajo sezname motoričnih dejanj, ki jih poskušajo tudi operacionalno opredeliti.

Temeljni problem pri določanju "etograma" človeške vrste je klasifikacija in organizacija rezultatov opazovanj, med katerimi so še posebno pomembna opazovanja otroka. Večina tovrstnih klasifikacij temelji na faktorski analizi rezultatov opazovanja. Tako npr. umešča Blurton-Jones (1972) otrokovo vedenje v tri različne kategorije: igre tekanja in prevračanja kozolcov, agresivno vedenje in prijateljske gibe (smehljaj, geste označevanja). Ta sistem je mogoče primerjati z Van Hoofovim sistemom, ki je pri proučevanju šimpanzov odkril štiri različne vedenjske sklope: naklonjenost, igro, agresivnost in podrejanje (Van Hoof, 1973). Med njima lahko namreč odkrijemo precejšnjo podobnost, vendar je ta samo globalna. Pri spuščanju na nižje, konkretnjše in bolj specifične ravni se pojavijo bistvene kvalitativne razlike med človeškimi in živalskimi vedenjskimi vzorci.

Bistvenega pomena za subjektovo kasnejše uravnavanje socialne interakcije je kvaliteta njegovega odnosa z materjo. S faktorsko analizo lahko gibe, ki se pojavljajo v interakciji med materjo in otrokom, umestimo v dve skupini. V prvo skupino spadajo gibi, ki so povezani z vzpostavljanjem fizične bližine (telesni stik, ipd.), v drugo pa tisti, ki so značilni za socialno izmenjavo (predstavitev predmeta, verbalizacija ipd.) (Bruner et al., 1976, Smith, 1982). Takšne klasifikacije izrinjajo prvotno označevanje vedenja, ki se pojavlja pod različnimi pogoji, z enotnim terminom (npr. agresija, navezanost), kajti isto vednje se lahko pojavlja v različnih kontekstih, tako da ga je

mogoče umestiti v različne kategorije (igra, agresija) neodvisno od njegovih kvalitativnih posebnosti. Zato je treba upoštevati dejstvo, da je funkcionalni pomen vedenja delno odvisen tudi od konteksta njegovega izvajanja.

SEKVENČNA ANALIZA SOCIALNIH INTERAKCIJ

V humani etologiji se je precej uveljavila hipoteza o enotni oziroma skupni motiviranosti vedenja, ki se pojavlja v istem časovnem odseku. Toda ta predpostavka velja samo v primeru, ko sledi različnemu vedenju ista posledica. Analiza vedenjskih sekvenc je namreč pokazala, da lahko različnim vedenjskim vzorcem, ki so si časovno zelo blizu, sledijo precej oddaljene posledice. Tedaj ne moremo več govoriti o njihovi skupni motiviranosti, zato tudi na podlagi pojavljanja določenega vedenjskega vzorca ne moremo napovedovati njegovega nadaljevanja.

Različni avtorji so že večkrat dokazali, da je mogoče nadzorovati socialno interakcijo s pomočjo oddajanja neverbalnih znakov. Montagner in njegovi sodelavci (Montagner, 1978) so izdali celo vedenjski katalog, ki naj bi omogočal ugotavljanje gibov za vzpostavljanje medsebojnih vezi med posamezniki (smehljanja, ponujanja določenega predmeta, ponujanja roke, božanja drugega, ipd.) ter njim nasprotnih gibov za izražanje nevarnosti in agresije. Poleg tega sta oblikovala še dve vedenjski kategoriji za klasifikacijo gibov strahu in izolacije. Toda zaradi težavnosti zbiranja empiričnih podatkov in metodoloških težav pri njihovi obdelavi je na konkretni ravni silno težko ugotoviti, kako lahko določeno vedenje učinkovito modificira nadaljnji potek interakcije. Grusec in Abramovitch (1982) sta analizirala posledice imitacije vedenja ter ugotovila, da služi takšno vedenje vzdrževanju socialne interakcije in da subjekti pogosteje imitirajo pozitivno interakcijo (skupinska igra, smehljanje, vzajemna imitacija) kot negativno interakcijo (oddaljevanje).

Velik del dosedanjega opazovanja neverbalnega vedenja so posvetili etologi izražanju agresije, predvsem pri otrocih. Njeno proučevanje je navadno potekalo kot funkcionalna analiza sekvenc agresivnih gibov. Camras (1977) je raziskoval obrazne izraze otrok, ki so bili med seboj v konfliktu zaradi skupne želje po privlačni nedeljivi igrački. Ugotovil je izrazito podobnost med njihovimi izrazi jeze in žalosti ter izrazi istih emocij pri infrahumanih primatih (Camras 1980). Rezultate njegovih opazovanj in opazovanj agresivnega vedenja pri drugih avtorjih je mogoče generalizirati in razširiti tudi na druge oblike telesnih izrazov, ki odsevajo socialno hierarhijo. Slednja namreč determinira kvantiteto in kvaliteto neverbalnega vedenja udeležencev neenakopravne socialne interakcije, ki imajo v njej različen status. Subjektovo vedenje pri pridobivanju različnih predmetov ali kateri koli drugi dejavnosti, ki implicira njegovo ogrožanje ali podrejanje, se po svoji obliki razlikuje od gibov infrahumanih primatov v analognem kontekstu. To dejstvo prispeva k nejasnosti problema filogeneze tovrstnih vedenjskih oblik.

Posledice socialne izmenjave so pogosto odvisne od narave vedenja, ki ga izražajo udeleženci socialne interakcije med njenim potekom. Različne oblike agresivnega vedenja nimajo vedno enakih posledic. Fizični spopadi tipa "telo proti telesu" so pogosto tudi delno ludistične narave in le divji spopadi imajo zgolj negativne

posledice. Zato je treba v agresivnem vedenju pogosto ločevati med ludističnimi in agresivnimi sekvencami.

Pri napadenem pogosto opazimo, da izvaja gibe, ki ga umetno "znižujejo" glede na njegovega agresorja oziroma mu določajo nižji položaj v prostorski hierarhiji. Takšni gibi (npr. povešanje glave, povešanje vek, poklekanje ter leganje in dopuščanje manipulacije z lastnim telesom) praviloma pripomorejo k hitrejšemu zaključku agresivnega vedenja pri drugem udeležencu interakcije ali omogočijo pomoč prvemu (Ginsbug et al., 1977, Ginsburg, 1977). Podobno situacijo opazimo tudi pri otrocih, ki so šele prišli v skupino. Za njihovo vedenje v novi, neznani situaciji je značilna predvsem negibnost, pogoste pa so tudi avtomaniplulacije in usmerjanje pozornosti na druge. Zato jih njihovi vrstniki redkeje napadajo.

Etologi se kljub svoji naklonjenosti proučevanju agresivnega in ekspresivnega vedenja otrok ne omejujejo zgolj nanj, ampak proučujejo tudi vpliv ekspresivnih gibov na odvijanje medosebne interakcije pri odraslih in neagresivno izmenjavo v najrazličnejših situacijah. Med slednjimi je največ interesa za ljubezensko izmenjavo. Kendon (1980) npr. ugotavlja, da ženska s svojo obrazno ekspresijo nadzoruje pojavljanje gibov približevanja in odmikanja pri svojem moškem partnerju. Zaprtemu smehljaju ženske skoraj praviloma sledi poljub, medtem ko je vedenje moškega, ki sledi njenemu odprtemu smehljaju, prav nasprotno.

Tudi opazovanja drugih etologov potrjujejo dejstvo, da ohranja ženska s svojo izrazitejšo obrazno izraznostjo nadzor in iniciativo pri izmenjavi (Crook, 1972, Givens, 1978). Navadno izvaja gibe, ki jih označujemo kot izraze podrejenosti ali infantilnosti, vendar je to le del njene vedenjske strategije pri prizadevanju za ohranitev nadzora v ljubezenskem razmerju. Seveda je treba v ljubezenskem odnosu razlikovati več faz. Začetno iniciativo za vzpostavitev telesnega kontakta prevzame v večini situacij ženska, vendar preide iniciativa na moško stran, ko postanenejo stiki med partnerjema intimnejši (Lockard in Adams, 1980).

Na podlagi zakonitosti, ki jih ugotavljamo pri proučevanju človeških telesnih izrazov, lahko povzamemo, da obstajajo med človeško in živalsko komunikacijo podobnosti v organizacijskih principih, medtem ko se po obliki razlikujeta.

PATOLOŠKE OBLIKE SOCIALNE INTERAKCIJE

Med patološkimi oblikami medosebne interakcije je z vidika proučevanja telesne ekspresije najzanimivejši infantilni avtizem. Zanj je značilna patološka odsotnost pričakovanega vedenja v socialnih situacijah, pojavljanje abnormnih reakcij na različne socialne dražljaje in neobičajen nadzor nad socialno interakcijo.

Tinbergen in Tinbergen (1984) ugotavljata pri avtističnih bolnikih ekstremno "plašnost" v socialni interakciji. Ta se kaže kot izrazito stopnjevanje intenzivnosti gibov, ki jih izvaja normalen otrok v interakciji z neznancem. Srečanje z njim izzove konflikt med težnjo k približevanju in težnjo k odmikanju, ki ga otrok reši tako, da ostane negiben in opazuje drugega. Včasih celo umakne pogled in prične izvajati gibe

avtomanipulacije. Pojavljanje enakega vedenja (umikanja pogleda, grizenja ustnic, avtomanipulacije ipd.) pri odraslih osebah običajno interpretiramo kot izraz velike napetosti.

Hutt in Hutt (1968) ugotavljata, da se izražanje stereotipij pri avtističnih otrocih povezuje s specifičnimi sprožilnimi mehanizmi, zlasti s kompleksnostjo okolja in s stopnjo iregularnosti elektroencefalografske dejavnosti. S kompleksnostjo okoja je najmočnejše povezana frekvenca gibov, ki se povečuje premosorazmerno s povečevanjem kompleksnosti (npr. ob prehodu iz praznega prostora v opremljenega). Stopnja iregularnosti elektroencefalografske aktivnosti je povezana s stanji aktivacije.

Motorične stereotipije izražajo napetost in imajo podobno vlogo kot avtomanipulativni gibi odraslega človeka. Zato posamezniku, ki jih manifestira, navadno ne zamerijo odsotnosti interakcije z družbenim okoljem.

Na podlagi primerjave vedenja avtističnih in normalnih otrok Richer (1967) ugotavlja, da se avtistični otroci redkeje vključujejo v interakcijo s svojimi vrstniki in da je njihova interakcija gestualno skromnejša. Redkeje namreč izvajajo kazalne oziroma označevalne geste, vendar pogostejše nagibajo glavo. Poleg tega je mogoče v njihovi uporabi prostora identificirati tendenco k izolaciji. Na nevtrarno ali celo prijateljsko približevanje pogosto obrambno reagirajo z umikanjem ali defenzivnimi gestami (npr. dviganje roke ali noge, odvrčanje glave ipd.). Večkrat tudi izpustijo predmet, ki ga držijo v rokah. Navadno se izolirajo od okolice, se zaprejo v svoj krog stereotipnih iger in stalno ponavljajo iste gibe.

Nekatere izmed gibov avtističnih otrok opazimo tudi pri odraslih, vendar je njihovo pojavljanje tedaj največkrat izraz izredne plašnosti njihovega izvajalca, odsotnosti njegove želje po stopanju v interakcijo, ali njegovega podrejenega položaja v socialni hiererhiji. Zato bi bilo zanimivo ugotoviti še temeljne značilnosti ekspanzivnega, imperialističnega vedenja, ki ga lahko pojmuje kot izraz nasprotnih vedenjskih tendenc.

DOMINANTNO VEDENJE V SKUPINI IN NJEGOVE KVALITATIVNE POSEBNOSTI

Številne etološke raziskave so namenjene analizi asimetrične socialne interakcije in proučevanju posameznikovega enosmernega vpliva na druge udeležence interakcije. Takšno situacijo opazimo tudi pri proučevanju vedenja avtističnih otrok v odnosu do njihovega terapevta, saj gre v takšnem terapevtskem odnosu za izrazito enosmeren vpliv. Podobne značilnosti se pojavljajo še v odnosu med materjo in otrokom ter v hierarhičnih odnosih, ki jih opazimo že pri primatih in so izrazito značilni za večino človeških skupnosti. Zadnja oblika vedenja je izrazno najbogatejša, saj vključuje silno raznolike geste.

Temeljni problem pri proučevanju vedenja na različnih stopnjah socialne hierarhije je določanje dejavnikov, ki povzročijo njeno strukturacijo. Precej tovrstnih študij zasledimo predvsem v primatologiji (Rowell, 1974, Hinde, 1974, Wade, 1978, I. S.

Bernstein, 1981). Na podlagi spoznanj različnih avtorjev lahko postavimo hipotezo, da se ugotovitev socialne hierarhije nanaša predvsem na tri vidike socialne interakcije:

- dostop do resursov (hrane, spalnic) in spolno partnerstvo,
- bojni izid (zmagovalci, poraženci),
- manifestacijo statusnih oznak (znaki dominantnosti ali submisivnosti, vizualni stik, kazanje genitalne zone ipd.).

Navedene vedenjske oblike niso vedno povezane med seboj. Posameznik, ki izraža dominantnost v neki specifični življenjski situaciji, ni nujno dominanten tudi v drugi kvalitativno drugačni situaciji. Po identifikaciji prvotne hierarhije v določeni skupnosti se zato hitro prične vsiljevati vprašanje o morebitni tranzitivnosti odnosov dominantnosti.

Številni avtorji so proučevali družbeno hierarhijo v skupinah otrok in pri tem upoštevali individualne razlike med otroki in razlike v družbenem vedenju. Med slednjimi so najpomembnejše razlike v uporabi resursov, agresivni interakciji in manifestaciji statusnih znakov.

Izkazalo se je, da se pri deljivem cilju redko pojavlja agresivno vedenje. Vendar je tudi tedaj, ko se pojavi, relativno težko nedvoumno določiti zmagovalca in poraženca (Racine, 1980). Povsem drugačno je vedenje udeležencev interakcije tedaj, ko je cilj nedeljiv. V takšnih situacijah je agresivno vedenje pogosto vezano na dominantno vlogo v socialni hierarhiji. Posamezniki z najvišjim statusom namreč najpogosteje sodelujejo v različnih konfliktih. Zato se pri proučevanju vedenjskih oziroma gestualnih indikatorjev nosilca dominantne pozicije pogosto pojavi nevarnost, da dominantnost kar identificiramo z agresivnostjo. Toda med posedovanjem dominantnega položaja in manifestiranjem agresivnega vedenja ni vzročne povezanosti. Med njima obstaja korelacija, ki jo pogojujejo drugi, latentni dejavniki. Ti vplivajo na obe vedenjski lastnosti in tako prispevajo k frekventnosti njenega skupnega pojavljanja. Najpogostejši dejavniki, ki uravnavajo vedenje v skupinah otrok so: prisotnost oz. odsotnost odrasle osebe (Smith in Green, 1975, Murray et al., 1978), velikost skupine in resursi v okolju.

GESTUALNI INDIKATORJI SOCIALNE HIERARHIJE

Vodilna pozicija v socialni hierarhiji pri človeku največkrat ni odvisna od bioloških dejavnikov. Vendar opazimo podobne hierarhično urejene združbe tudi pri primatih, kjer se socialna neenakost izraža predvsem v asimetričnem usmerjanju pozornosti. Živali z nižjim statusom pogosteje gledajo dominantne živali in so bolj občutljive na njihov vpliv. Podoben fenomen opazimo tudi v skupinah otrok.

Zivin (1977) navaja še nekatere druge izraze višjega statusa. Najpomembnejša med njimi sta:

- dviganje obrvi (ki se navadno pojavlja skupaj z dviganjem brade),
- fiksacija pogleda.

Manifestacija indikatorjev višjega statusa je navadno odvisna od spola in starosti naslovljenecv. Značilna je predvsem za dominantne samce. Pri tem je precej zanimivo dejstvo, da imajo osebe z višjim statusom v socialni hierarhiji največkrat tudi višji sociometrični status oziroma spadajo med najbolj priljubljene v skupini (čeprav to ni vedno pravilo). To značilnost socialne hierarhije opažamo relativno pogosto, kljub agresivnemu vedenju, ki ga osebe z višjim statusom skoraj vedno manifestirajo. Dominantne osebe so praviloma tudi predmet imitacije drugih udeležencev interakcije.

Številni avtorji so skušali ugotoviti razmerje med realnim vedenjem subjektov in njihovim sociometričnim statusom. De Lannoy in sodelavci (de Lannoy in Terwagne, 1969, de Lannoy in Leyn, 1973) so primerjali telesno izražanje pri subjektih, ki so jih na podlagi uporabe sociometričnega testa uvrstili v kategorijo "popularnih" in tistih, ki so veljali za "izolirane". Na podlagi svojih opazovanj so ugotovili tri temeljne značilnosti gibanja izoliranih subjektov:

- manjšo razširjenost gibov roke,
- ritmične gibe nog in trupa,
- sunke.

Pri izoliranih subjektih pogosto opazimo različne oblike avtomanipulacije. Takšne motorične stereotipije, ki so značilne tudi za avtistične otroke, vodijo v redukcijo socialnih stikov. Pojavljajo se tudi pri primatih, kjer (kakor tudi pri odraslih ljudeh) nakazujejo "plašnost" podrejenih posameznikov.

Anderson in Willis (1976) ugotavljata, da obstaja pomembna zveza med pojavljanjem subjektovega "dominantnega" vedenja (prekinjanja igre drugih, izbire igrarč, fizičnega premeščanja prijateljev) in statusom, ki mu ga pripisujejo njegovi prijatelji, ter količino pozornosti, ki mu jo namenjajo (največkrat v obliki pogledov). Osebe z višjim statusom imajo navadno tudi več poltronov in imitatorjev, ki posnemajo njihove geste.

S psihološkega in sociološkega vidika predstavlja analiza hierarhičnih odnosov v skupini otrok poseben problem, saj opredeljuje njeno hierarhično strukturo tranzitivnost zaznavnih odnosov med njenimi člani. Subjektov status je odvisen od preprostih variabel, kot so npr. moč, starost, prejšnje izkušnje v spopadih ipd., zato je mogoče to linearnost v odnosih relativno hitro ugotoviti. V nasprotju s hierarhično strukturo skupine je subjektovo dominantno vedenje vezano na preteklost skupine in na koalicije, ki privilegirajo vodjo oz. nadrejenega. Njegov status lahko relativno hitro razberemo iz stopnje pozornosti, ki mu jo namenjajo drugi člani skupine. Izražajo jo namreč s pogledom.

Vprašanje dominantnosti v medosebnih odnosih kaže na prednosti in omejitve etološkega proučevanja človeškega vedenja. Etološke metode in etološki konceptualni aparat namreč omogočajo originalno opazovanje in ugotavljanje individualnih razlik ter funkcionalno analizo vedenjskih sekvenc. Toda posebnosti človeške vrste vseeno omejujejo možnosti za generalizacijo etoloških spoznanj in iskanje vzporednic med človeškim in živalskim vedenjem.

NEZADOSTNOST ETOLOGIJE PRI PROUČEVANJU DRUŽBENIH IN KULTURNIH RAZSEŽNOSTI NEVERBALNEGA VEDENJA

Danes skoraj ni več mogoče dvomiti o skupnih prednikih človeka in nekaterih živalskih vrst. Toda proučevanje človekove filogeneze je osredotočeno predvsem na kontinuiranost ali diskontinuiranost različnih razvojnih sprememb, njihov ritem in njihovo natančno datacijo, manj pa se osredotoča na bistvene, pretežno kulturno pogojene razlike med človeško vrsto in drugimi živalskimi vrstami.

Kljub nekaterim morfološkim podobnostim med človekom in višjimi sesalci, ki podpirajo tezo o njihovih skupnih prednikih, so se pri človeku pojavile spoznavne zmogljivosti, ki pomenijo preskok v novo kvaliteto in determinirajo načine njegovega samoizražanja. Zato je treba jasno razločevati med človeškimi in živalskimi živčnimi mehanizmi, njihovim spoznavnim aparatom in ekspresivnim vedenjem.

Biološka pogojenost temeljnih vrstnih značilnosti, ki so shranjene v genetski opremi vrste, je prav gotovo nesporna. Toda upoštevati je treba tudi dejstvo, da je specifičnost človeške vrste prav v njeni sposobnosti za ustvarjanje kulture, ki predpostavlja subjektivno sposobnost za njegov ustvarjalni vstop v lastno naravno okolje in njegovo korenito spreminjanje. Zato se je v humanističnih in družboslovnih znanostih skoraj nemogoče izogniti problemu kulture, ki vzpostavlja odločilno razliko med človekom in nečloveškimi primati. Njeno proučevanje namreč omogoča določitev tistega dela človekovega vedenjskega repertoarja, ki ga z vztrajanjem pri biološkem determinizmu ne moremo pojasniti, ter osredotočanje na simbolične implikacije človeškega vedenja.

Sodobna antropologija očita klasični etologiji vrnitev k nezadostnim in zastarelim tezam socialnega darvinizma in evolucionizma, ki ne zadoščajo za pojasnitev družbenih pojavov in zanemarjajo številna etnološka spoznanja. Nekoliko rigoroznejši znanstveniki, ki se jim zdijo takšni očitki preskromni, pa ji očitajo še konceptualno šibkost. Danes namreč ne moremo več zanikati izrednega pomena biološke evolucije za človekov psihofizični razvoj, vendar je treba upoštevati tudi pomen kulturne evolucije, ki temelji na njej. Ta namreč omogoča jasno razlikovanje med človekom in drugimi živimi bitji, saj poteka človekova adaptacija naravnemu okolju vedno preko posrednih kulturnih sistemov.

ZAKLJUČEK

Zgodovinsko proučevanje družb, njihove notranje organizacije in vedenjskih oblik, ki prevladujejo v njih, je mnogo več kot podaljšek biološkega evolucionizma v družbene znanosti. Kulturna evolucija je namreč podvržena drugačnim zakonitostim kot biološka, saj ne temelji na materialnem substratu, kot je npr. gen, ampak jo determinirajo predvsem: število družbenih sprememb, njihove amplitude in njihova razpršenost.

Evolucionizem tako zelo dobro pojasnjuje proces hominizacije oziroma nastajanje človeka, vendar ni posebno primeren za pojasnjevanje njegovega vedenja na sedanji

razvojni stopnji. Njegov prispevek k proučevanju človeške gestualnosti je predvsem metodološki, saj je klasična etologija pripomogla k razvoju tehnike opazovanja ter njenemu prodoru in uveljavitvi v družbenih znanostih.

LITERATURA

- ANDERSON, F. J., WILLIS, F. N. (1976). Glancing at others in preschool children in relation to dominance. *Psychological Record*, 26, 467-472.
- BERNSTEIN, I. S. (1981). Dominance: the baby and the bathwater. *The Behavioural and Brain Sciences*, 4, 419-457.
- BLURTON-JONES, N. G. (1972). Categories of child-child interaction. V: N. G. BLURTON-JONES, (Izd.). *Ethological Studies of Child Behaviour*. Cambridge: Cambridge University Press, 97-127.
- BRUNER, J. S., JOLLY, A., SILVA, K. (Izd.) (1967). *Play: its Role in Development and Evolution*. Harmondsworth: Penguin.
- CAMRAS, L. (1977). Facial expressions used by children in a conflict situation. *Child Development*, 48, 1431-1435.
- CROOK, J. H. (1972). Sexual selection, dimorphism and social organization in the primates. V: B. CAMPBELL (Izd.). *Sexual Selection and the Descent of Man: 1871-1971*. Chicago: Adline.
- DE LANNOY, J. D., TERWAGNE, A. (1969). Essay d'analyse motivationnelle de mouvements spontanés chez l'adolescent. *Psychologica Belgica*, 9, 191-200.
- DE LANNOY, J. D., LEYN, G. (1973). Mouvements corporels et statut sociométrique chez l'adolescent. *Psychologica Belgica*, 13, 239-245.
- EIBL-EIBELSFELD, I. (1979). Human ethology: concepts and implications for the sciences of man. *The Behavioral and Brain Sciences*, 2, 1-57.
- GINSBURG, H. J. (1977). Altruism in children: the significance of nonverbal behaviour. *Journal of Communication*, 27 (4), 82-86.
- GINSBURG, H. J., POLLMAN, V. A., WANSON, M. S. (1977). An ethological analysis of nonverbal inhibitors of aggressive behaviors in male elementary preschool children. *Developmental Psychology*, 13, 417-418.
- GIVENS, D. B. (1978). The nonverbal basis of attraction: filtration, courtship and seduction. *Psychiatry*, 41, 346-359.
- GRUSEC, J. E., ABRAMOVITCH, R. (1982). Imitation of peers and adults in a natural setting: a functional analysis. *Child Development*, 53, 636-642.
- HINDE, R. A. (1974). *Biological Bases of Human Social Behaviour*. New York & London: Mc Graw Hill.
- HUTT, C., HUTT, S. J. (1968). Stereotypes and their relation to arousal: a study of autistic children. *Animal Behaviour*, 13, 1-4.
- KENDON, A. (1980). Gesticulation, speech, and the gesture theory of language origins. V: M. R. KEY (Izd.), *The Relationship of Verbal and Nonverbal Communication*. Paris & Le Haye: Mouton, 207-227.
- KOVAČEV, A. N. (1992). Grafično izražanje emocij in njegovi osebni korelati. Magistrsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- KOVAČEV, A. N. (1993). Kretnja kot komunikacijski dej in kot sredstvo samoizražanja. Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

LOCKARD, J. S., ADAMS, R. M. (1980). Courtship behaviors in public: different age/sex roles. *Ethology and Sociobiology*, 12, 245-253.

LORENZ, K. (1950). *Le tout et la partie dans la societe animale et humaine*. V: *Essais sur le Comportement Animal et Humain*. Paris: Seuil.

MONTAGNER, H. (1978). *L'enfant et communication*. Paris: Stock.

MURRAY, J. P., HAYES, A. J., SMITH, J. E. (1987). Sequential analysis: another approach to the stream of behaviour in children's interactions. *Australian Journal of Psychology*, 30, 207-215.

RACINE, L. (1980). Echange et circulation d'objets dans des groupes d'enfants en activite libre. *Information sur les Sciences Sociales*, 19, 543-580.

RICHER, J. (1967). The social-avoidance behaviour of autistic children. *Animal Behaviour*, 24, 898-906.

ROWELL, T. E. (1974). The concept of social dominance. *Behavioral Biology*, 11, 131-154.

SMITH, P. K. (1982). Does play matter? Functional and evolutionary aspects of animal and human play. *The Behavioural and Brain Sciences*, 5, 139-184.

SMITH, P. K., GREEN, M. (1975). Aggressive behavior in English nurseries and play groups: sex differences and response adults. *Child Development*, 46, 211-214.

TINBERGEN, E. A., TINBERGEN, N. (1984). *Autismus bei Kindern* (Fortschritte im Verstandnis und neue Heilbehandlungen lassen hoffen). Berlin & Hamburg: P. Parey.

VAN HOOFF, J. A. R. A. M. (1973). A structural analysis of the social behaviour of a semi-captive group of chimpanzee. V: M. VON CRANACH, I. VINE (Izd.), *Social Communication and Movement*. New York and London: Academic Press, 75-162.

WADE, T. D. (1978). Status and hierarchy in non-human primate societies. V: P. P. G. BATESON, P. F. KLOPFER (Izd.), *Perspectives in Ethology*. Vol. 3. New York & London: Plenum Press, 109-134.

WICKLER, W. (1967). Socio-sexual signals and their intraspecific imitation among primates. V: D. MORRIS (Izd.), *Primate Ethology*, London: Weidenfeld & Nicolson, 69-147.

BESEDNA IN TELESNA KOMUNIKACIJA

Dare Kovačič

Ključne besede: govor, besedna komunikacija, nebesedna telesna komunikacija, primerjalna obeležja

POVZETEK

V šestdesetih in sedemdesetih letih se je ustalila delitev celotne medosebne komunikacije na besedno in nebesedno. Prvo enostavneje imenujemo govor, druga pa ni enovita, pač pa jo sestavljajo različne oblike - kanali, kodi in sporočila - glede na termin pravzaprav vse, kar ni beseda. Zaradi vsebinske in formalne neustreznosti je zato bolje uporabljati termin telesna komunikacija. Besedna in telesna komunikacija odkrivata dve plati človeka: racionalno in emocionalno, zavestno in nezavedno, vsebinsko in odnosno. Prva pogosto sporoča o objektivni preverljivi realnosti, ima referenčno funkcijo, druga je pomembnejša v izmenjavi občutij, čustev in odnosov, ima ekspresivno funkcijo. Glavne razlike med njima so še v formi, substanci in strukturiranosti znakov in kodov, v tipu reference, v nevrofiziološki umestitvi, v zmožnosti avtorefektivnosti in večji stopnji zavestnosti jezika ter v večji medkulturni veljavnosti telesne komunikacije.

ABSTRACT

In 1960s and 1970s in the time of great interest in research of expression and communication the division into verbal and nonverbal communication has been established. While the first refers simply to language, the second is not uniform, it consists of many different forms - modalities, channels, codes and messages - according to the term anything but words. Because of such formal and content deficiencies the term bodily communication is more adequate. Verbal and bodily communication reveal two sides of man: rational and emotional, conscious and unconscious, functional and relational. The most important differences between them are: form and substance of signs and codes, type of reference, semantic function, neurophysiological localization, capacity of reflectiveness and greater consciousness of language, greater intercultural validity of bodily communication.

Za človeka najbolj značilen in najbrž najpomembnejši komunikacijski sistem je govor oziroma jezik. Jezik je družbeni, naučeni sistem besednih simbolov. Ker je edinstven za človeka, pogosto z njim definirajo človeka kot govorečo simbolno žival ali animal symbolicum. Po eni strani je orodje izražanja, po drugi pa orodje oblikovanja misli, je izraz in um, organon in logos. V razvoju vrste in posameznika je kasnejši od telesne govorice, njegov razvoj pa je potekal v odvisnostih in povezavah s starejšimi oblikami komuniciranja, z razvojem delovnih orodij in naprav, družbenih odnosov in z razvojem mišljenja. Predpogoji za nastanek in razvoj govora in s tem kulture so biološki in socialni: (1) razviti možgani, (2) vzravnana hoja, ki pušča (3) proste roke s palcem nasproti drugim prstom za rokovanje s predmeti, za obdelavo in izdelavo predmetov, za delo, (4) glasovni aparat in (5) življenje v skupinah.

Termin jezik kot besedna (ker je beseda osnovna samostojna pomenska enota) komunikacija vključuje dve kategoriji. Teoretični, idealni potencialni, splošni sistem imenujemo kar "jezik". Možnosti tega pa se realizirajo v praktičnem, konkretnem situacijskem, individualnem procesu v "govoru." Zato je govor tisti, ki daje informacije o socialnih, psihičnih, situacijskih in drugih vidikih stikov.

Fizični temelj govora in sploh glasovnih sporočil - zvok - ima specifične lastnosti, ki določajo tudi posebnosti te oblike komunikacije, in ki so v mnogočem omogočile razvoj tako zapletenega koda kot je govor. Zvok je nihanje fizičnega sredstva - zraka in se od izvora razširja v vse smeri kjer je zrak, tudi nepremočrtno okoli vogalov, zato za razliko od svetlobe oziroma vida, ni fokalen. Možno je zanihavanje zraka in s tem sporazumevanje na sorazmerno velike razdalje (še bolj velja to za gostejše snovi kot je voda, tako so zvoki kitov slišni tudi preko 100 km daleč). Naslednja prednost je, da je glas možno trenutno proizvesti, ojačati, oslabiti, zvišati, znižati, podaljšati, prekiniti itd., torej ga spreminjati, tvoriti zapletena sosledja in to z majhno porabo energije. In nazadnje - istočasno, ko izvor-oddajnik proizvede glas, ga tudi sliši skoraj tako kot ga slišijo drugi. Vzpostavljena je takojšnja povratna zveza, kar omogoča nadzorovanje in upravljanje glasu. Taka možnost kontrole glasu in zaznana reakcija drugih oseb (tj. povratne informacije o svoji aktivnosti neposredno in posredno preko re-aktivnosti drugih) je pravzorec ali prototip zavedanja in samozavedanja. Zaradi vseh teh lastnosti je prav glas temelj glavnega, najbolj zapletenega in menda najbolj uspešnega komunikacijskega sistema - govora.

Jezik-govor je pridobljen izključno z učenjem, tradicijo v socialnih stikih z drugimi ljudmi, večinoma je zavesten, ima večslojno strukturo, omogoča veliko svobodo uporabe, propozicionalnost, avtorefleksivnost in tvori temelj človekovi simbolni realnosti. Jezikovni elementi in pravila so strukturirani na več ravneh. Od vseh možnih zvokov so (1) v abecedo izbrani samo nekateri glasovi, (2) ki tvorijo zloge in besede, (3) ti se zopet kombinirajo v višje enote - stavke in (4) govorna dejanja, izjave, povedi, (5) besede in višje enote imajo določene pomeni, (6) ki tvorijo skupaj notranji simbolni svet, (7) v socialnih interakcijah zanje veljajo pragmatična družbena pravila.

Dve obeležji jezika sta v primerjavi z nebesedno komunikacijo nekaj posebnega in novega: možnost ustvarjanja nove izmišljene resničnosti, tudi lažne - kar sicer ni popolna novost - in možnost avtorefleksivnosti ali samoodražanja - kar je precejšnja novost. Govorec lahko ustvarja čisto nova, originalna (poetska, znanstvena, praktična) sporočila ali glede na svoj namen in pričakovanja odziva drugih, sporočilo primerno oblikuje, spremeni, prikrije, se pretvarja in laže. Pretvarjanje in laganje ni le

sposobnost človeka oziroma jezika ampak ima svoje začetke pri pticah in sesalcih v igri, pri lovu in varanju naravnih sovražnikov. Obeležja samoodražanja pa nima noben drug komunikacijski kod živali ali človeka. Jezik lahko govori o sebi, odraža samega sebe, se raziskuje, je avtorefleksiven, kar izredno poveča moč abstraktnega mišljenja. Samo v besednem jeziku lahko takole razpravljam in razmišljam o njem samem in o drugih oblikah komuniciranja.

Govor seveda nima le referenčne funkcije, ne označuje le predmetov, pojavov in misli, ampak tudi duševna in telesna stanja, poteze, medosebne in statusne odnose med sogovorniki. Socialne statusne odnose odkriva že tip medsebojnega naslavljanja: tikanje ali vikanje, uporaba osebnega imena, priimka, naziva (tovariš, gospod, profesor, doktor, predsednik, ekselencja, veličanstvo, vodja). Vsaj nenavadno bi bilo, če bi učenec učitelja tikal, če bi deseter generala klical po osebnem imenu, ali če bi kralja ne titulirali z "njegovo visokostjo". Tikanje izraža bližino, solidarnost, enakopravnost, a tudi nespoštovanje in poniževanje. Vikanje izraža oddaljenost, nepoznavanje, vljudnost, spoštovanje ali poslušnost in priznavanje višjega položaja. Kot je naslavljanje pogosto nesimetrično, tako velja tudi za vsebino govornih izjav. Zaradi hierarhičnih družbenih odnosov in norm so nekatera govorna (in seveda negovorna, nebesedna) dejanja ireverzibilna, nerecipročna, neobrnljiva, kar pomeni, da jih more ali sme uporabljati le eden od govorcev; nekatera pa reverzibilna, recipročna, obrnljiva in jih lahko uporabljata oba govorca. Čim bolj strogo hierarhična in formalizirana je družba, tem več je ireverzibilnih dejanj. Govor je odvisen od pripadnosti socialnemu sloju, toda standardni knjižni jezik kot norma za vse je bližje govorici višjih in vladajočih slojev. Izbor besedja, vsebine, stila je odvisen od situacije in funkcije (namena) posameznega stika, od odnosov med sogovorniki, od posameznika in njegovega telesnega, zdravstvenega in čustvenega stanja.

Poleg govora človek v neposrednem stiku sporoča tudi s spremembami glasu, obraznimi izrazi, kretnjami rok, držami telesa, razdaljami do drugih, dotikanjem itd.; torej z množico sporočil v vseh modalnostih, kanalih in kodih kot jih lahko odda in zazna, oblikuje in presoja. Za te oblike neposredne medosebne izmenjave sporočil se najpogosteje uporablja termin nebesedna komunikacija. Ta je neroden iz več razlogov: (1) ker je nikalen in s tem lahko pomeni prav vse razen besedne komunikacije, to pa je kar precej stvari, zato (2) ne označuje predmeta pozitivno adekvatno in (3) ker je ločevanje osnovano na sicer očitni, a površinski, razliki. Preden na kratko predstavim druge delitve in termine, je treba natančneje opredeliti, na katere oblike se nebesedna medosebna komunikacija pravzaprav nanaša. Tu je najbolj splošna in enostavna klasifikacija glede na obliko, modaliteto, vrsto kanala in koda ali z drugimi besedami glede na to, kateri del telesa je oddajnik in kateri je sprejemnik ter glede na kompleksnost kanalov in kodov. Taka razdelitev vključuje naslednje oblike:

- (1) glas, paralingvistična komunikacija;
- (2) obraz, facialna, kinezična komunikacija;
- (3) oči, okularna kinezična komunikacija;
- (4) telesna, kinezična komunikacija;
- (5) dotik, taktilna komunikacija;
- (6) vonj, olfaktorna komunikacija;
- (7) prostorska, proksemična komunikacija;
- (8) čas, kronemična komunikacija;
- (9) telesna zgradba in zunanji videz z obleko, kozmetiko in nakitom;

sem pa bi lahko šтели še kaj, npr. sporno in nedokazano telepatijo - komuniciranje preko neznanih kanalov, predajnikov, prejemnikov in kodov.

Bolj temeljna kot delitev na besedno in nebesedno komunikacijo je delitev na spontano in simbolno ter delitev na analogno in digitalno komunikacijo. Prvo je uvedel Buck (1984) v izredni, sistematični knjigi *Komunikacija emocije*. Spontana komunikacija je osnovana na (1) vrojenih motivacijsko emocionalnih sistemih (homeostaza in adaptacija; refleksi, instinkti, nagoni, primarni afekti); (2) na biološkem signalnem sistemu; (3) elementi so signali (zveza z referenti je naravna in nujna); (4) vsebina so nepropozicionalna motivacijsko emocionalna stanja (niso podana kot sodbe, trditve, izjave in zato po definiciji niso zmožna ponaredbe); (5) znanje in spoznanje je holistično, sinkretično, neposredno senzorno in perceptivno iz zunanjega ali notranjega (občutja, želje) sveta; (6) vezana je na dejavnost paleokortikalnih in subkortikalnih predelov predvsem desne hemisfere. Simbolna komunikacija pa temelji na: (1) kognitivnih sistemih in pridobljenih izkustvih; (2) socialnem sistemu znakov; (3) elementi so simboli (zveza z referenti je arbitrarna); (4) vsebina je propozicionalna, možna je logična analiza in preverjanje resničnosti; (5) znanje ali spoznanje je sekvenčno, analitično, interpretacija senzornih perceptivnih podatkov, opis; (6) vezana je na dejavnost neokortikalnih struktur, predvsem leve hemisfere. To razlikovanje je bolj upravičeno kot razlikovanje med besedno in nebesedno komuniciranje, kajti nebesede so lahko simboli, pa tudi besede so včasih spontane in nimajo simbolne funkcije. Odnos med spontano in simbolno komunikacijo je kompleksen empiričen, ne gre za tipični linearni kontinuum z dvema poloma, pač pa sta lahko prisotni v večji ali manjši meri (pri čemer je komunikacija lahko samo spontana, nikoli pa samo simbolna), sočasni, soodvisni, skladni, nasprotujoči si ali neodvisni, ker sta osnovani na različnih procesih in sistemih.

Buckovo razlikovanje je podobno starejši delitvi komunikacije, odnosov in pojavov iz kibernetike, računalniške in telekomunikacijske tehnologije in semiologije (npr. Wilden 1972, 1980), v proučevanje človekove komunikacije pa sta jo vpeljala Ruesch in Bateson. To je delitev na analogno in digitalno komunikacijo. Razmerje med tema vrstama komunikacije pojasnjujejo razlike med delovanjem analognih in digitalnih sistemov: prvi delujejo kot manj ali več, drugi kot vse (v binarnem računalniškem kodu: ena) ali nič in vključujejo negacijo. Razločki so torej v logični formi in funkciji, digitalni sistemi imajo izdelano sintakso, pozitivne, negativne in ničelne vrednosti, negacijo, identiteto, opozicijo, ekskluzivno disjunkcijo ali alternativo (ali-ali); analogni sistemi imajo le pozitivne veličine, konjunkcijo, bogato semantiko, a skromno sintakso (Wilden, 1972). Digitalni sistemi delujejo s pomočjo analitičnih shem, izračunov in algoritmov, zato so sorazmerno počasni, imajo sicer katerokoli zaželeno točnost, a so možne velike napake. Analogni sistemi delujejo direktno, brez formalizacije, s posnemanjem ali naravno povezanostjo med veličinami, zato so hitri, a omejeno točni (Gregory, 1980).

Najbrž edino človek oblikuje digitalne sisteme in obe vrsti sistemov uporablja v komunikaciji. Naslednji kandidati so opice prvaki, delfini in kiti, a njihova naravna komunikacija še ni dovolj raziskana, prevladuje pa mnenje, da uporabljajo samo nekatera obeležja digitalnega. Opice prvaki komunicirajo z glasovi, grimasami, kretnjami in celotnim telesom. Učili so jih človeškega govora, koda s plastičnimi ploščicami kot znaki, koda z vidnimi znaki na računalniku ter ameriškega nemega kretalnega pojmovnega jezika (Hayes, Kellogg, Gardner in Gardner, Fouts, Rumbaugh, Premack, Patterson). Delfini in kiti zaznavajo okolico in komunicirajo

predvsem z zvočnimi signali (od 500 do 100.000 Hz). Prav tako so se učili človeškega govora (!), kretalnega pojmovnega koda in kod z računalniško izdelanimi žvižgi kot znaki (Lilly, Herman, Norris, Reiss). Oboji, gorile, šimpanzi in orangutani ter delfini in kiti so v učenju in uporabi umetnih kodov prišli do podobne stopnje. Razumeli so pomene besed, njihov vrstni red, nikalnice, dojemali odsotnost predmetov in z enostavnimi kombinacijami starih oznak tvorili nove (pojme?), šimpanzi in delfini so nekaj besed celo spregovorili. Vse to dokazuje visoko stopnjo antropomorfne intelektualne in komunikacijske sposobnosti, a v teh primerih gre za uporabo digitalnih simbolov, ki jih je sestavil človek (Kovačič, 1988).

Digitalna komunikacija je večinoma izmenjava sporočil - denotacij dejstev, pojavov in predmetov; analogna komunikacija je izmenjava sporočil o odnosu komunikatorjev, v digitalni kod bi jih prevedli kot potrditev, prošnjo, vprašanje, predlog ali ponudbo odnosa (po Batesonu in Watzlawicku, Watzlawick et al., 1967). Prva ima večinoma referenčno funkcijo (po Jakobsonu), druga izrazno, ekspresivno, emocionalno, konativno, fatično. Komunikacija emocij je večinoma bolj (izražanje, inkodiranje) ali manj (prepoznavanje, dekodiranje) analogna, v ritualizirani obliki je nekakšna vmesna razvojna stopnja med analognim in digitalnim (Kovačič, 1988). Analogna komunikacija prevladuje v intenzivnem emocionalnem stiku, v ljubezenskem razmerju, v odnosu med odraslim in majhnim otrokom ali med človekom in živaljo. Analogna komunikacija je vedno prisotna, že zato, ker je to komunikacija v širšem smislu o motivacijsko emocionalnem stanju in odnosih ter dejavnostih posameznika. Tako je na splošno komunikacija ali samo analogna ali analogna in digitalna. Besedna komunikacija je večinoma digitalna, nebesedna pa analogna. A delitvi se ne prekrivata popolnoma, že sam "naravni" jezik (semantika) ima tudi analogne elemente kot so onomatopoeje in medmeti, še bolj pa to velja za pragmatiko. Razmerje med obema vrstama komunikacije kažejo tudi problemi prevajanja iz enega v drugega. Težave so očitne že pri ubesedenju ali digitalizaciji lastnih subjektivnih analognih pojavov kot je občutje bolečine ali čustvo strahu. Še težja je digitalizacija analognega sporočila drugega; dekoder vedno nekaj izgubi in nekaj dodaja, dodaja morfologijo, sintakso in dodaja - ali bolje - je v okviru svojega odnosa do inkoderja-izvora. Digitalizacija v večini primerov ne spremeni le vsebine komunikacije same, ampak tudi druga obeležja, kot je prepričljivost in primernost. Besedna izjava "ljubim te" je večkrat neprepričljiva, "imaš lep nasmeh" pa dvoumna, ker je njun pomen odvisen od spremljajočih paralingvističnih analognih znakov in konteksta.

Katere kriterije delitve in katero terminologijo je torej bolje uporabljati? Če je v ospredju odnos med znakom in označenim ali tip reference, sta vsekakor ustrežnejši delitvi na spontano in simbolno oziroma na analogno in digitalno. Če pa gre v prvi vrsti za odkrivanje znakov in sporočil tistega dela medosebne komunikacije, ki ni posredovan z besedami in stavki, potem je termin "nebesedna komunikacija" za silo primeren. Njemu v prid gre, da je doslej sorazmerno najbolj uporabljan in najbolj udomačen, proti njemu pa govore pomembni formalni in vsebinski razlogi, ki sem jih že naštel. Primernejši, definicijsko pozitiven, jasnejši, pa tudi slikovitejši je termin "telesna komunikacija". Morda se zdi ta za paralingvistično in olfaktorno komunikacijo manj ustrezen, a vendar tudi glas in vonj izhajata iz dejavnosti telesa. Zaradi vseh navedenih razlogov bom uporabljal ta termin, ne bom pa se izogibal pridevniku "nebesedna".

Med govorom in oblikami telesne komunikacije so podobnosti in razlike. Pri obeh gre za posredno znakovno interakcijo med posamezniki, znaki in kodi so strukturirani na

več načinov, njihova uporaba pa je odvisna od določenih pravil. Govor je neizogibno vezan na telesno komunikacijo, medtem ko obratno ni nujno. Vsebinsko se dopolnjujeta ali tudi nasprotujeta, nekatere funkcije so sicer skupne, v glavnem pa so ravno v tem, poleg same pojavne oblike znakov in strukturiranosti, razlike največje.

Nekatere razlike med govorom in telesno komunikacijo so očitne, druge so bolj kompleksne. Govor je filogenetsko in ontogenetsko kasnejši, imel je in ima bistveno vlogo v razvoju zavesti in mišljenja. Prednost glasovnega sporazumevanja je v tem, da so roke proste za druge dejavnosti. Poleg tega človek svoj glas obenem sliši, lahko ga kontrolira, kar tudi vpliva na to, da so govorjena sporočila večinoma zavestna, namerna in usmerjena. Druga posledica možnosti kontrole je, da lahko človek glede na svoj namen in pričakovanje odziva pri drugih besedno sporočilo primerno oblikuje in s tem prikrije prave reakcije, se pretvarja. Telesna sporočila pa je težje kontrolirati, ker človek svoje hoje, mimike ali drže telesa navadno ne more spremljati, videti, slišati v celoti, zato so bolj nenadzorovana in nezavedna. Največkrat je njihova funkcija fatična, tj. vzpostavljajo in prekinjajo stik ali pa emocionalna, ekspresivna, tj. izražajo odnos do sprejemnika ali do predmeta sporočila. Besedna komunikacija ima pogosto referenčno funkcijo, daje sporočila o zunanji realnosti, o predmetu, mnogokrat pa je nezmožna in neustrezna za sporočanje emocionalnega.

Jezikovni znaki so, razen redkih onomatopoetskih besed, arbitrarni in digitalni; medtem ko so telesni znaki večinoma analogni, vzročno posledični ali ikonični. Posamezne besede imajo stalen pomen, relativno neodvisen od konteksta, zaradi česar je možna izdelava slovarjev; pomen nebesednih znakov pa je zelo odvisen od celovite situacije, je bolj del celovitega dogajanja "tukaj in zdaj", kot govor. Za dobro obvladanje jezika je potrebno sistematično učenje, učenje telesnih kodov pa je nesistematično, spontano, najpogostejše s posnemanjem. Osnovni jezikovni znaki se na več ravneh kombinirajo v sestavljene smiselne izraze po utrjenih fonetskih, morfoloških, sintaktičnih in tekstualnih pravilih, medtem ko telesni kodi niso toliko strukturirani ali pa se nam samo zdijo taki, ker jih dovolj ne poznamo. Sporočila telesa so stalna in neprekinjena, govorimo pa le občasno: ocene deleža govora se gibljejo od nekaj odstotkov do ene tretjine (Birdwhistell, 1970). Vsekakor poteka v vsakdanjem življenju le manjši del komunikacije z besedami.

Najcelovitejši seznam glavnih lastnosti človekovega govora je sestavil lingvist Hockett (1960; Hockett, Altmann, 1968; po Thorpe, 1972; Ivić I., 1978). Uvedel je 16 obeležij (design features), ki jih vse ima besedni govor, drugi komunikacijski kodi človeka ali živali pa le nekatere. Obravnavajo lastnosti komunikacijskih elementov (kanala, znakov, sporočil), vedenja, ki predhodijo in sledijo stiku ter širši socialni kontekst. Ta obeležja so:

1. Zvočni, glasovno-slušni kanal.
2. Oddajanje v vse smeri, usmerjeno sprejemanje.
3. Kratkotrajnost, hitrost sporočil - sporočila kot znaki se hitro pojavijo in izginejo, medtem ko npr. vonji in sledi ostanejo dolgo časa.
4. Izmenljivost - posamezniki so lahko izmenoma oddajniki in prejemniki sporočil.
5. Popolna povratna zveza - govornik sliši samega sebe kot ga slišijo drugi, ne more pa se npr. videti, kot ga vidijo drugi.
6. Specializacija - neposredne energetske posledice jezikovnih znakov so biološko nepomembne, pomembne pa so kot sprožilci reakcij.
7. Pomenskost - povezave med znaki in označenim (tu zelo široko opredeljena).
8. Poljubnost (arbitrarnost) - fizična podoba znaka je neodvisna od fizične podobe

označenega.

9. Preslednost (diskretnost, digitalnost) - posamezni znaki se jasno ločijo med seboj in so do neke mere neodvisni.
10. Odloženost - sporočila se nanašajo na odsotne, časovno in prostorsko oddaljene stvari.
11. Odprtost - svobodno se tvorijo nova sporočila, ki jih je moč pravilno razumeti.
12. Tradicija - znanja, pravila se predajajo v socialnih stikih, z učenjem in poučevanjem.
13. Učljivost - govorec enega koda se je zmožen naučiti kateregakoli drugega.
14. Dvojna struktura - vsak kod ima vsaj dve strukturni ravni, fonološko in sintaktično, na prvi so izjave sosledja fonemov, na drugi sosledja besed; poenostavljeno so na prvi ravni elementi znakov brez pomena, na drugi pa so znaki in kombinacije znakov, ki so smiselni.
15. Pretvarjanje - tvorba neresničnih in nesmiselnih sporočil je predvsem značilna za človeka.
16. Samoodraznost, (avto)reflektivnost - zmožnost komunicirati v kodu o kodu samem.

Tem obeležjem dodajam še štiri enako pomembna, ki pripadajo predvsem jeziku:

17. Propozicionalnost - zmožnost komunikacije kognitivnih izjav, trditev, ki so preverljive, točne ali napačne, niso pa neposredni izraz notranjih emocionalnih in motivacijskih stanj.
18. Svobodnost - vključuje zmožnost tvorjenja istih sporočil z različnimi elementi, sinonimi in definicijami; polisemijo, tj. zmožnost pridajanja več pomenov istim znakom, in kot najvišja stopnja ustvarjanje novih znakov (in ne samo novih sporočil).
19. Operativnost - zmožnost, da se na osnovi večslojne sintakse uporablja kod kot orodje za logično izpeljevanje in praktično načrtovanje, torej za teoretično in praktično mišljenje.
20. Simbolna realnost - je najvišja raven simbolnih sistemov, ki pomeni zmožnost poleg fizične senzorno-motorne realnosti razviti svet simbolnih proizvodov, svet kulture in po drugi strani notranji subjektivni svet mišljenja, zavesti, samozavedanja, jaza (prim. Ivić I., 1978).

Glede na Hockettova obeležja je Thorpe (1972) primerjal komunikacijske kode čričkov, kobilic, čebel, morskih ptic, ki gnezdiijo v skupinah, labodov, strnadov, ščinkavcev, drozgov, vran, psov, opic prvakov - tudi komunikacijske sposobnosti šimpanzinje Washoe, ki se je učila govorice kretenj za neme (Ameslan) in človekovo paralingvistiko. V spodnji tabeli (Tabela 1) podajam nekatere od teh primerjav (čebelji ples, nekatere ptice, primati), poleg človekove paralingvistike sem vključil še kineziko (telesni in obrazni gibi) in proksemiko (prostorska razdalja), dva najpomembnejša nebesedna koda. V ocenah prisotnosti posameznih obeležij za komunikacijo živali je Thorpe zapadel v antropomorfizem in poenostavljanja z dokaj blagim kriterijem, posebej v obeležjih od 8 do 14 se razlikuje od drugih avtorjev, zato so v tabeli označeni z ". Seznam obeležij vsekakor ni popoln in bi mogel biti še bolj sistematiziran, vendar je tak kot je, zelo koristen za primerjavo. Obeležja so bolj kot odsotna ali prisotna kontinuumi s stopnjami, ki jih bo potrebno še določiti, v tabeli so le približno kvantificirana glede na običajno uporabo. Pri presojah človekovih nebesednih kodov nisem upošteval nebesednih emblemov (kot je dvignjen palec za avtostopiranje), ki imajo točno določene besedne prevode z določenimi referenti in so

uporabljeni večinoma zavestno. Poleg tega je težko ali nemogoče popolnoma izključiti povratni vpliv jezika na nebesedne oblike.

Tabela 1

Primerjava komunikacijskih kodov glede na glavna obeležja, od katerih ima jezik vsa. Oznake pomenijo stopnjo prisotnosti obeležja:

+ (večidel) da, / delno, - (večidel) ne, ? nejasno ali neznano.

* dodani kodi in obeležja

" o pomenu in prisotnosti teh obeležij so mnenja zelo deljena, kriteriji za dodane kode so tu verjetno strožji

Besedna in telesna komunikacija tvorita celoto, običajno se dopolnjujeta, neredko, v primeru pretvarjanja in konflikta pa tudi nasprotujeta. Nekaj takih tipov neskladnih, protislovnih sporočil so skoraj tradicionalne fraze. Njihova glavna značilnost je protislovnost med besedno vsebino in glasom v emocionalni dimenziji prijetno-neprijetno. Izjava: "To je bilo pametno!" je v besedah pozitivna, a če je glasovno negativna, potem le-to prevlada in rezultat je ironično ali sarkastično sporočilo. Obraten primer je negativna besedna vsebina in pozitivna nebesedna: "Ti, lopov!" lahko v šali reče oče razigranemu otroku kot naklonjeno zbadanje ali priznanje. V obeh primerih prevlada nebesedno glasovno sporočilo, ki je emocionalno ekspresivno, nasprotje med besednim in nebesednim pa daje sporočilu dodatno, skoraj poetsko vrednost. Kadar se to dvomje dogaja pri pomembnih emocionalnih sporočilih v odnosih odvisnosti (npr. mati-otrok, učitelj-učenec), in če je to pogosto, potem naslovnik doživlja negotovost, dvom in se v skrajnem primeru začne umikati vsaki komunikaciji.

Argyle in sodelavci so izvedli nekaj eksperimentov, v katerih so primerjali pomembnost besednih in telesnih sporočil. V enem od njih (Argyle idr., 1970) so predvajali nadrejena (superiorna), enakovredna in podrejena (inferiorna) besedna sporočila na nadrejeni, enakovredni in podrejeni nebesedni način, skupaj devet kombinacij, posnetih na video. Nebesedni izrazi obraza, usmerjenosti glave, telesne drže in glasu, so imeli okoli petkrat večji učinek kot besedna vsebina. Podobno se je zgodilo v drugem poskusu (Argyle, Alkema, Gilmore, 1972), v katerem so bile preizkušancem podane štiri kombinacije sporočil - prijateljsko in sovražno besedilo v prijateljskem in sovražnem nebesednem stilu. Nebesedni stil je bil veliko pomembnejši v oceni prijateljstva - sovražnosti kot besede. Kadar so si v obeh eksperimentih besedna in nebesedna sporočila nasprotovala, poskusne osebe enostavno niso upoštevale besednih sporočil. Mehrabian (1969) je prikazal relativno pomembnost glasu, obraza in besed za dekodiranje ne-naklonjenosti z nekakšno formulo: celotni vtis = 55% obraz + 38% glas + 7% besede, pri čemer je šlo za eksperimentalno umetno situacijo s posameznimi besedami, kar seveda ne dovoljuje splošitve v naravne situacije (ki pa so si jo nekateri pisci, tudi slovenski, zaradi privlačnosti in enostavnosti takega prikaza privoščili). Vsekakor pa velja, da so pri komunikaciji emocij in odnosov nebesedna sporočila pomembnejša. Argyle razlaga take rezultate z notranjo biološko osnovo nebesednih signalov, ki izzove takojšen spontan emocionalni odgovor, podobno kot pri živalih.

Tabela 1

KODI	žuže- lke	ptiči	opice prvaki		človek		
OBELEŽJA	čebele		glas	geste	glas	telo	prost or
1 zvok	-	+	+	-	+	-	-
2 prenos	+	+	+	+	+	+	+
3 kratkotrajnost	?	+	+	/	+	/	/
4 izmenljivost	/	/	+	+	+	+	+
5 povratna zveza	-	?	+	+	+	/	+
6 specializacija	?	+	+	+	+	/	/
7 pomen	+	+	+	+	+	+	/
8 arbitrarnost"	-	+	+	+	/	/	-
9 preslednost"	-	+	+	+	/	/	-
10 odloženost"	+	+	+	+	/?	/?	-?
11 odprtost"	+	+	/	+	+	+	/-
12 tradicija"	-?	+	-?	+	/?	/?	/?
13 učljivost"	-?	/	-?	+	/	/	/
14 dvojna struktura"	-	+	+	+	-?	-?	-?
15 pretvarjanje"	-	-	-	+	/	/	/
16 reflektivnost	-	-	-	-	-	-	-
17 propozicionalnost*	-	-	-?	+	-	-	-
18 svobodnost*	-	-	-	/	-	-	-
19 operativnost*	-	-	-	/	-	-	-
20 simbolna realnost*	-	-	-	-?	-	-	-

Bugental, Henker, Whalen (1976) so odkrili, da so posamezniki z zunanjim mestom kontrole (tisti, ki opažajo, da imajo malo kontrole nad okoljem in svojimi postopki), bolj samozavestni v besednih kot v glasovnih sporočilih, tisti z notranjim mestom kontrole pa so bolj samozavestni v glasovnih kot v besednih sporočilih. Ker so glasovna sporočila manj zavestna, skozi njih pronicajo prava pričakovanja o lastnem vplivu. Nekaj podobnega so opazili tudi pri starših težavnih otrok, le-ti so morda tudi zaradi neskladnosti govorjenih in negovorjenih sporočil ignorirali starše. Avtorji so sklenili: glas (intonacija), s katerim je težko upravljati, odraža posameznikovo oceno lastne učinkovitosti in vpliva; besedna vsebina odraža njegovo zavestno oceno o tem, koliko je treba vložiti za učinkovitost. Furnham (1981) je predlagal bolj naravno delitev od besedno-nebesedne na besedni (zapisan tekst), govorni (govorjene besede), vidni (obraz, oči, telo v gibanju brez glasu). V metodološko izpopolnjenem eksperimentu je preizkušancem predstavil posnetek petminutnega intervjuja dveh oseb s pozitivnim in negativnim odnosom v zgoraj naštetih oblikah, opazovalci pa so morali oceniti intervjuerja na 28 ocenjevalnih lestvicah, prepričanost v vsako od ocen ter pomembnost vsake lestvice. Preizkušanci so bili pri pozitivni interakciji gotovi v 9, pri negativni pa v 19 lestvic, še manj so jih smatrali za pomembne: pri pozitivni interakciji 5, pri negativni 10. To pomeni, da vseh 28 atributov ni bilo enako primernih za pozitivno/negativno sporočilo in da imajo posamezniki svoje načine in okvire atribucije. V oblikovanju vtisa o intervjuerju vidna nebesedna sporočila niso prispevala več kot besedna in govorna, opazovalci so bili sorazmerno najmanj gotovi prav pri njih. Besedna sporočila so bila najbolj vplivna v pozitivni in najmanj v negativni interakciji, govorna so bila najbolj vplivna v negativni. To pomeni, da je glas tisti, ki je sporočal negativno, besede so za to preveč direktne in so bile razumljivo najbolj pozitivne. "Negativnost" glasu in manjša gotovost v vidna sporočila kažeta, da je ena funkcij nebesedne komunikacije odnosna, a vendar ne direktno, eksplicitno (zlasti je to važno pri negativnih sporočilih), kar omogoča večpomenskost in fleksibilnost medosebnih odnosov.

V šestdesetih in sedemdesetih letih so v prvem navdušenju nad novo odkritim področjem in pod vplivom etologov, zoologov in antropologov nekritično precenjevali vpliv nebesednega vedenja (v primerjavi z govorom) na socialno zaznavanje. Prve raziskave so primerjale vplivnost besed na eni in skupen vtis nebesednih kanalov. Za osnovne emocije, odnose prijateljstva - sovražnosti ter inferiornosti - dominantnosti, spoštovanja, empatije so soglasno odkrivali veliko premoč nebesednih sporočil. Ob koncu sedemdesetih pa se je začel uveljavljati bolj kompleksen in uravnotežen pogled. Še vedno sicer velja, da emocije in odnose komuniciramo večinoma nebesedno, pri čemer so najpomembnejši obrazni izrazi, časovni potek in moč glasu ter telesna drža z rokami. Vendar je splošna slika o vplivu posameznih kanalov, kodov in sporočil v neposrednem stiku na celotno interpretacijo nekako taka: zaznavanje in presojanje ljudi, osebnostnih potez, emocij in medosebnih odnosov je odvisno od vsebine sporočila, situacije, narave interakcije, posebnih motivov, osebnega načina atribucije, osebnostnih potez in emocionalnega stanja opazovanega in ocenjevalca. Eksperimenti pa so veljavni, kolikor sledijo tej kompleksnosti in kolikor so v bistvenih obeležjih podobni naravnim situacijam. Vprašanje: kaj je pomembnejše, besedna ali nebesedna komunikacija ter vprašanje ločitve ene od druge, ki se zaostri pri razlikovanju govor-glas, je podobno večnemu sporu kaj je pomembnejše: dednost ali okolje. Ker je medsebojni odnos kanalov/kodov odvisen od toliko dejavnikov, je vprašanje napačno zastavljeno. Bolj smiselno je vprašanje kako so v različnih okoliščinah strukturirani v celotni notranji intrapersonalni in zunanji interpersonalni komunikaciji. Cilj bi torej moral biti izdelati dinamični model večkanalne, večkodne komunikacije.

Glavne razlike med besedno in telesno komunikacijo so torej na kratko:

1. V znakih, njihovi fizični formi in substanci, analognosti-digitalnosti, v tipu reference in strukturiranosti.
2. Nevrofiziološka umestitev govora je v skorji (pretežno) leve možganske poloble, medtem ko so za velik del telesne komunikacije aktivni subkortikalni predeli.
3. Samoodražanje, avtoreflektivnost in navadno večja stopnja zavestnosti, namernosti, razumskosti in manjša stopnja spontanosti telesne komunikacije.
4. V ustreznosti za različne komunikacijske funkcije, govor ima pogosto referenčno funkcijo sporočanja o objektivno ugotovljivi realnosti, ki je s telesnimi znaki ne bi mogli izraziti niti zamisliti, telesna komunikacija pa je pomembnejša v izražanju občutij, čustev, razpoloženj, motivov, želja, stališč in odnosov (ekspresivna funkcija), ter v uravnavanju komuniciranja (regulativna, fatična funkcija).
5. Čeprav obstajajo kulturne razlike v vseh komunikacijskih kodih, je telesna komunikacija bolj univerzalna in so razlike med kulturami manjše kot pri govoru.

Vsekakor med jezikovnim in nejezikovnim, besednim in nebesednim-telesnim, simbolnim in spontanim, digitalnim in analognim ni ostre meje, kar velja zlasti za razvojni vidik. Čeprav so v tabeli obeležij in kodov (Tabela 1) razlike označene, gre navsezadnje za kontinuum z raznimi še neopredeljenimi stopnjami in za težko določljiv povratni vpliv jezika in zavesti na telesno komunikacijo. Besedna in telesna komunikacija sta tako prepleteni, da je njuno ločevanje v mnogih primerih umetno, a za raziskovanje medosebne komunikacije njuno.

LITERATURA

ARCHER D., AKERT R.M. (1984). Problems of context and criterion in nonverbal communication: A new look at the accuracy issue. V: Cook M, ur. Issues in person perception. Methuen.

ARGYLE M., SALTER V., NICHOLSON H., WILLIAMS M., BURGESS P. (1970). The communication of inferior and superior attitudes by verbal and nonverbal signals. British journal for social and clinical psychology, 9, 221-231.

ARGYLE M., ALKEMA F., GILMOUR R. (1972). The communication of friendly and hostile attitudes by verbal and nonverbal signals. European journal of social psychology, 1, (3), 385-402.

ARGYLE M. (1975). Bodily communication. Methuen.

BUCK R. (1984). The communication of emotion. The Guilford Press, New York.

BUGENTAL D. B., HENKER B., WHALEN C.K. (1976) Attributional antecedents of verbal and vocal assertiveness. Journal of Personality and Social Psychology, 34, 405-411.

BULL P. (1983). Body movement and interpersonal communication. John Wiley & Sons.

COLLETT P. (1984). History and the study of expressive action. V: Gergen K, Gergen M, ur. Historical social psychology. Hillsdale, Erlbaum, N.J.

COLLIER G. (1985). Emotional expression. Lawrence Erlbaum Associates

Inc.

- DARWIN C. (1872/1979). The expression of the emotions in man and animal. V: Weitz S, ur. Nonverbal communication - Readings with commentary. Oxford University Press, New York (2. izdaja).
- ECO U. (1968/1973). Kultura, informacija, komunikacija. Nolit, Beograd.
- EIBL-EIBESFELDT I. (1972). Similarities and differences between cultures in expressive movements. V: HINDE R. (ur.) Non-verbal communication. Cambridge University Press, 297-314.
- EKMAN P., FRIESEN W. (1969). The repertoire of nonverbal behavior: Categories, origins, usage and coding. Semiotica, 1, 49-98.
- EKMAN P., ur. (1982). Emotion in the human face. Cambridge University Press, Editions de la Maison des Sciences de l' Homme.
- FRIEDMAN H.S. (1979). The interactive effects of facial expressions of emotion and verbal messages on perceptions of affective meaning. Journal of experimental social psychology, 15, 453-469.
- FURNHAM A, TREVERTHAN R., GASKELL G. (1981). The relative contribution of verbal, vocal and visual channels to person perception. Semiotica, 37, (1/2), 39-57.
- GREGORY R.L. (1980). The intelligent eye. Weidenfeld and Nicolson. London.
- GUIRAUD P. (1971/1975). Semiologija. BIGZ, Beograd.
- HALL E. T. (1959/1976). Nemi jezik. BIGZ, Beograd.
- HARPER R.G., WIENS A.N., MATARAZZO J. (1978). Nonverbal communication: The state of the art. John Wiley & Sons.
- IVIĆ I. (1978). Čovek kao animal symbolicum. Nolit, Beograd.
- KOVAČIĆ D. (1988). Komunikacija emocij med analognim in digitalnim. Anthropos, 1-3, 201-207.
- KOVAČIĆ D. (1991) Možnosti kodiranja emocij v različne kode medosebne komunikacije. Doktorska disertacija. Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani.
- LYONS J. (1972) Human language. V: HINDE R. (ur.) Non-verbal communication. Cambridge University Press. 49-85.
- MEHRABIAN A. (1970). A semantic space for nonverbal behavior. Journal of consulting and clinical psychology, 35, (2), 248-257.
- MORRIS D. (1977/1979). Otkrivanje čoveka kroz gestove i ponašanje. Jugoslavija, Beograd.
- MORRIS D. (1985/1988). Govor tijela. ITRO August Cesarec, Zagreb.
- ROT N. (1983). Znakovi i značenja. Nolit.
- SCHEFLEN A. (1973). How behavior means. An Interface Book. Gordon and Breach Science Publishers Inc.
- THORPE W.H. (1972) The comparison of vocal communication in animals and man. V: HINDE R. (ur.) Non-verbal communication. Cambridge University Press. 27-47.
- WATZLAWICK P., BAVELAS J.B., JACKSON D.D. (1967). Pragmatics of human communication. Norton & Co.
- WILDEN A. (1972). Analog and digital communication, Semiotica, 6, (1), 50-82.
- WILDEN A. (1980). System and structure. Tavistock Publications.

EMOCIJE V GOVORU

Dare Kovačič

Ključne besede: emocije, besede, govor, izražanje, komunikacija

POVZETEK

Emocije so telesni in duševni pojavi, ki se na stereotipen način kažejo v telesu, a tudi v govoru. Medtem ko je odnos med telesom in emocijo nujen in neposreden, je odnos med govorom in emocijo v veliki meri arbitraren, posreden in naučen, zlasti če odmislimo značilne spremembe glasu (paralingvistična vokalna komunikacija). Kazalci emocionalnih stanj v govoru so: pogoste, redke-izogibane in prikrite teme, stopnja raznolikosti besedja, razmerje med pozitivnimi in negativnimi izrazi, stopnja oddaljenosti, slovnična obeležja, količnik kvalifikacije med pridevniki in glagoli P/G, količnik nominalnosti med samostalniki in glagoli S/G, razmerje med glagolskimi nakloni in razne napake kot so nepopolne izjave, neustrezne besede, popravki izjav, ponavljanje, jecljanje, spodrsjlaji, ter prazni in zapolnjeni odmori.

ABSTRACT

Emotions are stereotypical somatic and mental phenomena which appear in the body and also in the spoken language, i.e. direct speech. While the body - emotion relation is necessary and direct, the speech - emotion relation is mostly arbitrary, indirect and learned, particularly if voice changes (paralinguistic vocal communication) are abstracted. The indices of emotional states in the speech are many: frequent or rare-avoided and latent themes, type token ratio or different words ratio, discomfort relief quotient, non-immediacy level, grammatical features, word order, adjective-verb quotient, noun-verb quotient, moods of verbs, speech disturbances like sentence or word incompleteness, sentence corrections, incoherent words, repetition of words, stuttering, tongue slips, and filled and unfilled pauses.

Emocionalna stanja govorijo predvsem skozi telo, a tudi z besedami. Odnos med jezikom in emocijami pa je bistveno drugačen od neposrednega notranjega odnosa med telesom in emocijami. Jezikovna sporočila so običajno zavesten poskus prevesti notranja občutja in čustva (in seveda misli) v besede. So torej posredna, arbitrarno, nevzročno povezana z emocionalnim telesnim dogajanjem.

V psihologiji emocij bi moral biti prvi korak iskanje besed za čustva in njihova kratka intersubjektivna opredelitev. Že nekaj avtorjev se je lotilo takega "slovarja čustev", podobno kot so prej poskušali s slovarji osebnostnih potez. Najceloviteje je to nalogo izpeljal Davitz (1969) za angleščino, prišel je do 137 besed za emocije in med njimi izbral 50 najpomembnejših, ki jih je na podlagi poročil preizkušancev podrobno opisal. Russell in Mehrabian (1977) sta izbrala 151 besed. Plutchik in Cortle (Plutchik, 1980) sta preverjanje Plutchikovega strukturnega modela emocij začela s 150 besedami. Shimanoff (1984) je ugotovil, da se eksplicitno nanaša na emocije 177 angleških besed. V slovenskem jeziku je Lamovec (1982) našla 312, po nadaljnjem izboru pa 164 različnih besed, ki označujejo emocije. Za hrvaščino smo ugotovili 155 besed, direktno ocenjenih na dimenziji neemocionalno-emocionalno (od 0 do 6) z oceno nad 2 in 105 besed z oceno nad 3. Vsi ti slovarji obsegajo blizu 150 besed ali nekaj več kot "magičnih 7" bitov, kar je dovolj za niansirane opise čustvenih stanj. Če ne gre za prevelik medsebojni vpliv zgledov, je to obetajoč pokazatelj zanesljivosti slovarjev in podobnosti ubesedenja emocij v treh različnih govornih skupnostih.

Emocionalno polje pa je v jeziku in govoru še širše, saj je mnogim splošnim slovarskim, denotativnim pomenom besed pridano še več raznolikih emocionalnih, individualnih ali skupinskih konotativnih pomenov. Osgood (1964, 1966, 1971) in drugi (po Pečjak, 1977) so s pomočjo semantičnega diferenciala v več raziskavah odkrili tri glavne splošne konotativne dimenzije (faktorje) besed. Njihovo univerzalnost so dokazovale mnoge medkulturne študije, združene v Atlas afektivnega pomena, ki obravnava 36 kultur (tudi pokojno Jugoslavijo). Faktor evalvacije ali vrednosti obsega največji del variance, običajno med 40% in 50%, zanj so značilne lestvice prijeten-neprijeten, dober-slab, varen-nevaren in pojmi ženska, svoboda, zločin. Ker je tako obsežen, so v njem odkrivali tudi podfaktorje afektivnosti (prijeten-neprijeten), funkcionalnosti (koristen-škodljiv), estetike (lep-grd) in moralnosti (dober-hudoben). Drugi faktor je največkrat faktor potence ali moči, ki zavzema okoli 10% variance, najbolj so nasičene z njim lestvice majhen-velik, močan-šibek, širok-ozek. Tretji je faktor aktivnosti, ki navadno obsega nekaj pod 10% variance, zanj so značilne lestvice hiter-počasen, živ-mrtev, hrupen-tih. V posameznih raziskavah so se pojavljali še drugi manj pomembni faktorji, npr. poznanosti, stabilnosti, urejenosti in realnosti. Po Osgoodu predstavljajo faktorji evalvacije, potence in aktivnosti temeljne dimenzije emocionalnega doživljanja in izražanja. V mnogih drugih raziskavah so ugotavljali podobne emocionalne dimenzije in kategorije, pomembni elementi v njih so bili še telesni občutki, odnos do sebe, odnos do zunanjega sveta, občutja moči, sposobnosti in uspešnosti ter stopnja zavestne kontrole. Kasneje se je pokazalo, da imajo tudi nebesedna sporočila take ali podobne temeljne pomenke dimenzije (npr. Mehrabian, 1970).

Besede so kot nosilci sporočil za marsikatero področje neustrezne, med njimi prav gotovo za čustva, pa naj bo z notranjega, doživljajskega (bolj) ali zunanjega, vedenjskega (manj) vidika. Kolikokrat se znajdemo brezupno brez besed, brez

možnosti, da ulovimo trenutni val občutij ali trenutni izraz, ki je spreletel obraz. Ne moremo ga enostavno označiti, kodirati, mu s tem dati nalepko "opredeljeno", "klasificirano", "poznano". V takih doživljajih nam ostane označevanje z opisi telesnega stanja s primerjavami (bilo je tako kot ...), sinestezijami, metaforami, prejšnjimi bolj določljivimi izkustvi itd. Besedni opisi radosti je pogosto tak: "Čutim se velikega, izpolnjujem ves prostor, objemam cel svet, sem lahek, vseobsegajoč, v skladu z drugimi, s svetom in redom v njem." Nasproten je tipičen opis potrnosti: "Prazen sem, brez moči in energije, težak, mlahav, razbit, brez želje in cilja."

O težavah in napakah pri ubesedenju in imenovanju čustev pričajo tudi raziskave atribucije lastnih emocij in emocij drugih. Lažna povratna informacija o srčnem utripu je bila tolmačena kot večja stopnja naklonjenosti in spolne vzbujenosti (Valins, 1966). Moški preizkušanci so ocenili dekle - sodelavko v eksperimentu kot bolj privlačno, ko so jo srečali na visečem mostu 80 metrov nad sotesko reke kot tedaj, ko so jo srečali na mostičku 3 metre nad mirno rečico (Dutton, Aron, 1974). Kadar starši nasprotujejo ljubezenski zvezi hčere ali sina, lahko pride do "učinka Romea in Julije", ko se ljubimca še bolj povežeta, tudi dosmrtno. (Driscoll, Davis, Lipitz, 1972). Napad na državo poveže napadene (tudi dočerajšnje politične nasprotnike) v skupno fronto proti napadalcu, ta situacijska povezanost pa se v tradicionalnih kulturah tolmači kot bratstvo in enotnost ali edina prava verska skupnost. Opisi emocij so tako mnogokrat napadni in vedno nezadostni.

S trditvami o neustreznosti in pomanjkljivosti besed pa nikakor ni mišljeno, da so nefunkcionalne in da so izven polja emocij. Seveda je čustva mogoče izraziti spontano, enostavno pristno tudi z besedami. Odkrito obžalovanje, iskrena ljubezenska izjava ali preklinjanja in žalitve v besu, so primeri za to. V intenzivnih emocionalnih situacijah so običajno besedne izjave enostavne, kratke in precej stereotipne. Vendar kompleksnejše emocije lahko vzbudijo in motivirajo kognitivne procese in oblikovanje novih, originalnih, kompleksnih sporočil. Radovednost in ljubezen, pa tudi zavist in sovraštvo mobilizirajo človeka in vzbujajo ustvarjanje. Mnogi poskusi proze in poezije pravzaprav pomenijo posebej oblikovano, kompleksno izražanje občutij, čustev, notranjih stanj in misli. Navsezadnje je prav jezik v mnogočem omogočil doživljanje kompleksnih emocij in subtilnih odtenkov občutij, kot je to pri estetskih emocijah. A v temelju je nemogoče z besedami opredeliti vsak pojav, ki je subjektiven, notranji, logično nerazčlenljiv, celota različnih modalnosti, posebej, če ni jasnih dimenzij prostora, časa in jakosti. Digitalni sistemi in procesi stoje nasproti, razčlenjujejo, omejujejo in vendar tudi dopolnjujejo analogne sisteme in procese - tj. podoba odnosa med besednim jezikom in celovitim emocionalnim doživljanjem. Besede so simboli, nastali z razvojem človeštva, naučeni v ontogenezi, arbitrarno konvencionalno določeni, z utrjenimi pomeni. Emocije so naravni psihični pojavi, njih obrazni in glasovni izrazi so primarno signali, tisti za osnovne so kot kaže dedni in univerzalni, pomeni le-teh jasni, vendar so situacije, v katerih se pojavljajo in pravila izražanja kulturno pogojena.

Nekateri vidiki besednih sporočil pa vseeno ostanejo na robu ali izven zavesti govornika in poslušalca. To so obeležja slovnice, razne napake in spodrsaljaji, prikriti in izogibane teme. Zanimanje za te diagnostične vidike govora je bilo največje pri psihoterapevtih, ki so iskali objektivne mere za ugotavljanje različnih emocionalnih stanj, posebej anksioznosti in shizofrenije. Eden bolj očitnih pokazateljev so pogoste,

ponavljane teme v govoru posameznika, kar odraža njegove interese, potrebe, cilje ter frustracije in konflikte. Potem, ko je govor posnet ali zapisan, s postopkom analize vsebine klasificiramo posamezne teme in ugotavljamo njihovo pogostost. S postopkom analize kontingence iščemo pogostost povezav med temami, s čimer je bolj jasen individualen pomen emocij in njihova struktura. Poleg vsebinske analize je najstarejši količinski pokazatelj posebnosti besedne vsebine količnik med uporabljenimi različnimi besedami in vsemi besedami v vzorcu. Že v zgodnjih šestdesetih letih so izdelali računalniške programe za take vrste količinskih in kvalitativnih analiz (Maher, 1970). Ugotovili so, da je npr. za shizofrene značilno več ponavljanja, torej manjša raznolikost besed, nižji količnik med pridevniki in glagoli ter pogoste univerzalne teme (človeštvo, vera, znanost) kot za normalne.

Dollard s sodelavci (1947, po Maher, 1970) je poskušal meriti emocionalno napetost v besednih opisih s količnikom med številom besed, ki označujejo neugodje in številom besed, ki označujejo ugodje in olajšanje. Murray (1956; po Hall, Lindzey, 1978/1983; Collier, 1985) je govorjene vsebine (predvsem opise slik iz svojega testa tematske apercepcije TAT) klasificiral glede na potrebe spolnosti, navezanosti, odvisnosti in neodvisnosti. McClelland (1953, po Madsen, 1978) je nadaljeval njegovo delo na področju motivacije in spremljal zavzetost preizkušancev s temami lakote, spolnosti, agresije, strahu, navezanosti, moči, predvsem pa z motivom dosežka in uspeha. Gottschalk in Gleser (1969) sta v svojih raziskavah razvila mere anksioznosti in sovražnosti (njuno pogostost in intenziteto v posameznih izjavah). Anksioznost je vključevala teme smrti, pohabljenja, ločitve, krivde, sramu in splošno bojazen; sovražnost pa odkrito, prikrito, usmerjeno na druge in nase ter ambivalentno.

Wiener in Mehrabian (1968) sta uvedla kategorijo bližnosti ali neposrednosti oziroma oddaljenosti (immediacy) v govoru in nebesednem vedenju. Besedna oddaljenost odraža, koliko se govorec želi ločevati in distancirati od poslušalca, predmeta razgovora, ali situacije in/ali ima negativen odnos do njih. V besedah se to odraža v prostorskem in časovnem ločevanju, posploševanju, selektivnih poudarkih, odnosu subjekt - akcija - objekt, jezikovno nepotrebnih vstavkih, neosebnihi formulacijah ("treba je", "zdi se", "očitno je", "znano je").

Emocionalna stanja, emocionalni in socialni odnosi se odkrivajo tudi v slovničnih vidikih govora. Ker slovnična pravila uporabljamo nezavedno (težko jih natančno kontrolirata tako govornik kot poslušalec) in ker po drugi strani obstajajo izdelani modeli jezika, so mere slovničnih sprememb za raziskovalce zanimive in obetavne. Dva količinska pokazatelja sta najbolj znana - količnik kvalifikacije med pridevniki in glagoli P/G ter količnik nominalnosti med samostalniki in glagoli S/G. Pogosteje uporabljana mera je razmerje med aktivnimi in kvalifikacijskimi izjavami, ki so ga kasneje poenostavili v količnik glagolov in pridevnikov G/P in nato obrnili v količnik P/G. Pokazalo se je, da je v anksioznosti kot potezi in stanju nižji, npr. pri nevrotikih, višji je pri obsesivno kompulzivnih. Collier in sodelavci (1985) so ugotovili, da so bili opisi lastnih čustvenih doživetij pri negativnih čustvih (jeza, strah, žalost, gnus) slovnično bolj zapleteni kot pri pozitivnih (veselje, zanimanje, naklonjenost). V prvem primeru so bili stavki številnejši, daljši, z več nikalnicami, prislovi in pridevniki. Nasplošje je govor med intenzivnimi čustvi sorazmerno enostaven, toda opisi preteklih čustvenih doživljanj so bolj opredeljeni in bolj zapleteni.

Fielding in Frazer (1978; po Rot, 1983) sta ugotovila, da je bilo v eksperimentu več oklevanja in planiranja govora, kadar je ta namenjen nadrejenim, dominantnim in da je bilo razmerje med samostalniškimi (samostalniki, pridevniki, členi) in glagolskimi besedami (glagol, pomožni glagol, prislov) ali količnik S/G višji v govoru osebam, ki govorcem niso ugajale in obratno. Zanimivo pa, da ni bilo razlik, kadar so se osebe med seboj poznale. Govor z visokim S/G je bolj formalen, monoton, ima daljše, zapletenejše stavke. Tipični primer za to in za "oddaljenost" je birokratski žargon. Govor z nižjim S/G je bolj spontan, manj načrtovan, bolj oseben, emocionalen, intimen. Uporabljamo ga, kadar govorimo z nekom, ki smo mu naklonjeni in kadar želimo, da nam sogovornik naklonjenost vrača.

Struktura govora je odvisna od namere govornika in glavne funkcije sporočila. Razmerja pogostosti glagolskih naklonov prav tako izražajo emocionalna stanja, osebnostne značilnosti ter statusne in emocionalne odnose. Medtem ko je povedni naklon večinoma emocionalno nevtralen ali nedoločljiv, sta vprašalni in velelni na dimenziji submisivno - dominantno (zanimanje, nemoč, jeza), želelni na dimenziji neprijetno - prijetno (pričakovanje) in submisivno, vzklični pa najpogosteje odraža intenzivno jezo, strah, veselje ali presenečenje. Podobno je s kategorijami teorije govornih dejanj Austina in Searla (prim. Kovačič, Kadunc, 1991). Ne le ekspresivi, tudi ostale kategorije pogosto vsebujejo emocije. Direktivi (prošnje, zahteve, ukazi) in komisivi (obljube) kažejo nezadovoljstvo z obstoječo situacijo, deklarativi (objave) odločenost za javno dejanje, celo za emocionalno nevtralnimi reprezentativi so prepričanja. Čustveno izrazitost dosežemo še s preneseno rabo slovničnih kategorij (spol, oseba, zanikanje ali zatrdjevanje, aktiv ali pasiv), medmeti, poudarjanjem, ponavljanjem, s posebnim neobičajnim besedjem, prenesenimi pomeni in seveda z glasom.

Eden nehotenih pokazateljev emocionalnih stanj so napake govora. Dibner (1956) in Mahl (1956, 1958) (oba po Collier, 1985) sta neodvisno sestavila seznam kategorij takih napak, ki se v veliki meri prekriva zato ga tu navajam kot enotnega:

- zapolnjeni odmori (ee, ehm, a)
- popravki že izrečenih stavkov
- nepopolni stavki
- ponavljanje besed
- jecljanje
- delna ali popolna izpustitev besed
- pomensko neustrezne besede
- govorni spodrsrljaji
- ponavljana vprašanja.

Na splošno se pojavlja več napak med laganjem, v zadregi in v stanju (ali potezi) anksioznosti. Le za najpogostejšo kategorijo zapolnjenih odmorov so kasneje menili, da imajo predvsem kognitivno vlogo - v tem času urejujemo misli in pripravljamo odgovore, kadar gre za bolj zahtevne vsebine. Napake v govoru lahko pripišemo temu, da v mnogih urah komuniciranja slej ko prej slučajno pride do napak v "stroju". Morda je kdaj tudi tako, vsekakor se v utrujenosti ali pijanosti, število napak poveča, k temu pripomore še težavnost izgovora in zvočna podobnost besed. Večina napak in spodrsrljajev pa se kot je menil Freud (1904/1981), zgodi zaradi motivov in asociacij, ki jih govorec ne želi izreči. Včasih govorimo spontano, v pomembnih situacijah, ko

želimo narediti dober vtis ali kadar nismo popolnoma prepričani v to, kar govorimo, pa pozorno oblikujemo in nadziramo besede. Pri tem imamo več alternativ, več vzporednih tokov misli tekmuje in težko je popolnoma izključiti tiste nezaželenje. Goffman (1961; po Collier, 1985) je menil, da imajo spodrsrljaji edinstveno mesto med motnjami govora. Čeprav so za govorca nenamerni, drugi smatrajo, da je odgovoren zanje. Moškemu, ki izjavi "Ljubim te, Barbara, hočem reči, Lidija", ne bo nikoli oproščeno.

Staro je že prepričanje, da besedam ni vedno verjeti in da je treba mnogokrat za očitnimi besednimi sporočili iskati skrite, prave pomene. Res je zaradi večpomenskosti, idiosinkratičnosti in možnega kontroliranja, prikrivanja in pretvarjanja potrebno večstopenjsko dekodiranje. V primeru namernega pretvarjanja oziroma laganja so možni kazalci vsebinska splošnost, nekonkretnost, neosebnost, oddaljenost (v prej opisanem smislu), nepomembni podatki, krajše izjave (manj besed), obotavljanje, daljši reakcijski časi, prazni in zapolnjeni odmore, ponavljanje, popravki, spodrsrljaji in sploh več napak. Prav tako ali še bolj zanimiva je večpomenskost zaradi nezavednih vplivov, Freud je bil med prvimi, ki je eksplicitno postavil tovrstno razlikovanje med očitnim in skritim, manifestnim in latentnim v vedenju, komuniciranju in doživljanju (v Tolmačenju sanj in Psihopatologiji vsakdanjega življenja). Dešifriranje skritega pomena mora upoštevati mehanizme psihičnega, individualne značilnosti, razvojni vidik, zapletene kontekste in med možnimi izbrati najverjetnejše pomene. Kod je v nekaterih obeležjih splošen, v drugih individualen in kontekstualen, dekodiranje s strani strokovnjaka pa je osnovano na določeni teoriji psihičnega in socialnega življenja.

Že mnoge vsakdanje besedne izjave so večpomenske in/ali imajo poleg dobesednih še dodatne pomene. Če me na cesti nekdo vpraša: "Imate uro?" in ga (namerno) razumem dobesedno ter odgovorim samo z "Da!", spraševalec ne bo dobil pričakovanega odgovora. Humor, ironija, namigi, metafore, nosijo v sebi več pomenov, mnogi od njih so nenavadni in ta nepričakovani višek je bistven zanje. Pravzaprav je vsaka izjava, v katero je vloženo nekaj več energije in kognitivne obdelave kot je običajno za posameznika in za situacijo, ekspresivna in emocionalna. V nekaterih primerih se dogaja obratno: v govoru in vedenju posameznika tudi v običajno emocionalni situaciji ni sledu čustev, celotno vedenje je ravnodušno, togo in neizrazno. Do aleksitimije, kakor so ta pojav poimenovali, pride zaradi psiholoških in nevroloških vzrokov, značilna je za psihosomatike.

Semantični, sintaktični, fonetični, paralingvistični in praktični vidiki govora so del čustvenih stanj. Vsakdanje izkušnje seveda potrjujejo, da čustva vplivajo na govor. Empirične raziskave odkrivajo, preverjajo in poglobljajo to banalno vedenje, žal pa jih je sorazmerno malo. Kazalci emocij v govoru, posebej tisti povezavi s slovnico, so predvsem značilni za posamezni jezik, oziroma posamezno govorno skupnost. Njihov prenos, npr. iz angleščine v slovensščino, zahteva previdnost; njihova medkulturna veljavnost je manjša kot za izraze v telesu in glasu, a vendarle zaradi univerzalnosti emocij zelo verjetna tudi za slovensščino.

LITERATURA

- ARGYLE M. (1985). The psychology of interpersonal behaviour. Penguin books.
- BUCK R. (1984). The communication of emotion. The Guilford Press, New York.
- DAVITZ J.R. (ur.) (1964). The communication of emotional meaning. McGraw-Hill.
- DAVITZ J.R., MATTIS S. (1964). The communication of emotional meaning by metaphor. V: DAVITZ J. R. (ur.) The communication of emotional meaning. McGraw-Hill.
- DAVITZ J.R. (1969). The language of emotion. Academic Press, New York.
- DRISCOLL R., DAVIS K.E., LIPITZ M.E. (1972) Parental interference and romantic love: The Romeo and Juliet effect. Journal of personality and social psychology, 23, 1- 0.
- DUTTON D., ARON A. (1974). Some evidence for heightened sexual attraction under conditions of high anxiety. Journal of personality and social psychology, 30, 510-517.
- FREUD S. (1904/1981). Psihopatologija svakodnevnog života. GRO Kultura, Matica srpska, Beograd.
- GOTTSCHALK L.A., GLEESER G.D. (1969). The measurement of psychological states through content analysis of verbal behaviour. University of California Press, Berkeley.
- GUIRAUD P. (1971/1975). Semiologija. BIGZ, Beograd.
- HALL S., LINDZEY G. (1978/1983). Teorije ličnosti. Nolit. Beograd.
- KOVAČIĆ D., KADUNC T. (1991) Besedna in nebesedna komunikacija v šolskem razredu: študija treh primerov. Sodobna pedagogika, 1-2, 49-59; 3-4, 156-170.
- KOVAČIĆ D. (1991). Možnosti kodiranja emocionalnih sporočil v različne kode človekove medosebne komunikacije. Doktorska disertacija. Filozofska fakulteta. Univerza v Ljubljani.
- LAMOVEC T. (1982) Jezik emocij. Zbornik Posvetovanja psihologov SRS.
- LOLAS F. (1989). Communication of emotional meaning, alexithymia, and somatoform disorders: A proposal for diagnostic axis. Psychoterapy and psychosomatics, 54, 214-219.
- MADSEN K.B. (1987). Theories of motivation. V: Wolman B. (ur.) Handbook of general psychology.
- MAHER B. (1970). Principles of psychopathology. McGraw-Hill.
- MEHRABIAN A. (1970). A semantic space for nonverbal behavior. Journal of consulting and clinical psychology, 35, 2, 248-257.
- MILLER L. (1988). The emotional brain. Psychology today, februar.
- PAIVIO A., BEGG I. (1981). Psychology of language. Prentice Hall.
- PEČJAK V. (1977). Psihologija spoznavanja. DZS, Ljubljana.
- PLUTCHIK R. (1980). A language for the emotions. Psychology today, februar.
- PLUTCHIK R. (1980). Emotion: A psychoevolutionary synthesis. New York: Harper & Row.
- ROT N. (1981). Socialna interakcija I. Savez društava psihologa Srbije.
- ROT N. (1983). Znakovi i značenja. Nolit.

RUSSELL J.A., MEHRABIAN A.S. (1977). Evidence for a three-factor theory of emotions. *Journal of research in personality*, 11, 273-294.

SCHEFLEN A. (1973). *How behavior means*. An Interface Book. Gordon and Breach Science Publishers Inc.

SHIMANOFF S.B. (1984). Verbal references to emotions. *Psychological documents*, 15, 1.

VALINS S. (1966). Cognitive effects of false heart-rate feedback. *Journal of personality and social psychology*, 4, 400-408.

WIENER M., MEHRABIAN A. (1968). *Language within language: Immediacy, a channel in verbal communication*. Apple-Century-Crofts, New York.

PROBLEM ZAVESTI OSTAJA NERAZREŠEN

Vid Pogačnik

Ključne besede: zavest, samozavedanje, možgani, percepcija.

Keywords: consciousness, self-consciousness, brain, perception.

POVZETEK

Kljub velikemu napredku v zadnjih letih znanost narave zavesti še ni razkrila. Izvor zavestnega doživljanja so vzorci nevronske aktivnosti v specializiranih predelih možganske skorje, ki pogojujejo subjektivne občutke, ki se med seboj kvalitativno razlikujejo. Dodatno morajo biti izpolnjeni še pogoji, kot so: ustrezen nivo aktivacije možganske skorje, ustrezna stopnja integracije nevronskega vzorca, usmerjena pozornost kratkoročnega spomina, zadosten čas nevronskega vznburjenja in drugi. Naša hipoteza aktivacije nevronskega ozadja predpostavlja, da zavestni občutek nastane kot posledica hkratnega obstoja dveh bioelektričnih polj, ko sta hkrati prisotna tako specifičen nevronski vzorec (kot posledica na primer zunanje stimulacije) kot tudi aktivirano nevronske ozadje tega predela možganske skorje. Vzbujenost nevronskega ozadja zagotavlja ta splošni nivo aktivacije možganske skorje preko ARAS sistema in hitro usmerjanje dodatne stimulacije preko sistema pozornosti. V pogledu elementarnih zavestnih doživetij človek ni absolutno privilegirano bitje, saj živali svet zaznavajo še z drugimi čuti, oziroma v drugačnih razponih. Vendar pa človeka odlikuje samozavedanje. Velikanske dodatne kapacitete možganske skorje mu omogočajo od zunanjega sveta ločeno zavestno manipuliranje z reprezentacijami zunanjih objektov, pojavov in odnosov med njimi, vključno z reprezentacijo lastnega jaza. Tok zavesti je enovit samo v pogledu zavedanja reprezentacijskih vsebin in paralelen, kar zadeva elementarne zavestne danosti, npr. gledanje, slišanje, čustvovanje itd.

THE PROBLEM OF CONSCIOUSNESS REMAINS UNSOLVED

ABSTRACT

In spite of a great advance in last years science did not reveal the nature of consciousness. The origin of conscious experiences are patterns of neurone activity in specialised areas of cerebral cortex. They produce subjective perceptions, each of them having its distinct quality. Some more conditions must be fulfilled, such as: proper level of cerebral cortex activation, proper degree of neurone pattern integration, selective attention of short term memory, duration of neurone activation, and others. Our hypothesis of activation of neurone background says that a conscious feeling might emerge as a consequence of a simultaneous coexistence of two bioelectrical fields: that of a specific pattern of neurone activity (e.g. resulting from an external stimulation) and that of an activated neurone background of this brain area, resulting from the general brain activation (due to ARAS - ascending reticular activation system) or from an attentional system, which quickly relays additional activation. In regard of elementary conscious experiences human beings are not absolutely privileged. Animals perceive world with some other senses, or in different ranges. But humans are distinguished by self-consciousness. Enormous additional capacities of cerebral cortex enable humans to manipulate consciously and independently of outer world, with representations of outer objects, events and relations among them, including with the representation of proper self. The stream of consciousness is unitary regarding representational entities, but parallel regarding elementary conscious experiences such as vision, hearing, emotions etc.

Za razumevanje bistva duševnosti je pojem zavesti ključnega pomena. Pri živih bitjih, ki se na dogodke v zunanjem okolju odzivajo, ne da bi pri tem tudi karkoli subjektivno občutila, o kaki zavesti ne govorimo. Sončnica, ki se obrača za soncem, tega (in tudi ničesar drugega) ne počne zavestno. Čeprav je včasih moč slišati mnenje, da tudi rastline čutijo, naj zaenkrat (dokler znanost ne dokaže drugače) velja, da gre pri takih izjavah za nenatančno uporabo izraza "čutiti". Tudi gorski potok, v katerega se s pobočja gore vsuje zemeljski plaz, tega ne občuti, čeprav "reagira" tako, da spremeni svoj tok. Tudi računalnik ne čuti, kako prav zdajle premikam miško, čeprav mi izpolni vsak tako dani ukaz. Čutiti pomeni *zavestno čutiti*, pomeni, da poleg dogajanja v materialnem svetu obstaja še nek duševni pojav s svojo značilno kvaliteto.

Ne vemo natančno kakšna stopnja razvoja živčevja je potrebna, da nastane zavestno doživljanje. Če bi to vedeli, bi poznali tudi strukture, ki omogočajo zavest. Ali zadostujejo preprosti gangliji, ali je potreben centralni živčni sistem, ali smo nemara samo ljudje zavestna bitja? Večina naravoslovno usmerjenih znanstvenikov bi se verjetno strinjala, da so zavestnega doživljanja zmožna tudi bitja, ki so na razvojno nižji stopnji od človeka. Domnevamo, da na primer tudi psi občutijo bolečino, vidijo, slišijo itd., sicer na neposreden, nerefleksiven način, ne da bi se torej zavedali hkrati tudi lastnega jaza, samega sebe kot opazovalca, kar na značilen način spremlja zavestno doživljanje pri človeku, a vendarle tako, da lahko govorimo o zavestnem,

psihičnem dogajanju. A o tem bomo še govorili. Za začetek je morda najbolje ugotoviti, da nastanek zavesti pripisujemo centralnemu živčnemu sistemu oziroma možganom.

Vprašanje, "kaj je zavest", predstavlja torej eno najtežjih vprašanj, ne le za empirično vedo, kakršna je psihologija, ampak tudi za filozofijo. Nekateri so celo prepričani, da je znanstveno raziskovanje nečesa takega, kot je zavest, brezplodno, da je zavest pojav, ki se izmika objektivnemu, empiričnemu, znanstvenemu opazovanju. Drugi pa menijo, da vseeno velja poskusiti in vztrajati toliko časa, da bodo nakopičene težave in nezmožnost razlage pojavov raziskovalce prisilile k novim miselnim paradigmam. Ob tem F. Crick in C. Koch (1992) pravita: "Spomnimo se samo, kako velike spremembe v načinu znanstvenega mišljenja je zahtevala od nas kvantna mehanika." Oglejmo si torej za začetek v kratki ilustraciji zgodovino pojmovanja zavesti v zadnjih stoletjih.

Izraza *zavesten* in *zavest* označujeta dve različni stvari. Ćlovek je pri zavesti takrat, ko je buden. Toda ljudje tudi takrat, ko so budni, počnejo nekatere stvari nezavedno (opaćanje, odloćanje za nekatere aktivnosti itd.). Filozofi in psihologi s pojmom zavesti oznaćujejo pozornost na vsebino ali delovanje ćlovekove lastne duševnosti. Zahodni svet je na zavest postal bolj pozoren v 17. stoletju, ko so si jo J. Locke, R. Descartes in njuni sodobniki predstavljali kot "*notranje oko*" ki gleda, kaj se v duhu dogaja. Še več, tako Locke kot Descartes sta trdila, da pri budnem ćloveku nobeno duševno stanje za njegovega lastnika ni neopaćeno, da je torej ćlovekov duh v celoti *transparenten* sam zase in tako tudi dostopen spoznavanju. Transparentnost je ostala opredeljujoća lastnost duševnosti skoraj 300 let, med drugim je kulminirala tudi v psiholoških teorijah W. Wundta in E. Titchenerja, ki sta na tej osnovi v znanost uvedla *metodo introspekcije*. Doktrina transparentnosti duševnosti se je najprej zamajala s S. Freudom in z njegovim poudarjanjem pomena nezavednega. Moćen vir kritik je prišel tudi od behavioristov. J. B. Watson, B. F. Skinner in drugi so introspekciji odrekli status znanstvene metode, saj naj bi ta po definiciji morala biti objektivna in ponovljiva. Tudi kognitivna psihologija je v drugi polovici tega stoletja potrdila, da velik del obdelovanja informacij pri ćloveku poteka tako, da ga z introspekcijo ni moć opisati. Sodobna znanost pa zavest spet skuša objektivno proućevati. Duševna stanja preprosto pojmuje kot fizićna stanja centralnega ćivćnega sistema, dostopna tako notranjemu ćutu kot tudi objektivnim metodam (nevrokemije, na primer).

NEVROLOŠKE OSNOVE

V nadaljevanju bomo najprej opisali, kako nekateri raziskovalci danes z *modelom nevronske mreće* ponazarjajo in razlagajo dogajanje v moćganih. Podroćje je izrazito interdisciplinarno, številna spoznanja je v zadnjih desetih letih omogoćil nagel razvoj ved, kot so: nevrologija, psihologija, računalništvo, biokemija itd.

Nevronska mreća je sistem, sestavljen iz mnoćice elementov - *nevronov* in iz mnoćice *povezav* (interakcij) med njimi. Ćloveški moćgani so najbolj kompleksna do sedaj znana stvar v vesolju. Biološki nevron sestavljajo telo celice, več kratkih konćev (dendritov) in eno daljše vlakno (akson). Akson se proti koncu razveja, na zakljućkih so stiki (sinapse), s katerimi se nevron povezuje z drugim nevronom. Draćljaji, ki prihajajo iz drugih nevronov, se v našem nevronu *sumirajo*, će seštevek

prese□e doloēen prag, je nevron vzdra□en, sicer ne. Sinapse so dveh vrst: prve delujejo vzpodbujevalno (sosednji nevron vzdra□ijo), druge zaviralno. Ta dva procesa sta na neki sinapsi lahko tudi razliēno moēna. K verjetnosti skupnega vzdra□enja nevrona torej vsaka taka zveza prispeva doloēen koliēinski dele□, ki pa ima tudi pozitiven (vzdra□enje) ali negativen (zaviranje) predznak. Po ocenah je v ēlovekovih mo□ganih na tisoēe *vrst* razliēnih nevronskih celic. Vseh celic naj bi bilo okrog sto milijard, vseh sinaps pa deset bilijonov. Predstavljajte si torej, koliko razliēnih kombinacij to omogoēa, ēe je še na vsaki sinapsi mo□na razliēna stopnja obte□itve signala. Nevrone v mo□ganih bi lahko razdelili v dve veliki skupini: (1) v prvi so celice urejene tako, da signali potujejo le v eno smer (od periferije v notranjost), informacijo le predajajo naprej, tako zgradbo najdemo na primer v senzornih predelih mo□ganov; (2) za drugi tip organizacije pa so znaēilne tudi povratne zveze, najdemo ga v asociativnih predelih mo□ganov.

Pomembna lastnost je tudi *plastiēnost mo□ganov*. Nevronski krogi se kot posledica aktivnosti spreminjajo. Med uēenjem se število povezav med celicami poveēa, ko sosednje celice niso veē aktivne, aksoni še aktivnih celic vzbrstijo in poišēejo nove partnerje. To remodeliranje še pomno□i funkcionalno sposobnost mo□ganov.

Za nevronske mre□e pravimo, da je proces v njih *paralelno distribuiran*. To pomeni, da je vsaka celica hkrati vkljuēena v veē dogajanj. V prvem dogajanju sodeluje ena skupina celic, v drugem druga skupina, v tretjem tretja, vendar lahko nekatere celice (ali celo vse znotraj nekega manjšega sistema) pripadajo vsem trem skupinam. Prepletenost povezav omogoēa, da veē procesov poteka hkrati, pri ēemer se uēinki za posamezno celico (ki je, spomnimo se, lahko le v dveh stanjih: "pri□gana", "ugasnjena") lahko med seboj izniēujejo ali pa krepijo. Vsak proces v nevronskega sistemu poteka tako, da se skupina nevronov, ki sodelujejo, tako *samoorganizira*, da je poraba energije minimalna. Tako nastanejo karakteristiēni *vzorci vzburjenja*, ki so pri posameznih psihiēnih aktih vedno enaki (pod enakimi pogoji, seveda). Na primer: zaznava ērke "A" na beli podlagi vzbudi vedno pribli□no enak vzorec. Nadalje je nevronski sistem hierarhiēno *diferenciran* v posamezne skupke oziroma domene. Med evolucijo so se mo□gani diferencirali v dve hemisferi, nadalje pa v številne topološko loēene specializirane centre (nevronske podmre□e) za posamezne funkcije. Za take *funkcionalne enote* so znaēilne enake oblike impulzov oziroma akcijskih potencialov, enaki vzdra□ni pragi, enaka mre□na arhitektura, enake vhodno-izhodne povezave, enaki zaznavni in asociacijski procesi ter enaka histologija in biokemija. Pri □ivih bitjih so se seveda ohranile tiste funkcionalne enote, ki so vrstam najbolj pomagale pre□iveti, ki so najbolj koristile njihovi prilagoditvi svetu. Nekatere funkcionalne enote opravljajo svoje delo stereotipno (na primer regulacija delovanja srca, □lez, instinktivni odzivi itd.), njihovi programi delovanja so genetsko vkodirani, druge pa so sposobne tvoriti nove vzorce, katerih funkcija je obdelovati informacije na nov naēin in tako omogoēiti pro□no, dinamiēno prilagajanje organizma na nenehno se spreminjajoēe pogoje v okolju. V tem je na primer bistvo inteligentnosti.

Rekli smo, da dra□ljaj, ki pride v sistem (ali v podsistem) od zunaj, povzroēi, da se nevroni pri□igajo in ugašajo, konēno se sistem stabilizira v specifiēen vzorec. To je aktivni del procesa *uēenja*. Vendar je za nevronske mre□e znaēilno tudi, da je sposobna take vzorce *trajno shraniti*. Shranijo se informacije o tem, katere vrednosti so bile na posameznih vezeh med nevroni. Torej se ne shrani sam vzorec pri□ganih in

ugasnjenih nevronov, paè pa *pogoji*, ki so potrebni, da se ta vzorec spet obnovi (zato govorimo tudi o *virtualnih vzorcih*, saj v danem realnem èasu vsi številni vzorci dejansko ne obstajajo). Pride do strukturnih, kemiènih sprememb (na sinapsah), ki kasneje (na primer tudi èez veè let) lahko vzbudijo vzdraženje istega skupka nevronov, tako da nastane enak vzorec. Med tem je bil posamezen nevron lahko aktiven pri oblikovanju številnih drugih vzorcev. Tako se iz prvotne relativne nediferenciranosti (del strukture je èe genetsko vkodiran) nevronska mreža postopno vse bolj *diferencira*. Vsak spomin je delo celotne konfiguracije nevronov in vezi med njimi. V vezeh je shranjena informacija o vzorcu, ko pa spomin oživi (ko se neèesa zavemo), pa spet pride do procesa, katerega posledica so nekateri prižgani in nekateri ugasnjeni nevroni. Èe z razmišljanjem še malo nadaljujemo, se lahko izrazimo tudi takole: *zavest je torej obèutenje za nek trenutek znaèilnega vzorca prižganih in ugasnjenih nevronov*. Zdaj je to lik, ki ga vidimo, zdaj beseda, potem spet èustvo, vzorce, ki nastanejo v teh razliènih domenah, loèimo po njihovi znaèilni *kvaliteti*. Vprašanje, ali se v nekem trenutku lahko zavedamo dveh stvari, dveh takih kvalitèt hkrati, zaenkrat pustimo še odprto. Pri tem seveda ni prav niè potrebno, da bi bila vsebina zavesti verbalne narave, da bi bili za samozavedanje potrebni simboli, besede, jezik. Tudi živali so torej zavestna bitja. Tudi èe je tako pojmovanje zavesti toèno, s tem seveda nismo še niè bližje védenju o *naravi* tega obèutenja vzorca vzdraženosti nevronov v naših možganih. Na nek naèin smo dosegli pravzaprav samo to, da smo vse naše èute nadomestili z enim samim, kot da živa bitja v *konèni fazi* obèutijo samo eno: trenutni vzorec vzdraženosti nevronov, v katerega se prelijejo vse raznovrstne informacije, ki prihajajo v možgane iz zunanjega sveta. Kot da je morda to tista razlika med "duhovnim", ki je le eno, in "duševnim", ki je mnogotero.

Ko zunanji dražljaj na karakteristièen naèin vzburi nevronske mreže, je nastali vzorec lahko popolnoma razlièen od vseh vzburjenj, v katerih je mreža èe bila, èe pa je v *glavnih znaèilnostih* enak kateremu od prejšnjih vzorcev, se bo, zaradi èe od prej shranjenih informacij, formiral zelo hitro. To doživljamo kot *prepoznavanje* vzorca oziroma *priklic* v spominu shranjenih vsebin. Nasprotno pa do *pozabljanja* pride, ko se informacije o vzorcu, ki so obstajale v vezeh med nevroni, izgubijo. Do tega pride lahko zaradi preobilice novih informacij, ki doloèeno skupino nevronov angažirajo v formiranje toliko novih vzorcev, da se kemizem na sinapsah toliko spremeni, da je prvotni vzorec èe nerazpoznaven, informacija se lahko izgubi tudi zaradi številnih drugih vplivov, ki prizadenejo kemizem na sinapsah. Nasprotno pa so vzorci, ki se pogosto rekonstruirajo, vedno jasnejši. In še nekaj je znaèilno: vzorec se lahko reproducira tudi samo iz dela. Le nekaj zaznanih potez na obrazu nam zadostuje, da prepoznamo ljubljeno osebo. V petdesetih letih tega stoletja je svet ostrmel od zaèudenja, kako je narava na molekuli DNK z genskimi zaporedji zapisala popolno informacijo, ki je potrebna za celotno rekonstrukcijo organizma, èe mnogo dalj èasa pa seveda vemo, da je v možganih živih bitij shranjenih še neprimerno veè informacij o njihovih življenjskih izkustvih. Seveda pa ta zapis ni tako popoln in tudi ne tako zanesljiv kot genetski zapis, preseneèa le njegova velikanska kapaciteta.

Opisani pristop k razlagi procesov, ki se dogajajo v možganih, je raziskovalcem omogoèil pojasniti številne èe prej znane pojave, ki jih na tem mestu ne bomo veè navajali. Na ta naèin bolje razumemo, kako se vzorci vzburjenja med seboj povezujejo, integrirajo v širše skupke in pri najbolj zapletenih miselnih procesih zajamejo prav velike dele možganov. Opisani sistemski pristop je, èe èe morda ne v vseh

potankostih toën, pa prav gotovo dobra hevristiëna osnova za nadaljnje raziskovanje delovanja moŕganov.

NEKATERE TEHNIKE UPODABLJANJA MOŽGANSKIH PROCESOV

Preden pa nadaljujemo s konkretnim primerom, si v naslednji ilustraciji oglejmo nekaj novejših metod, ki jih uporabljajo za raziskovanje dogajanj v možganih.

Metode raziskovanja ÷lovekovih možganov so v zadnjih letih izredno napredovale. Pri ŕivalih lahko z natanãno vstavljenimi elektrodami ŕe merimo aktivnosti posamiãnih nevronov, zapletena kemiãna dogajanja v možganih danes lahko prouãujemo na celiãnem in celo molekularnem nivoju. V nadaljevanju pa si kot zanimivost oglejmo nekaj sodobnih *metod upodabljanja procesov*, ki pri razliãnih aktivnostih potekajo v možganih. Tako kot ÷lani velikega orkestra sodelujejo pri izvedbi simfonije, tako skupine lokaliziranih možganskih podroãij, ki vsako opravlja svojo elementarno operacijo, sodelujejo pri tem, kar na zunaj opaŕamo kot posamezne oblike vedenja. In vse to dogajanje lahko danes prikaŕemo z nazornimi slikami.

Moŕgani so bili ŕe do nedavna "ãrna ŕkatla", ki nam ni dopuŕãala neposrednega vpogleda v procese, ki potekajo v njih in ki so podlaga za duŕevna doŕivetja. Zahvaljujoã novim tehnologijam *pozitranske tomografije* in *magnetne resonance*, je znanstvenikom ŕele v zadnjih letih uspelo zaãeti te zveze prouãevati analitiãno. Podprte z moãnimi raãunalniki, te tehnike omogoãajo slike fizioloŕskih dogajanj ob posameznih miselnih procesih, in sicer v realnem ÷asu. Pokaŕejo nam, kako se ob aktivnostih, kakrŕna je na primer branje, posamezni predeli možganov "priŕgejo" in kako nevroni in podporne celice organizirajo in koordinirajo svoje delo. Upodabljanje procesov v možganih lahko tudi pokaŕe, na kakŕen naãin se moŕgani bolnih ljudi, na primer z depresijo ali shizofrenijo, razlikujejo od zdravih ljudi, seveda pa pokaŕe tudi anatomske okvare možganov.

Moderna era medicinskega upodabljanja se je zaãela v zgodnjih 70-tih letih, ko je bila svetu predstavljena pomembna tehnika, imenovana *raãunalniŕska tomografija* (X-ray Computed Tomography, CT). Tehnika izkoriŕãa dejstvo, da razliãna tkiva absorbirajo razliãne koliãine energije X ŕarkov. ÷im bolj gosto je tkivo, tem veãja je absorbcija. Snop X ŕarkov, ki gre skozi telo, bo na drugi strani izstopil oslabiljen, odvisno paã od organov in tkiv, skozi katera gre. ÷e snop ŕarkov usmerimo skozi telo v ravnini, a pod razliãnimi koti (izvor ŕarkov rotiramo okrog glave), tako zberemo dovolj informacij, da lahko s pomoãjo moãnih raãunalnikov in ustrezno zahtevnih matematiãnih metod sestavimo sliko.

Nato so razvili metodo, ki je bila sposobna prikazati ne le anatomsko strukturo, ampak tudi *procese*, ki potekajo v možganih. V telo vbrizgajo radioaktivno vodo, ki je povsem nenevarna in zelo hitro razpade. Ob tem, ko razpada, oddaja pozitrone, ti pa po zdruŕitvi z elektroni gama ŕarke, ki jih naprave, razporejene okrog glave, zaznavajo in s pomoãjo raãunalnikov spet izdelajo slike. Te prikazujejo razliãne aktivnosti v možganih, kot je presnova glukoze, poraba kisika, pretok krvi in uãinkovanje drog. Med temi se je *pretok krvi* pokazal kot najbolj zanesljiv pokazatelj, kako moŕgani iz trenutka v trenutek delujejo. Metodo imenuemo *pozitranska tomografija* (Positron-Emission Tomography, PET). Hiter razpad in majhne koliãine vbrizgane radioaktivne snovi omogoãajo veã merjenj pretoka krvi v enem samem poskusu. Tako PET omogoãa veã zaporednih slik delujoãih možganov.

Vsaka slika je posnetek trenutne aktivnosti možganov. Običajni sistemi za pozitronsko tomografijo lahko zaznajo aktivnosti z natančnostjo nekaj milimetrov.

Sodobna PET strategija je načrtovana tako, da se sliko pretoka krvi, posneto pred miselnim opravilom, primerja s sliko, ki jo dobimo, ko možgani izvajajo to aktivnost. Raziskovalci ti dve stanji imenujejo kontrolno stanje in stanje opraviła. V pogledu mentalnih procesov, ki potekajo v njih, morata biti ti dve stanji skrbno izbrani, tako da je mogoče v kar največji meri izločiti posamezne mentalne operacije. Z odštevanjem meritve pretoka krvi v kontrolnem stanju od pretoka krvi v stanju opraviła je mogoče ugotoviti in s sliko pokazati samo tiste dele možganov, ki sodelujejo pri psihičnem opravilu. Da dobijo zanesljive podatke, raziskovalci izračunajo povprečja odgovorov preko večjega števila subjektov ali preko več poskusov pri eni osebi. Povprečevanje omogoča raziskovalcem odkriti spremembe v pretoku krvi, ki so resnično povezane z mentalno aktivnostjo, ki so torej pogojene s sistematičnimi dejavniki in ki se sicer kaj lahko izgubijo v množici naključnih vplivov, ki predstavljajo informacijski šum.

Naslednja zelo močna tehnika vizualizacije dogajanj v možganih je *upodabljanje s pomočjo magnetne resonance* (Magnetic Resonance Imaging, MRI). Temelji na laboratorijski tehniki, imenovani jedrska magnetna resonanca, ki je bila narejena za namene raziskovanja kemičnih lastnosti molekul. Proučevani organ izpostavimo močnemu magnetnemu polju, skozi katerega usmerimo snop radijskih valov. Z merjenjem gostote protonov je moč narediti zelo jasne slike tkiv. Sedanje navdušenje nad magnetno resonanco izvira iz njene sposobnosti, da odkrije signale, ki jih pozitronska tomografija ne more. Točneje, odkrije lahko povečano vsebnost kisika, ki se pojavlja v področjih zvišane živčne aktivnosti. Ta sposobnost izvira iz načina, kako možgani izkoriščajo kisik. Funkcionalno pogojena povečanja pretoka krvi spremljajo spremembe v količini glukoze, ki jo možgani porabljajo, ne pa tudi povečanja porabe kisika. Dejansko normalni človekovi možgani delujejo po principu anaerobnega metabolizma. Redko kdo bi pomislil na to, da možgani uporabljajo taktiko, podobno tisti, kot jo uporabljajo mišice šprinterjev. Zakaj uporabljajo prav tak metabolizem, čeprav je v možganih kisika dovolj, je še skrivnost, ki zahteva intenzivno znanstveno raziskovanje.

Dodatna količina krvi v nekem predelu možganov, ne da bi jo spremljala hkratna povečana poraba kisika, vodi v povečanje koncentracije kisika v majhnih venah, ki oskrbujejo aktivne dele možganov. Količina kisika, ki ga prenaša hemoglobin, pa vpliva na magnetne lastnosti hemoglobina. S pomočjo upodabljanja z magnetno resonanco je moč odkriti ta majhna nihanja magnetizma. Več raziskovalnih skupin se je v trenutku zavedlo pomembnosti tega odkritja. Sredi leta 1991 so raziskovalci pokazali, da MRI lahko odkrije funkcionalno pogojene spremembe vsebnosti kisika v krvi človekovih možganov.

Vendar pa ne metoda pozitronske tomografije ne magnetne resonance nista dovolj hitri, da bi zmogli slediti "pogovarjanju" možganskih centrov med seboj. To bi zmogle le metode neposrednega merjenja električnih impulzov. Poznamo *elektroencefalografijo* (EEG), ki odkriva električno aktivnost možganov preko elektrod, pritrjenih na lobanjo, in *magnetoencefalografijo* (MEG), ki meri magnetna polja, ki jih električna aktivnost v možganih povzroča. Vendar pa imata ti metodi nekaj pomanjkljivosti: prostorska ločljivost in občutljivost sta še dokaj slabi. Čeprav so bili storjeni veliki koraki k boljši ločljivosti, še posebej pri MEG, točna lokalizacija izvorov možganske aktivnosti z napravami električnega zapisa ostaja težavna. In še več, čim globlje predele možganov skušamo upodobiti, tem slabša je ločljivost.

Sedaj si na konkretnem primeru oglejmo, kaj se dogaja v procesu vidnega zaznavanja oziroma v nadaljevanju v procesu mišljenja s pomočjo verbalno-pojmovnega aparata.

Na očesni mrežnici se svetlobni dražljaj spremeni v bioelektrični impulz, ki po vidnem živcu potuje v *primarni vidni korteks*, ki se nahaja v okcipitalnem predelu možganov. Vmes se signal v lateralnih jedrih thalamusa enkrat preklopi, še pred tem se del živčnih poti (z notranjega dela vidnega polja) tudi križa na kontralateralno stran. Primarni vidni korteks je topološko organiziran, posamezni nevroni tvorijo natančno topološko mapo retinalnega polja. Okvare primarnega vidnega korteksa ali okvare na poti do njega povzročijo popolno slepoto, torej: del vidnega polja v celoti izpade, če je okvarjen ustrezen del topološke mape. Vendar se informacije o zunanjem svetu v možgane ne odtisnejo enostavno tako kot pri fotografskem aparatu. Raziskave v zadnjih dvajsetih letih so pokazale, da se posamezni aspékti vidne zaznave obdelujejo v drugih, posebej zanje *specializiranih* predelih možganov, ne v primarnem vidnem korteksu. Ko gledamo sliko, na kateri prevladujejo barvni vzorci (kakega Mondriana, na primer), so aktivni deli prestriatnega korteksa, ki jih nekateri raziskovalci označujejo s področjem V4. Podobe, ki se gibljejo, povzročijo vzbujenje v sosednjem področju, bolj lateralno, imenovanem V5. Zaznavanje oblik aktivira področji V3 in V3A, barvnih oblik pa tudi V4. Hkrati s temi specializiranimi področji sta pri vseh teh zaznavah aktivna tudi primarni vizualni korteks, to je V1 in sosednje področje V2, ki delujeta kot neke vrste *relejna postaja*, saj signale preklapljata tako, da gredo v ustrezna specializirana področja. Tako na primer informacije o valovni dolžini svetlobe že od retine naprej (čepki) potekajo po nevronski poti, ki ima štiri plasti, v "mehurčkasti plasti" V1 pa se ti signali preklopijo in gredo v V4, torej v specializirano področje za barvni vid.

Če se posamezne komponente vidnega vtisa obdelajo vsaka v svojem delu možganov, kako pa potem pride do *integracije* vidne zaznave? Ko gledamo teniško žogico, ki čez mrežo leti proti nam, se vendar ne zavedamo posebej njene barve, njenega gibanja in njene oblike. Najprej bi pomislili, da gredo informacije iz specializiranih področij v nek zbirni center, v katerem se opravi integracija. Vendar nič takega ne obstaja. Iz območij V3, V4 in V5 gredo res projekcije nevronov v druge predele možganov, na primer v reprezentacijske centre, v hippocampus, ki je verjetno zadolžen za trajno shranjevanje spominskih sledi (na primer epizodnih spominov), v prefrontalni korteks itd., vendar se delitev po specializaciji začuda ohranja še naprej. Zato domnevamo, da *integracija vidne zaznave nastane simultano*, s pomočjo mehanizma *povratnih povezav* med specializiranimi področji in primarnim vidnim korteksom. To postavlja nevronske mreže velikanske zahteve, vendar kaže, da take bogate povratne povezave res obstajajo. Za povratne zveze pa je značilno tudi to, da so difuzne, iz specializiranih področij ne gredo nazaj le v tiste dele topološke mape, od koder so ti prvotno signale dobili, ampak tudi v številna sosednja področja. Taka organizacija omogoča pravzaprav troje: (1) nastane integriran občutek gibanja, barve in oblike, (2) specializirane informacije se posredujejo nazaj topološki mapi, ki je veliko bolj natančna in (3) te informacije se integrirajo z informacijami, ki pridejo še iz drugih delov vidnega polja, ki jih posredujejo drugi deli vidne poti.

In kaj se v nadaljevanju takih duševnih procesov še lahko dogaja? Veliko. Preveč, da bi vse lahko natančno opisali, čeprav naše razumevanje duševnih procesov naglo napreduje. Za razumevanje zavedanja in samozavedanja si oglejmo le še, kaj se dogaja pri procesih, ki zahtevajo pojmovno mišljenje, obdelovanje informacij, ki reprezentirajo objekte, pojave in odnose med njimi s simboli in besedami.

Ne le ljudje, tudi živali so sposobne določene stopnje generalizacije senzornih izkušenj. Če so na primer tako navajene, hrano vedno iščejo v okrogli škatli, čeprav nove škatle niso v vseh pogledih enake prejšnjim. Tako se ustvarijo številni neverbalni koncepti, tem reprezentacijam pa človek še dodatno daje imena. Koliko različnih konkretnih stvari je vsebovanih v pojmih: trikotnik, hiša, poštenost, demokracija itd. Tudi če gre za objekte, ki smo jih spoznali s pomočjo vida, njihove verbalne reprezentacije niso več shranjene v primarnem in sekundarnem vidnem korteksu. Poleg *senzornih izkušenj* (tudi generaliziranih) so za jezikovno funkcioniranje potrebna še področja, ki so zadolžena za *vokalizacijo in sintakso besed v stavke* ter področja, ki so zadolžena za *pojmovno reprezentacijo* in ki posredujejo med prvimi in drugimi področji. Oglejmo si rezultate ene takih študij.

Raziskovalce je zanimalo, kateri predeli v možganih so aktivni v posameznih fazah mišljenja. Z metodo pozitronske tomografije so posneli pretok krvi v naslednjih fazah mišljenja:

0. Subjekt samo fiksira križec sredi zaslona (kontrolni posnetek).
1. Subjekt samo gleda samostalnike, ki se pod križcem pojavljajo na zaslonu, oziroma jih posluša, ko so mu predvajani po slušalkah.
2. Subjekt predvajane samostalnike glasno izgovarja.
3. Subjekt na predvajan samostalnik mora povedati ustrezen glagol (na primer: na "kladivo" mora reči: "udariti").

V vsaki fazi se s pozitronsko tomografijo naredi posnetek pretoka krvi. Razlika med stanjem v fazi 1 in stanjem v kontrolni fazi kaže na predele, ki so aktivni pri zaznavanju (vidno ali slušno). Razlika med stanjem v fazi 2 in stanjem v fazi 1 kaže na motorično funkcijo. Posebej pa je zanimiva faza 3. Če od te aktivnosti odštejemo aktivnost motorične faze, slika pokaže čisto mentalno aktivnost, torej kaj se dogaja v naših možganih, ko interpretiramo pomen besed in razmišljamo o sorodnih pojmih. Izkaže se, da področja levega frontalnega in temporalnega lobusa (ki v glavnem sovpadajo z Brocovim in Wernickejevim območjem) postanejo aktivna le pri odkrivanju pomena besed in izbiranju po pomenu ustreznega odgovora. Še več: pod temi pogoji se pridružita še dve področji in skupaj tvorijo nevronska mrežo štirih možganskih področij.

Slika 1. Posnetki psihičnih aktivnosti s pozitronsko tomografijo.

PROBLEM NARAVE ZAVESTI

Živčni impulzi, ki v centralni živčni sistem pridejo od zunaj, najprej povzročijo vznburjenje različnih primarnih področij. Toda že znotraj posameznih čutnih modalnosti se različne komponente zaznave obdelajo vsaka v svojem specializiranem predelu možganov. Ko jeseni na primer gledamo javorove liste, ki padajo z drevesa, se informacije o barvi, gibanju in oblikah obdelujejo v različnih predelih prestriatnega korteksa. Čeprav je vidna zaznava vedno tudi integrirana, se jasno zavedamo, da so listi rumeni, kako padajo proti tlem in kakšnih oblik so. Ti *specializirani predeli so verjetno odgovorni za različna kvalitativna stanja naše zavesti*. Izvori različnih zavestnih stanj so vsaj v tem pogledu torej *razsejani* po celotnih možganih. Vznburjenje v enem predelu povzroči zavestni občutek barve, v drugem višine tona, v tretjem čustva strahu itd. Tudi umetna električna stimulacija teh predelov rezultira v zavestnih občutkih in okvare teh predelov v izpadih ustreznih zavestnih občutkov.

Kar zadeva te elementarne kvalitete izkustva, človek niti ni v celoti privilegirano bitje. Avtentična izkušnja tega, kako občuti netopir približevanje nekemu objektu v podzemeljski jami, je nam ljudem, ki nimamo čutila, kakršen je netopirjev ultrazvočni "sonar", nedostopna, tako kot je barvno slepemu človeku nedostopna avtentična zavestna izkušnja barv. Lahko poznamo vse podrobnosti tega fiziološkega procesa, subjektivne izkušnje, tako kot jo doživlja netopir, pa ne moremo spoznati. Kače zaznavajo infrardečo svetlobo, nekatere žuželke ultravijolično svetlobo, psi slišijo zvoke še precej nad človekovim zgornjim pragom, to je približno 16000 hertzov. Nekatere senzorne informacije pridejo v možgane, toda nikoli na zavestni nivo. Receptorji v ožilju tako posredujejo informacije o pritisku in možgani nanje reagirajo z ustreznimi prilagoditvami, ne da bi se človek tega tudi zavedal. Tudi taka razmišljanja nas navajajo k temu, da problema zavesti ne kaže preveč mistificirati. Z razvojem vrst se nekatere kvalitativne oblike zavesti pojavljajo, druge, ki nimajo potrebne prilagoditvene funkcije, izginjajo. Ko del možganov doseže ustrezno specializacijo, to omogoča tudi zavestno izkušnjo. Vse je jasno, razen "zadnjega koraka": od kod subjektivni občutek, ki ga karakterizira značilna kvaliteta doživetja? Celo na posameznem ožjem področju, vzemimo doživljanje barve, nastajajo subjektivno različne kvalitete občutkov: Subjektivni občutek doživljanja rdeče barve ni v ničemer podoben občutku doživljanja rumene barve. In kako se ena kvaliteta preko oranžne barve prelije v drugo?

Kaže torej, da lahko opustimo staro predstavo "Kartezianskega gledališča" (tako predstavi o zavesti, ki se vleče že od Descartesa naprej, pravita Dennett & Kinsbourne, 1992, ob tem ko predstavita svojo razlago paralelnih zavestnih stanj), po kateri naj bi neke v možganih "vse prišlo skupaj" in bi se torej diskriminacije vseh modalnosti nekako registrirale in "predstavile subjektivni presoji". Dogodki, ki so neposredna podlaga in vzrok zavestnemu doživljanju, so porazdeljeni tako v času, kot v prostoru (po specifičnih področjih možganske skorje), ne obstaja torej en sam tok zavesti, pač pa številni paralelni tokovi, ki ustrezajo hkrati vzbujenim nevronskega vzorca. V nekem trenutku je vsak od njih ali več njih hkrati lahko v zavesti. Zato so zavestne izkušnje tudi lahko hkrati interpretirane oziroma med njimi prihaja do interakcij. To lepo kaže eksperiment, opisan v naslednji ilustraciji.

Številni eksperimenti potrjujejo zavestni vtis gibanja, ki nastane, če si vidne podobe, ki se sicer ne gibljejo, dovolj hitro sledijo. Še bolj zanimiv pojav nastane, če ljudem hitro drugo za drugo pokažemo dve piki, prvo na primer rdečo, drugo zeleno in sicer tako, da je druga na primer za nekaj cm bolj v desno od prve. Ne le da subjekti poročajo o vtisu gibanja, poročajo tudi, da vidijo, kako se v tretji točki, na sredi med pikama, zamenja barva, nato pa šele vidijo drugo, zeleno piko na njenem pravem mestu. Kako možgani v realnem času, ki je vmes, med prvo in drugo prezentacijo, vedo, v katero barvo se bo rdeča pika spremenila, če gredo informacije v zaporedju v zavest, v "karteziansko gledališče"? Razlaga hkratnih zavestnih izkušenj premosti težavo. Interakcija med dvema vzorcema povzroči še dodatno, tretjo zavestno izkušnjo, ki je v skladu s preteklimi življenjskimi izkušnjami subjekta.

Katera pa je tista značilnost zavestnega doživljanja, ki najbolj odlikuje človeka? Muskova hipoteza (J. Musiek, 1980) je, da je edino pri človeku *izkustvo dvomestno*. V evoluciji je z razvojem neokorteksa prišlo do spremembe (zelo verjetno do preskoka), ki je povzročila, da je centralni živčni sistem ne le sposoben opazovati zunanje

dogajanje (*zunanji lokus izkustva*), ampak hkrati tudi samega sebe kot opazovalca (*notranji lokus izkustva*). Tudi subhumana bitja se zavedajo, da doživljajo (da gledajo, poslušajo, da jih je strah itd.), vendar je to doživljanje avtomatsko, nerefleksivno, usmerjeno le na zunanje dogodke (tudi notranje telesne dogodke, ki pa so locirani izven centralnega živčnega sistema), opazovalec se ne relativira nasproti zunanjemu svetu. Samo pri človeku pa je hkrati prisotno še *samozavedanje*. To je podlaga za nastanek zavestne predstave o sebi kot pojavu, ki poleg drugih, zunanjih pojavov, prav tako realno obstaja. Doživljajsko se vzpostavi ločnica jaz - ne jaz, subjekt - objekt. Notranji lokus izkustva ima posebno značilnost: hkrati je subjekt opazovanja (tisti, ki opazuje) in objekt opazovanja (tisti, ki je opazovan, ker opazuje samega sebe). Z Descartesovim "*cogito ergo sum - mislim, torej sem*" je človek svoj notranji lokus izkustva tudi jasno verbalno izrazil, izrazil torej to, kar je bilo že vseskozi globoko vtisnjeno v njegovo doživljanje stvarnosti. Dokaz, da je tudi preprosti človek doživljal dvomestno, je projekcija takega doživljanja navzven. Ne le da je pripisoval dušo drugim ljudem, pripisoval jo je tudi živalim in celo predmetom. Pod predpostavko, da njegova hipoteza drži, Musek izpelje številne prilagoditvene prednosti (tako vsaj zaenkrat kaže, seveda pa človek svojega boja z okoljem še ni dobil), ki jih je z dvomestnim izkustvom evolucija človeku dala. Samozavedanje je za antropogenezo bistvenega pomena. Je njen najpomembnejši psihološki dejavnik, ki ga mirno lahko postavimo ob bok biološkimi dejavnikom antropogeneze.

V pojmovanju zunanjega izkustva oziroma tega, kar Musek pri živalih imenuje enomestno izkustvo, je po mojem potrebno majhno, a pomembno dopolnilo. Musek pravi, da je usmerjeno na zaznavanje dogodkov, ki so locirani bodisi izven subjekta (zunanji svet) ali pa izven centralnega živčnega sistema (zaznavanje dogodkov v telesu). Vendar lahko rečemo, da zunanje izkustvo vključuje tudi primere, ko en nevronskega sklopa zaznava drugega, torej tudi pojave znotraj centralnega živčnega sistema. Vzemimo primer mačka, ki opazi velikanskega psa, ko se ta zapodi proti njemu. Da bo stvar enostavnejša, si oglejmo samo dva modusa: tistega, ki je odgovoren za obdelovanje vidnih informacij, in tistega za emocionalno doživljanje. Vidni modus zazna (in prepozna) psa. Izkustvo je tipično zunanje, nerefleksivno, prav nič ni treba predpostaviti, da se maček ob tem zaveda tudi samega sebe kot subjekta. Toda informacije iz prvega, vidnega modusa, gredo tudi v drugi modus (za emocije). Maček občuti emocijo strahu (vsaj domnevamo, da jo, tako kot domnevamo, da vidi). Pojavi se še drugo, kvalitativno čisto drugačno doživetje. En nevronskega sklopa na osnovi informacij, ki prihajajo iz drugega nevronskega sklopa, doživlja strah. Toda tudi to izkustvo je, z vidika med seboj relativno ločenih nevronskega sklopov ali modusov, tipično zunanje. Tudi tu ni potrebno predpostavljati, da se maček zaveda, da je prav on tisti subjekt, ki ga je strah. To izkustvo bo nemara celo vplivalo po povratni zvezi nazaj na vidno zaznavo (pri človeku pravimo, da ima strah velike oči), a tudi to še ne pomeni notranjega lokusa izkustva, samozavedanja.

Vendar pa žal z ugotovitvijo, da se pri človeku pojavi nova kvaliteta doživljanja, notranji lokus izkustva, še nismo kaj dosti napredovali v razumevanju samega pojava zavesti. Katero dogajanje materialne narave (domnevamo, da v možganih) povzroči subjektivni občutek barve, zvoka, ki ga slišimo ali lakote v želodcu? Zakaj se nekaterih dogajanj v naših možganih, ko so v nekem trenutku vendar hkrati vznemirjeni številni nevronskega vzorci, ne zavedamo, drugih dogajanj, ki so dovolj močna, ali ki so na višjem nivoju integracije, ali pa smo na njih posebej pozorni, pa se zavedamo z visoko

stopnjo jasnosti? *Problem zavesti torej ni problem zavestnega doživljanja, kakršno je značilno za človeka, ampak je to problem zavesti nasploh, tudi njenih najbolj elementarnih oblik.* Ne znamo razložiti, kako nastanejo elementarni, kvalitativno različni občutki videnja, slišanja, čustvovanja, ki se jih jasno zavedamo kot tako različne danosti in ki se jih kot take morajo zavedati tudi nižje razvita bitja. Če ne bi bilo tega velikega osnovnega problema, bi tudi razlaga narave človekove duševnosti ne bila tako zahtevna. Notranji lokus izkustva oziroma samozavedanje namreč le ni neka čisto nova oblika zavesti, čeprav nedvomno gre za pomemben korak v evoluciji. Njegova narava verjetno leži v veliki sposobnosti *reprezentacije konceptov*, ki jo z velikimi dodatnimi kapacitetami obdelovanja informacij zmore edinole človek. Tako človek kot tudi nižje razvita bitja so v stiku z zunanjim svetom s čutili in z motoričnim reagiranjem. Toda pri človeku je med ti dve fazi obdelovanja informacij vrinjena še centralna faza, notranji svet, sestavljen iz množice reprezentacij tako konkretnih kot tudi najbolj abstraktnih pojmov. Obstoj teh reprezentacij in ustrezno zmogljiv kratkoročni oziroma bolje rečeno: *delovni pomnilnik*, omogočata obdelovanje informacij, ki niso prisotne v zunanjem svetu. *Pojem jaza je, čeprav za človeka izredno pomembna, samo ena od takih reprezentacij.* Nastane na enak način kot druge in na enak način kot drugih se je tudi zavedamo. V tem pogledu ima torej M. Minsky prav, ko pravi, da samozavedanje ni nič drugega kot to, da en del možganov opazuje (in nadzoruje) dogajanje v drugem delu. Zahteva le malo delovnega pomnilnika in hierarhično organizacijo procesa in to naj bi bilo tudi vse. V delovnem pomnilniku, katerega učinkovitost je močno odvisna od delovanja *prefrontalnega korteksa*, oživijo zdaj reprezentacije jezikovne narave, zdaj vidne podobe, ki si jih predstavljamo rotirane v prostoru, zdaj skladba, ki smo jo slišali včeraj, lahko pa tudi doživetja, ki jih prav tisti trenutek povzročijo dogodki v zunanjem svetu. Da se to dogaja prav meni, mi govori reprezentacija lastnega jaza, ki, potem ko se v otroštvu izoblikuje, pri zdravem človeku ostaja prisotna vse življenje.

To, da je človek zmožen obojnega izkustva, si potemtakem lahko preprosto razložimo s tem, da stare strukture seveda še vedno delujejo, da pa so hkrati ob vsakem aktu zunanjega izkustva angažirane tudi strukture, ki so zmožne notranjega izkustva, samozavedanja. Navadno ne gledamo, ne da bi se hkrati tudi zavedali, da smo mi tisti, ki gledamo. Nemara je bistvo nezavednih percepcij prav v tem, da je pri njih zaradi takšnega ali drugačnega razloga notranji lokus izkustva izključen.

Tudi premislek o tem, koliko je človekova zavest zares *enovita*, pokaže na razliko med notranjim in zunanjim lokusom izkustva. Tok zavesti naj bi bil v nekem trenutku lahko usmerjen samo na eno stvar. Sedaj pomislim na mater, takoj nato na svoj deseti rojstni dan, nato na torto, ki mi je padla na tla, itd. *Toda enovit tok zavesti velja samo za notranji lokus izkustva, za samozavedanje.* Zaznav, ki prihajajo od zunaj, in čustev je lahko več hkrati. Lahko hkrati poslušam pesem, berem njeno besedilo in "mi je pri srcu lepo" zaradi obojega. Prav zdajle lahko povsem jasno mislim ali poslušam glasbo, hkrati pa gledam vsebino računalniškega zaslona. Toda zavestna pozornost na reprezentacijske vsebine, doživljanje s hkratnim samozavedanjem in občutenjem lastnega jaza, ki doživlja, pa lahko samo bolj ali manj hitro ter bolj ali manj mehko drsi z ene vsebine na drugo, v nekem trenutku je lahko prisotna samo ena. Taka je, kot kaže, narava delovnega pomnilnika.

V zvezi z vprašanjem o enoviti zavesti so zanimive raziskave, kako doživljajo pacienti, ki imajo prekinjene vse povezave med levo in desno možgansko hemisfero (prekinjen corpus callosum, ki ga tvori približno 200 milijonov nevronskega vlaken). Ali pride do ločene, dvojne zavesti? O zavestnih vtisih, do katerih je prišlo v levi, verbalni hemisferi, so pacienti lahko poročali, zavedali pa so se tudi informacij, posredovanih desni hemisferi, in nanje reagirali. Do dvojnega zavedanja pri teh pacientih torej prihaja, ker pa je notranji lokus izkustva, se samozavedanje zdi v veliki meri odvisno od sistemov verbalne reprezentacije, o doživljanjih v neverbalni hemisferi ti pacienti niso mogli verbalno poročati. Kaže tudi, da pri otroku polno samozavedanje pred določeno starostjo ni mogoče. Vlakna corpus callosa biološko dozorevajo tja do desetega leta starosti.

Zavestno doživljanje ni možno, če cerebralni korteks ni dovolj *aktiviran*. Ko spimo, nekaterih zvokov ne slišimo, šele če so dovolj močni, sami povzročijo, da se prebudimo, kar pomeni, da korteks doseže določeno stopnjo aktivacije. Pri tem ima pomembno vlogo *retikularna formacija* v zgornjem delu možganskega debla. Ascendentni retikularni aktivacijski sistem (ARAS) preko jeder *thalamusa* pošilja projekcije nevronov v obsežna področja obeh hemisfer cerebralnega korteksa in tako zagotavlja stanje budnosti organizma. Retikularna formacija ni sedež zavesti. Zavestno doživljanje nastaja v številnih centrih v cerebralnem korteksu, vendar je potrebno, da imajo ti centri ustrezen tonus aktivacije. Lahko so okvarjeni obsežni deli cerebralnega korteksa, ne da bi prišlo do popolne izgube zavesti, če pa je okvarjen ARAS, pa organizem pade v stanje kome.

Vsa dogajanja v cerebralnem korteksu tudi v stanju popolne budnosti ne rezultirajo v zavestnih občutjih. Obdelovanja informacij na nižjih nivojih, številnih nevronskega procesov, ki potekajo paralelno, v fazah pred njihovo integracijo, se ne zavedamo. Drugi pogoj za javljanje zavestne izkušnje, je torej zadostna *integracija* nevronskega vzorca v določenem specializiranem možganskem področju.

Tretji dejavnik, ki odloča o tem, česa se v nekem trenutku zavedamo in česa ne, pa je aktivno usmerjanje *pozornosti*, ki je povezano s kratkoročnim oziroma *delovnim pomnilnikom* ter motivacijskimi procesi. Že W. James je menil, da sta za zavedanje nečesa potrebna tako pozornost kot kratkoročni spomin. Pri vidni percepciji je slika ustrezno ostra le na majhnem delu vidnega polja. Za selektivno pozornost skrbijo hitri gibi oči, približno tri do štirikrat v sekundi. Za nekatere avtomatizirane dejavnosti, kakršna je na primer hoja, ali celo tek po gozdu, polna zavestna percepcija informacij iz okolja niti ni potrebna. Zdi se, da zadostuje obdelava informacij na nivoju, ki ga je Freud imenoval predzavestni nivo, kako pa se množica informacij pri vstopu v središče pozornosti selekcionira, pa je lepo opisal v svoji filter teoriji Broadbent (1958). Pri usmerjanju pozornosti, to je fokusa zavesti, igra verjetno pomembno vlogo thalamus.

Nadalje je za oblikovanje zavestnega vtisa potreben določen *minimalen čas*. Če človek gleda površino, ki jo za 20 milisekund osvetlimo rdeče, takoj nato pa za 20 milisekund zeleno, bo poročal, da je videl rumeno površino, tako kot če bi na površino padali svetlobi obeh barv hkrati. Da pride do dveh ločenih zavestnih vtisov, je potreben čas nekako od 60 do 70 milisekund. Podobno velja za slušno modalnost.

Ugotovitev, da vzorci aktivnih nevronov predstavljajo neposredno osnovo zavestnih doživljanj torej še nič ne pove o naravi tega procesa. Od česa je odvisno kaj bo v nekem trenutku v naši zavesti, če je hkrati prisotnih več vzorcev nevronske aktivnosti? Intenzivnost vznburjenja? Motivacijske direktive, ki pridejo iz drugih delov možganov? Take kompetitivne situacije je mogoče povzročiti eksperimentalno. V eksperimentih *binokularnega rivalstva* raziskovalci povzročijo, da v vsako oko pride drugačen vidni signal, in sicer tako, da se oba nanašata na isti del vidnega polja. Izkaže se, da v taki situaciji človek ne zaznava obe sliki drugo čez drugo, ampak alternativno zdaj eno, zdaj drugo.

Videli smo torej, da *nastanek zgolj vzorca nevronskega vznburjenja še ni zadosten pogoj za nastanek zavestnega doživljanja*. Mati, ki živi ob železniški progi, se ponoči ne zbudi vsakič, ko mimo pripelje vlak, čeprav je hrup močan, se pa zbudi že ob najmanjšem stoku svojega dojenčka. Pojavi *subcepcije* nam kažejo na to, da je informacija lahko ustrezno obdelana, gre skozi celoten sistem, ki dražljaje prepozna, tudi opravi selekcijo, ne pride pa do zavestnega doživljanja. Torej: nevronske vzorce nastane in tudi učinkuje naprej, zavedamo pa se ga ne.

Zanimiva bi bila raziskava, v kateri bi iste slušne dražljaje dajali ljudem v budnem stanju, ko bi lahko tudi poročali, da so jih zavestno doživeli, in medtem ko spijo oziroma tako, da se ob teh dražljajih prebudijo. S pozitronsko tomografijo bi lahko ugotavljali predele možganov, ki so aktivni, razlike bi pokazale prav na predele, ki so aktivni ob zavestnem doživljanju.

HIPOTEZA AKTIVACIJE NEVRONSKEGA OZADJA

Nastanek zavestnega doživljanja bi lahko skušali razložiti z dvema hipotezama, še prej pa opišimo, kako si lahko predstavljamo *splošno aktivacijo možganske skorje in pozornost*. Bistvo tako prve kot druge je v tem, da z nevronskimi impulzi učinkujeta na specializirane predele možganske skorje (in seveda tudi na asociacijske predele), le da je splošna aktivacija, za katero je odgovoren ARAS sistem, nespecifična, impulzi gredo v vse predele možganske skorje, aktivacija, za katero je odgovoren sistem pozornosti, pa je v skladu z motivacijskimi mehanizmi usmerjena le na posamezne predele. Morda je zanj odgovoren thalamus, verjetno pa tudi širši predeli limbičnega sistema, ki kanalizirajo del aktivacije, ki prihaja iz retikularne formacije. *Tako difuzni impulzi splošne aktivacije, kot hitro menjajoči se usmerjeni impulzi pozornosti, dvignejo celotni nivo vznburjenosti lokalne nevronske mreže*. To na nek nepoznan način povzroči zavedanje nevronskega vzorca, ki je tam že hkrati prisoten: nekaj vidimo, slišimo, zavemo se reprezentiranih informacij v dolgoročnem spominu, na primer besednih pojmov in podobno.

1. Prva hipoteza ("kartezijskega gledališča", kot pravita Dennett in Kinsbourne, 1992) o možnem mehanizmu zavestnega doživljanja bi bila naslednja: V specializiranem področju možganske skorje nastane vzorec nevronske aktivnosti. Iz tega predela gredo projekcije v kratkoročni, delovni pomnilnik, pri človeku na primer v področja prefrontalnega korteksa. Do zavestnega doživljanja pride, če so izhodni

signali zadosti močni. Dodatna aktivacija po difuznem ARAS sistemu ali po usmerjenem sistemu pozornosti okrepi torej izhodne signale, do zavestnega občutenja pride v delih možganov, odgovornih za delovni spomin. Ta hipoteza je manj verjetna, ker ne zmore razložiti od kod izvira različna kvaliteta doživetij. Razen tega bi predpostavka takega centra za zavest morala pripeljati do kliničnih primerov, ko vsakršno zavestno doživljanje izpade, če je ta center okvarjen.

2. Druga hipoteza, hipoteza aktivacije nevronskega ozadja, pa predpostavlja, da dodatna aktivacija dvigne stopnjo vzburjenosti nevronskega vzorca v samem specializiranem predelu in da zavestni občutek nastane prav tam. V možganih torej nimamo "notranjega očesa", ki bi gledal, kaj se v posameznih predelih možganov dogaja, imamo pa notranje vire (enega ali več?) dodatne aktivacije, ki bodisi difuzno, preko splošnega nivoja budnosti, bodisi usmerjeno, preko sistema pozornosti, dvigujejo nivo vzburjenosti specifičnih možganskih področij.

Predpostavljamo torej, da je izvor zavesti v dvigu nivoja vzburjenosti v nekem specializiranem predelu možganov, ob hkratnem nastanku nevronskega vzorca, ki je predmet zavestnega doživljanja. Toda na katere nevrone vendar dvig nivoja vzburjenosti učinkuje? Nevronski vzorec, kot posledica na primer zunanje stimulacije, recimo črke A, ki jo gledamo na papirju, je že tu. Videli smo, da nastane in lahko učinkuje, tudi če se ga ne zavedamo. Dodatni impulzi naj ga ne bi spremenili, tudi okrepiti ga ne morejo, saj je vsaka od živčnih celic v vzorcu lahko samo prižgana ali pa ugasnjena. Kaj se torej dogaja? Pravzaprav nam na misel pride edinole razlaga, da ti dodatni (in splošni) impulzi aktivacije vzburijo nevrone, ki v vsakem od specializiranih področij predstavljajo nekakšno ozadje, "splošno podlago", ki jih ostala psihična dogajanja nikoli ne aktivirajo. *Zavestni občutek naj bi bil potemtakem rezultat nekakšne "resonance" oziroma "indukcije", ki nastane zaradi učinkov hkratnega obstoja dveh bioelektričnih polj: nevronske aktivnosti ozadja in aktivnosti specifičnega nevronskega vzorca.* Če je naša predpostavka točna, bi od tu naprej odgovor na vprašanje o naravi subjektivnih občutkov oziroma zavesti, torej: kakšne nove danosti lahko nastanejo v opisanih stanjih materije, lahko dala edinole fizika. Seveda je tudi naša hipoteza zaenkrat zgolj spekulativna, možno pa bi jo bilo empirično preveriti. Lahko da dodatna aktivacija deluje tudi na same nevronske vzorce, na primer v obliki oscilacij z določeno frekvenco, ki interferirajo z bioelektrično aktivnostjo v teh istih nevronih, ki nastane kot posledica na primer zunanje dražljaja.

Zanimiva bi bila raziskava, v kateri bi bile hkrati predvajane informacije po vidni in slušni poti. Ali bi navodilo, da naj bodo subjekti pozorni na prve ali druge informacije, tudi dalo drugačni sliki možganske aktivnosti?

Specifični predeli možganske skorje so torej nenehno aktivni. V njih se porajajo in izginjajo vzorci nevronske aktivnosti, ki pa se jih zavemo le, če se nahajajo v okolju aktiviranega nevronskega ozadja. V budnem stanju tega zagotavlja selektivna dodatna aktivacija pozornosti, ki še dodatno dvigne nivo aktivnosti, kakršnega možganska skorja ima že sicer. Mehanizem pozornosti je zelo hiter. Močnih dražljajev se na primer nujno zavemo zato, ker takoj vzbudijo mehanizme za usmerjanje pozornosti ali

celo splošne aktivacije (lahko nas na primer zbudijo iz spanja), ki po povratni zanki nemudoma, še preden nevronske vzorec, ki je vse to povzročil, izgine, dvignejo nivo vznburjenosti nevronskega ozadja tega istega senzornega predela, kar povzroči zavedanje.

Ob razmišljanju o naravi zavesti se nam zastavlja še eno vprašanje. V možganih človeka najbolj grobo gledano, prevladujeta dva osnovna tipa organizacije nevronske mreže. V prvem, ki je značilen za senzorne in motorične predele, pretok informacij poteka samo v eno smer, nerekurzivno. Ta področja pretežno le odsliskavajo zunanjo realnost. Za druga, zlasti za asociacijska področja, pa je značilna rekurzivna organizacija nevronske mreže. To pomeni, da pretok informacij lahko tudi znotraj istih struktur poteka v obliki povratnih zank. Vprašamo se torej lahko, na kakšen način je sposobnost, da neka nevronska struktura lahko aktivira samo sebe, povezana z javljanjem zavestnega doživljanja?

Sicer pa v zadnjem času raziskovalci aktivno preverjajo hipotezo, po kateri bi utegnili ležati narava zavestnega doživljanja v *sinhronem vznburjanju nevronov* v posameznih predelih možganov. Nemški raziskovalci so v vidnem korteksu mačk našli oscilacije nevronske vznburjenosti, ki so imele frekvenco med 35 in 75 ciklov na sekundo (govorijo tudi o 40-herčni ali g oscilaciji). Vendar ta pojav ponuja še druge razlage.

Ena končno še ena simplicistična hipoteza, ki pravi, da je aktivnost v zgornjih plasteh korteksa večinoma nezavedna, aktivnost v spodnjih plasteh (v 5. in 6. plasti) pa povezana z zavestnim doživljanjem. Zlasti naj bi bile sumljive *velike piramidne celice* v 5. plasti, ki pošiljajo svoje projekcije izven korteksa in ki kažejo tudi nenavadno lastnost, da se aktivirajo v skupnih vznburjenjih.

ZAVEST IN OBDELOVANJE INFORMACIJ

Nazadnje bi se v tej razpravi o problemu zavesti rad dotaknil še odnosa med zavestjo in inteligentnostjo. Intelligentnost smo opredelili kot sposobnost živega bitja, da obdeluje informacije na nov način (Pogačnik, 1992). Videli pa smo, da je tudi zavestno doživljanje povezano z obdelovanjem informacij. Potemtakem je pri človeku s sposobnostjo reprezentacije zunanjega sveta, dogodkov in odnosov ter z jezikovno podporo tej reprezentaciji prišlo med njim in živalmi do razlik v inteligentnosti, in sicer tako v kvantiteti kot v kvaliteti. Tudi živali so bolj ali manj inteligentne, tudi one obdelujejo informacije na nov način. Intelligentnost ni *diferentia specifica*, človek je pri tem samo mnogo bolj učinkovit. Tej kvantitativni razliki pa se je po Muskovi hipotezi pridružila še kvalitativna razlika. Notranji lokus izkustva, samozavedanje, daje doživljanju v procesu obdelovanja informacij povsem novo kvaliteto, hkrati pa neznansko poveča fleksibilnost obdelovanja informacij. Možnosti povezovanja nevronske vzorcev se izredno povečajo.

Končno torej še zadnje, povsem spekulativno vprašanje. Če je tudi zavedanje proces, katerega *bistvo* je v obdelovanju informacij (kar pa ni nujno, da je, oziroma za elementarne oblike zavedanja celo predpostavljamo, da ni), ali je sposobnost tega procesa v kakšni zvezi z inteligentnostjo? Z drugimi besedami: ali se ljudje med seboj

tudi v pogledu učinkovitosti, jasnosti zavedanja in samozavedanja razlikujemo, tako kot se razlikujemo v pogledu učinkovitosti obdelovanja informacij nasploh? Ali je zavedanje in samozavedanje visoko inteligentnih ljudi drugačno od tistega pri manj inteligentnih?

Pri samozavedanju, ki ga razlagamo z mehanizmom reprezentacije, bi skoraj lahko pričakovali, da takšne razlike obstajajo. Pazite, tokrat ne gre za razlike v kvaliteti. Samozavedanje kot kvaliteta lahko samo je prisotno ali pa ni prisotno in očitno tudi pri najbolj neumnem človeku je prisotno. Gre za vprašanje, ali tista sposobnost nevronske mreže, ki pogojuje inteligentnost, in za katero vemo, da je odgovorna za učinkovito povezovanje med nevronskimi sklopi, pogojuje tudi večjo ali manjšo stopnjo samozavedanja, njegovo jasnost, subtilnost ali kakorkoli bi že temu rekli.

Drugače pa je z zavedanjem elementarnih občutij, kot so na primer doživljanja vidnih oblik, zvoka, emocij itd. Nevronska mreža, ki je potrebna, da do same zaznave sploh pride, je že formirana, sama čista zavestna izkušnja je možna tudi brez novih povezav, na primer po prej opisanem hipotetičnem mehanizmu aktivacije nevronskega ozadja. Šele pri nadaljnjem perceptivnem učenju oziroma pri interpretaciji zaznanega, na primer pri primerjavi s preteklimi izkušnjami, inteligentnost pride do izraza.

VIRI

Broadbent, A.D. (1958). Perception and communication. London, Pergamon.

Crick F. & Koch C. (1992). The Problem of Consciousness. Scientific American, September, 111-117.

Dennett D. C. & Kinsbourne M. (1992). Time and the observer: The where and when of consciousness in the brain. Behavioral and Brain Sciences; Vol. 15, 183-247.

Mayer J. (1985). Razvoj samozavedanja kot temeljne funkcije jaza. Anthropos, 5-6, 193-222.

Musek J. (1980). Antropološki pomen dvomestnega izkustva. Posvetovanje psihologov Slovenije, Portorož.

Peruš M. (1993). Nevronske mreže kot model možganskih procesov (kratek pregled). Anthropos, 25 (5-6), 146-177.

Pogačnik V. (1992). Novejši pristopi v teorijah inteligentnosti. Psihološka obzorja, 1 (1), 52-59.

Raichle M. E. (1994). Visualizing the Mind. Scientific American, April, 1994, 36-42.

Zeki S. (1992). The Visual Image in Mind and Brain. Scientific American, September, 43-50.

SOCIOHISTORIČNI MODEL SOCIALNE PSIHOLOGIJE

Mirjana Ule¹

Ključne besede: socialna psihologija, modeli znanosti

Keywords: social psychology, models of science

POVZETEK

V prispevku obravnavam tezo o dveh modelih znanosti v socialni psihologiji: konvencionalnem in sociohistoričnem modelu. Sociohistorični model znanosti upošteva zgodovinski in družbeni kontekst socialnopsiholoških pojavov, raziskovanja in teoretiziranja. Socialno psihologijo in socialnopsihološke empirične podatke raziskuje kot "zbirko tekstov", v kateri iščemo različne fikcije, skrite kontradikcije, potlačene pomene, vodilne metafore, zgodbe. Konvencionalnega modela ne ogroža, pač pa ga problematizira in s tem vnaša v socialno psihologijo nove problemske zastavitve.

ABSTRACT

I discuss in the paper the thesis on two models of science in social psychology: conventional and sociohistorical model. The sociohistorical model of science considers the historical and the social context of sociopsychological phenomena, research, and theorizing. It takes social psychology and sociopsychological data as a "collection of texts" where we search different fictions, stories, hidden contradictions, suppressed meaning, leading methaphors. The sociohistorical model does not treat the conventional

¹ Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

model of social psychology but it problematises it and enters in social psychology new problem approaches.

KAKŠEN MODEL ZNANOSTI PREDSTAVLJA SOCIALNA PSIHOLOGIJA?

Socialna psihologija je v vsem svojem razvoju v precepu med dvema glavnima modeloma znanosti: med tistim, ki ga ponuja naravoslovje in med modelom (modeli), ki jih ponujajo družboslovne in humanistične vede. Ne gre za razliko, ki bi delovala zgolj na ravni globalnih ciljev in teorijskih konceptov socialne psihologije, temveč zajema vse ravni znanstvenega dela, od pridobivanja empiričnega gradiva, formuliranja hipotez in teorij, njihovega testiranja do uporabe teorijskih spoznanj v praksi.

Model znanosti, ki izhaja iz naravoslovnih ved je nedvomno privlačen, saj obeta strogo objektivnost (intersubjektivnost, splošnost in ponovljivost empiričnih dognanj), odkrivanje vzročnih zakonitosti in trdnih pravil socialnega vedenja ljudi ipd. Ta model predpostavlja, da imamo v socialnopsihološkem raziskovanju opravka z objektivno socialno stvarnostjo, analogno naravi zunaj človeka, ki obstaja izven in neodvisno od človeške zavesti in jo človeški možgani oz. individualne zavesti le individualno specifično zaznavajo in razumejo. Socialna psihologija je v tem modelu znanosti objektivna in splošna teorijska deskripcija družbene stvarnosti, ki ponuja zakonito razlago njenih dejstev in empirično ugotovljenih regularnosti.

KONVENCIONALNI MODEL IN SOCIOHISTORIČNI MODEL SOCIALNE PSIHOLOGIJE

Brez dvoma je tak pogled na socialno psihologijo zelo privlačen in dominanten, saj ponuja trdno navezavo na naravoslovne vede, ki so si že davno izborile trden status znanstvenosti. Je tudi v skladu z večinskim trendom razumevanja psihologije sploh. Zato mu lahko rečemo "konvencionalni model" znanosti.

Ob konvencionalnem modelu socialne psihologije pa se je vseskozi razvijal drug model, ki se naslanja na nekatere hermenevtske, lingvistične, zgodovinskoanalitične metode in teorije humanističnih in družbenih znanosti. Gre za "sociohistorični model" znanosti, ki upošteva zgodovinski in družbeni kontekst socialnopsiholoških pojavov, pa tudi samega raziskovanja in teoretiziranja.²

Sociohistorični model znanosti združuje v sebi različne teorijske in metodološke sestavine: hermenevtiko, simbolični interakcionizem, zgodovinske raziskave, sodobno lingvistiko in filozofijo jezika, teoretsko psihoanalizo itd. Med najbolj dosledne zagovornike sociohistorične socialne psihologije spadajo teoretiki socialnega

² Opomba: oznaki "konvencionalni model" in sociohistorični model" znanosti povzemam po E. Sampsonu (1991), ki uvaja to delitev.

konstruktivizma (R. Harré, K. Gergen, P. Secord, E. Sampson) in tako imenovane **dekonstruktivistične socialne psihologije** (J. Shotter, J. Potter, J. Parker).

Socialni konstruktivisti analizirajo zgodovinske in družbeno-ideološke konstrukte, ki ležijo v osnovi socialnopsiholoških procesov. Dekonstruktivistični socialni psihologi pa ob pomoči zgodovinsko-genealoških,³ strukturalanih, psihoanalitskih konceptov raziskujejo socialno psihologijo in socialnopsihološke empirične podatke kot "zbirko tekstov", v kateri iščejo različne fikcije, skrite kontradikcije, potlačene pomene, vodilne metafore, zgodbe. Po mnenju dekonstruktivistov se s tem lahko razkrije tiste družbene in psihološke procese in strukture, ki so privedli do nastanka modernega subjekta (avtonomni subjekt s trdnim jazom in identiteto) in ki danes, v prehodu v postmoderno, vodijo v krizo subjekta in identitet (Rose, 1990, Shotter, 1990).

Pomen sociohistorično usmerjene socialne psihologije ni toliko v tem, da daje neko izdelano alternativno podobo socialne psihologije, temveč da nam omogoča drugačno epistemološko, metodološko in praktično izhodišče in usmeritev kot konvencionalni model, da postane bolj družbeno relevantna in da doseže višjo raven refleksije lastnih družbenih predpostavk. Konvencionalnega modela ne ogrožajo, pač pa ga problematizirajo in s tem vnašajo v socialno psihologijo nove problemske zastavitve.

Vse sociohistorično usmerjene socialne psihologe združuje stališče, da ne obstaja nevtralni znanstvenik ("nepozicionirani znanstvenik") ali opazovalec družbenega življenja in delovanja ljudi in da ni nevtralnih dejstev, ki ne bi bila zaznamovana s teorijskimi in ideološkimi optikami gledanja na družbeno stvarnost.

SOCIALNI PSIHOLOG KOT "PRIPOVEDOVALEC ZGODB"

Primarni cilj socialne psihologije kot sociohistorične znanosti je zato opis različnih dojemanj stvarnosti, razumevanje družbene in zgodovinske osnove teh dojemanj kot tudi razumevanje pomena teh dojemanj v našem vsakdanjem življenju. Ta različna dojemanja stvarnosti so **socialne konstrukcije**. Niso nekaj, kar bi počel vsak posameznik za sebe, temveč si jih od vsega začetka delijo in izmenjujejo člani družbenih skupin. Celotno družbeno stvarnost lahko imamo za neko celoto socialnih konstrukcij.

Pravzaprav je že govor o "družbeni stvarnosti" varljiv. Ta "stvarnost" ni zunaj ljudi in ni "ena sama", temveč je subjektivno-objektivna stvarnost. Odvisna je od stališča subjekta, ki v njej nastopa, jo tolmači, razumeva, razlaga itd. Sociohistorični pristop spreminja znanstvenika, ki tolmači socialno stvarnost, v neke vrste "pripovedovalca zgodb", namreč zgodb, ki podajajo različne verzije družbene stvarnosti (Sampson, 1991).

Večina zagovornikov sociohistoričnega pristopa ne zanika obstoja od ljudi neodvisne stvarnosti, ki na nek način vključuje vase tudi človeški družbeni svet. Vendar menijo, da je ta stvarnost ljudem nedostopna in tudi nepomembna za to, kako ljudje ravna in

³) Tu mislimo na metode kritične zgodovinske geneze, ki jih je uvedel znani francoski teoretik M. Foucault.

kako razumejo družbeno stvarnost. Opravka imamo le s človeško predelavo stvarnosti, z nenehnim procesom spreminjanja in (pre)tolmačenja socialnih situacij. Ta proces se nam "kaže" skozi naša dejanja, doživljanja in dojemanja dejanj in njihovih učinkov. Naloga socialne psihologije pa je, da izloči vodilne oblike te socialne predelave v določenem zgodovinskem obdobju in v določenem družbenem okolju in jih sooči z alternativnimi oblikami družbene predelave (družbene konstrukcije) stvarnosti.

Jasno je, da sociohistorični pristop v socialni psihologiji ne nudi nobenih trdnih in zagotovljenih meril za izbiro "pravih" teorij iz množice različnih teorij o "isti" stvarnosti. Ni nobene po sebi "resnične" zgodbe. Vse zgodbe so odvisne od lastnega stališča njenega pripovedovalca (Sampson 1991, Parker, Shotter, 1990). Takšna usmeritev je v očeh konvencionalno usmerjenih psihologov seveda močno sporna in neobetavna. Vendar pa menim, da razlika ni tako velika, kot se zdi. Ambicija doseči povsem trdno in od vseh socialnih kontekstov osvobojeno spoznanje zakonitosti socialne interakcije je preprosto neuresničljiva in tudi nepotrebna za socialno psihologijo.

Družbeni in zgodovinski kontekst, v katerem se dogaja sodobna socialna psihologija, je namreč vse prej kot poljuben in zgolj relativen. Konvencionalni socialni psihologiji torej lahko očitamo, da pozablja na zgodovinski in družbeni razvoj, ki pogojuje navidezno nevtralne socialnopsihološke procese pri posameznikih in skupinah. Ne moremo pa kritizirati samih ugotovitev, pridobljenih v določenih kontekstih.

Pomembna je metodološka razlika med konvencionalnim in sociohistoričnim modelom socialne psihologije. Medtem ko konvencionalni model socialne psihologije favorizira ustvarjanje nadzorovanih pogojev opazovanja, kot so npr. v psiholoških laboratorijih; sociohistorični model favorizira interkulturalne raziskave, akcijsko raziskovanje, kvalitativno raziskovanje ipd. Izpostavlja razlike med dojemanjem določenih socialnih situacij pri različnih skupinah oseb, ne skriva lastne "teorijske pristranosti", svojih lastnih primarnih izhodišč in pogledov, pa tudi namenov raziskovanja in teži k povezovanju znanstvene razlage, razumevanja in intervencije v socialno stvarnost.

Glavne razlike med obema modeloma socialne psihologije kot znanosti lahko povzamemo v naslednji shemi (Sampson (1991, str. 11)):

	KONVENCIONALNI M.	SOCIOHISTORIČNI M.
PRIMARNI CILJ	opis človeškega socialnega izkustva, dejavnosti, kakršna dejansko je in kakor dejansko deluje	opis različnih dojemanj človeškega socialnega izkustva in dejavnosti; razumevanje njihove družbene in zgodovinske podlage ter njihove vloge v človeškem življenju
TEMELJNO STALIŠČE	je mesto, od koder se da videti stvarnost, ki je neodvisno od nje; ni nepozicioniranega opazovalca, ki lahko dojema stvarnost brez posebnega izbranega stališča	stvarnost lahko obravnavamo le z določenega stališča; opazovalec vedno stoji nekje in je torej nujno pozicioniran
TEMELJNA METAFORA	znanost je kot ogledalo, ki odseva stvari, kot dejansko so	znanost je kot pripovedovalec zgodb, ki predlaga razna tolmačenja in verzije stvarnosti
METODOLOŠKE PRIORITETE	metoda je namenjena nadzoru tistih dejavnikov, ki lahko slabijo sposobnost raziskovalca, da opazi pravo podobo stvarnosti	obsežni družbeni in zgodovinski dejavniki vedno uokvirjajo razumevanje raziskovalca; lahko pa doseže bogatejše in globlje razumevanje, ki sloni na soočenju zgodovinsko in kulturno različnih dojemanj stvarnosti, ki osmišljajo življenje ljudi

Zdi se torej, da sociohistorični pristop v socialni psihologiji nujno zapade v nevzdržen relativizem poljubnih izhodišč, zornih kotov opazovanja itd. Seveda velja ta očitek le, če sami sprejememo stališče konvencionalnega modela znanosti, ki ima za merilo objektivnosti predpostavko objektivne stvarnosti in "neutrnega opazovalca" te stvarnosti. Za sociohistorično usmerjene teoretike je tudi to stališče le ena od možnih "zgodb", ki ima svojo logiko in smisel in se nekje tudi izteče. Ni pa seveda edina zgodba.

Za njih je tudi socialna stvarnost konstrukcija. Je rezultat strinjanja večine oseb v neki družbeni skupnosti glede temeljnih meril stvarnosti in socialnih pomenov stvari, oseb in dogajanj. Če je res, da smo zakoreninjeni v družbenih in zgodovinskih pogojih, ki utemnjujejo neko dojetje stvarnosti, ki pa se spreminjajo in z njimi tudi dojetje stvarnosti, potem cilj znanosti ni več iskanje nad vse družbene in zgodovinske pogoje dvignjenih resnic, temveč raziskovanje družbenih funkcij, ki privedejo do proglašanja nekega videnja stvarnosti za resničnega. Sampson postavi pomembno vprašanje, ko ugotavlja: "...kdo pridobi in kdo izgubi s sedaj prevladujočimi verzijami stvarnosti in zgodbami, ki paradirajo naokrog kot objektivne resnice!" (Sampson, 1991, str. 13).

KRITERIJI OBJEKTIVNOSTI V SOCIALNI PSIHOLOGIJ

Bilo bi napačno sklepati od tod, da avtorji sociohistorične socialne psihologije preprosto zavržejo pojem objektivnosti in resnice v znanostih. Pač pa uvajajo drugačen model in merila objektivnosti kot ga pozna konvencionalno usmerjena socialna

psihologija. Ne zavračajo dosežkov konvencionalno usmerjene socialne psihologije. Postavijo jih v določen zgodovinski in družben okvir, ki jim sploh daje objektivnost.

Objektivnost socialnopsiholoških spoznanj sloni prav na zavestni pritegnitvi zgodovinskega in družbenega konteksta opaženih socialnopsiholoških pojavov, pravilnosti in tendenc v njihovo razlago in razumevanje. Konvencionalni model skuša **dekontekstualizirati** preučevane pojave. Skuša najti tisto, kar je v njih splošno veljavnega, kar presega vsakokratni družbeni kontekst. Sociohistorična socialna psihologija pa nasprotno **kontekstualizira** pojave. Izhaja iz stališča, da ni nekega najvišjega konteksta in po sebi objektivnega stališča, ki ga kakšna nova analiza ne bi mogla prav tako kontekstualizirati.

SOCIALNA PSIHOLOGIJA KOT ZGODOVINA

Na nujnost družbene in zgodovinske kontekstualizacije socialnopsiholoških ugotovitev in teorij je že l. 1973 opozoril K.J. Gergen, v sestavku "Socialna psihologija kot zgodovina", ki je eden od bazičnih tekstov sociohistorične socialne psihologije in je še danes aktualen. V tem tekstu so dobro prikazane glavne metodološke in konceptualne dileme sociohistorične socialne psihologije.

Gergen privzema osnovno definicijo socialne psihologije kot znanosti o socialni interakciji, ki si jo delijo tudi konvencionalno usmerjeni socialni psihologi, vendar poudarja, da prav socialna interakcija ni noben zgodovinsko in družbeno nevtralen proces, ki bi ga lahko obravnavali kot nekakšno psevdonaravno dejstvo, temveč bistveno vključuje človeško zavestno dejavnost, namerno delovanje. Ker je človeška zavestna, namerna dejavnost svobodna, nenapovedljiva in časovno spremenljiva, so takšna tudi socialnopsihološka dejstva. Zato je za Gergena **socialna psihologija zgodovinska veda**.

Spoznanje v socialni psihologiji ne narašča tako kot naravoslovno znanje, ker ne transcendirajo zgodovinskih meja. Celotno družboslovje je nek obsežen komunikacijski sistem in družboslovci sprejemajo sporočila, ki jih dobivajo od subjektov v raziskavah. Znanstvene teorije torej služijo za dekodiranje grobih informacij, prejetih od subjektov. Toda v resnici družboslovje zajema več kot le dekodiranje sporočil - znanstveniki želijo tudi nekaj sporočiti drugim ljudem, želijo, da njihovo spoznanje vpliva na ljudi. Tako obstaja med znanostjo in družbo povratna zveza.

VREDNOTNA (PRE)OBLOŽENOST SOCIALNOPSIHOLOŠKIH SPOZNANJ

Psihološko spoznanje ni le nevtralni opis dejstev, temveč tudi implicitni predpis, pričakovanje ali kritika nezaheljenega. Soočeni smo z dvojnimi sporočili; s sporočili, ki opisujejo, kaj opazamo in s sporočili, ki predpisujejo, kaj je zaželeno (ali kaj ni zaželeno). Primer tega so psihološki opisi avtoritarne osebnosti, ki implicitno ovrednotijo različne karakterne tipe. Zato se pogosto dogaja, da posamezniki, ki se

seznanijo z določeno psihološko teorijo, tudi v eksperimentalnih situacijah ravna jo drugače kot bi, če te teorije ne bi poznali. Tako se na primer naučijo skrivati "avtoritarne" tendence v svojem vedenju in značaju. In obratno, ljudje poskušajo v eksperimentalnih situacijah izkazovati tiste značajске poteze, ki jih psihologi "pozitivno vrednotijo".

Socialnopsihološko spoznanje samo vpliva na ljudi, tako da se z napredkom socialne psihologije spreminjajo tudi "psihološka dejstva". Tudi ta poteza razlikuje socialno psihologijo od naravoslovnih ved, kjer se naravna dejstva ne spreminjajo.⁴

Tudi splošni psihološki modeli socialne situacije vsebujejo implicitne vrednostne sodbe, prav tako so psihološki pojmi le redko ne-vrednotni. Tako lahko dobijo isti psihološki podatki v kontekstu različnih teorij povsem nasprotno vrednotne ocene. Vrednotni vidik psiholoških spoznanj je privlačen za same psihologe, in dejansko vleče ljudi v študij psihologije ("humanistični interesi"). Rešitev iz vrednotnih obloženosti psiholoških dejstev pa ni v iskanju nekega tehnično nevtralnega jezika, temveč v tem, da odkrito in zavestno zasledujemo svoje izbire, in da jih tudi sporočamo ostalim kolikor se le da odkrito. Zapletanje v vrednotenja je neizogibna stvar, lahko pa se izognemo maskiranju vrednotenja v "objektivne resnice".

Podobno kot skrite vrednotne premise raziskovanja in opisovanja delujejo na vedenje subjektov tudi **skrite teorijske predpostavke**. Brž ko subjekti zaslutijo ali poznajo te premise, to vpliva na njihovo vedenje. V primeru, ko je družba že psihološko informirana, je težko, če ne sploh nemogoče, narediti teorijsko "nekontaminirano" testiranje teorij. V naravoslovnih vedah znanstvenik ne sporoča rezultatov svojega raziskovanja svojemu predmetu raziskovanja oziroma s svojim raziskovanjem ne vpliva na (tipično) vedenje subjektov.

V družbenih vedah pa je prav sporočanje raziskovalnih rezultatov subjektom raziskovanja vitalni del znanosti, kar pomeni, da potem lahko subjekti spreminjajo svoje dotedanje vedenje. Primer tega predstavlja raziskovanje skupinskega odločanja: znanje o tem, da skupinsko odločanje povečuje rizike v odločanju, privede k zmanjševanju rizičnosti skupinskega odločanja.

PRAKTIČNA VREDNOST SOCIALNOPSIHOLOŠKIH SPOZNANJ

Psihološko znanje povečuje alternativnost v dejanjih ljudi in spreminja ali odpravlja obstoječe vzorce vedenja. Močnejše teorije imajo večjo moč napovedovanja, skladno s tem pa dajejo poznavalcem možnost večje moči nad ljudmi. Močnejše teorije se tudi hitreje širijo med ljudmi kot šibkejše, toda prav to dejstvo pripelje do hitrejšе obrabe in falsifikacije močnejših teorij.

⁴) opomba: v resnici to tudi v naravoslovju ni čisto res, a razprava o tem bi nas privedla predaleč v stran od naše teme.

Zato se je v zgodovini psihologije dogajalo, da so močnejše in bolj splošne teorije prej izgubile veljavo kot šibkejšje teorije, in tudi prej kot tiste teorije, ki obravnavajo človeka bolj individualno in so bolj občutljive na individualne razlike. Ta pojav vpliva na to, da so bolj priljubljene tiste teorije, ki so usmerjene v edinstvenost posameznika kot pa univerzalistične teorije (spomnimo se velike popularnosti Eriksonove teorije identitete itd.).

Zaradi tega bi bilo po Gergenu treba v psihologiji razviti proučevanje učinkov psihološkega znanja na subjekte oziroma reakcij na psihološke teorije. Temu cilju se približujejo teorije o psihološki reaktanci, o samo-uresničujočih se napovedih, o učinkih pričakovanja. Toda tudi takšna teorija je nujno obremenjena z vrednotenji in vezana na pričakovanja o pozitivni vrednosti osebne avtonomije; torej je zgodovinsko omejena na naš čas in na družbeno-zgodovinske pogoje zahodne civilizacije. To pomeni, da bi učinki seznanjanja ljudi s to teorijo povzročili, da bi končno postala neveljavna.

To že velja po Gergenu za znane teorije socialne primerjave v socialni psihologiji, ki ne veljajo več v takšni meri, kot v času svoje formulacije, ker so ljudje že ugotovili, da konformizem ni dober, in se zato upirajo konformizmu v eksperimentalnih situacijah.

Študij socialne psihologije je primarno neko zgodovinsko dejanje. Zanima pa nas predvsem sistematični študij sodobnega dogajanja. Uporabljamo znanstveno metodologijo, toda rezultati niso znanstveni principi v tradicionalnem smislu. Sedanji rezultati bodo lahko bodočim psihologom pomagali bolje razumeti sedanje početje ljudi. Vendar bodo morali bodoči psihologi znati najti drugačne principe interakcije, ki bodo ustrezali tedanji sedanjosti. Tu ne gre le za akademsko redefiniranje neke vede, temveč za spremembe v pomenu področja psihologije.

LITERATURA

- Gergen, K. J. (1973): Social psychology as history. *Jornal of Personality and Social Psychology*, 26
- Parker, I., Shotter, J. (izd.) (1990): *Deconstructing Social Psychology*. Routledge, London, New York
- Rose, N. (1990): Psychology as social science. V: I. Parker, J. Shotter, 1990
- Sampson, E. (1991): *Social Worlds-Personal Lives. An Intr. to Social Psychology*. Harcourt, Florida
- Shotter, J. (1990): Social individuality versus possessive individualism: the sounds. V: Parker, Shotter, 1990

PSIHOŠOCIALNA POMOČ KOT NAČIN UPRAVLJANJA Z MATERAMI

Zora Rutar Ilc

POVZETEK

Vpogled v zgodovino nastajanja različnih oblik psihosocialne pomoči pokaže, da le-te niso le nevtralnno strokovne in "pomagajoče". Porodile so se v tesni povezanosti s prizadevanji za urejanje prebivalstva, sprva evgeničnimi in kasneje neohigienskimi. Tako porojene so vsaj toliko kot k osebni dobrobiti posameznikov pripomogle k upravljanju z njimi.

PSYCHOSOCIAL HELP AS A WAY OF MANAGEMENT OF MOTHERS

SUMMARY

The insight into the history on becoming of different forms of psychosocial help shows us that they are not only neutral professional and "helping". They have been born in the tight connection with the population regulation, that were first eugenic and then neohygienic. Born in such a way they have contributed both to the welfare of individuals and to the management of them.

Danes velja za eno najpomembnejših civilizacijskih pridobitev sistem socialnega skrbstva in drugih oblik psihosocialne pomoči. Poznamo ga predvsem iz zadnjih desetletij in ga - kljub nekaterim očitkom in zadržkom - pojmuemo kot nesporno humanega in progresivnega. Toda tako kot vse druge družbene prakse tudi prakse psihosocialne pomoči niso zgolj nevtralnno strokovne in "pomagajoče". Ne porajajo se le iz nesebičnih strokovnih in humanitarnih razlogov, pač pa v določenem družbenem

kontekstu. V spletu okoliščin se oblikujejo na specifičen način, ki ga zato nikakor ne gre pojmovati kot najboljšega ali kot edinega možnega.

Da bi prakse psihosocialne pomoči uzrli v vsej njihovi kompleksnosti in večznačnosti, bomo spregovorili o *genealogiji*¹ njihovega porajanja in hkrati opozorili na nekatere njihove prikriti in nepredvidene učinke.

Pokazati nameravamo, da so zgodnejše oblike (psiho)socialne² pomoči neposredno navezane na prizadevanja za uravnavanje prebivalstva, ki je v tem obdobju zaradi naraščajoče urbanizacije in popuščanja starih patrirahalnih vezi vse manj obvladljivo. Posebej bomo osvetlili dejstvo, da so privilegiran predmet poseganja teh praks postale matere (z otroki). Če se je reguliranje prebivalstva v 18. in na začetku 19. stoletja osredotočalo izključno na prebivalstvo kot homogeno maso, so ob koncu 19. stoletja vanj vse bolj vključevali družine, da bi naposled upravljanje izpeljali zgolj v sferi intimnega - prek mater, nosilk novega reda. Neohigienske strategije so - kot bomo videli - utrdile model, v katerem matere delujejo kot izpostava določenih prizadevanj, sprva medicinsko higienskih za reguliranje prebivalstva, kasneje - in vse do danes - pa vse bolj kot posrednice psihičnega "managementa".

Spregovoriti o praksah psihosocialne pomoči s te plati ne pomeni omalovaževati jih in zmanjševati njihove vrednosti. Želimo pa opozoriti, da niso prosto lebdeče in da tudi njihovih učinkov ne gre pojmovati zgolj kot dobronamerno pomoč, ampak tudi kot načine, po katerih se z ljudmi upravlja. In če je končni namen praks psihosocialne pomoči večja emancipiranost teh, ki jim je namenjena, je prispevek k tej emancipiranosti tudi vpogled v mehanizme, ki jih določajo.

Zgodovina sodobnih oblik sistematične skrbi za otroke, matere in družine sega - kot navaja Jacques Donzelot³ - v 18. stoletje, ko so zlasti zdravniki v številnih tekstih analizirali obstoječe problematične prakse postopanja z otroki v tem času. Izrecne kritike so bile deležne sirotišnice in sistem dojenja z dojiljami.

Spremembe pa so doletele tudi načine izobraževanja. Tako so si prizadevali zmanjšati škodljivi vpliv služabnikov na buržoazne otroke, njihove matere pa so prek povezovanja z družinskimi zdravniki opremljali zoper tradicionalno vulgarno zdravilstvo in mazaštvo. Tu torej zasledimo zametke kasneje ponovno obujene alianse med medicino in materami, nosilkami družinskega managementa. Prizadevanja za obvarovanje otrok pred slabimi vplivi so spremljale tendence za njihovo splošno

¹ Z genealogijo v tem kontekstu mislimo na specifičen zgodovinski pristop, ki ga je pri rekonstruiranju nastajanja humanističnih vednosti vpeljal Foucault. Za razliko od običajnega kumulativnega in deskriptivnega popisovanja dogodkov v njihovem sosledju bere zgodovino kot soobstojanje različnih med seboj povezanih pojmovanj in praks, povezanih z družbeno političnim kontekstom, katerega del so.

² V obdobju, s katerim bomo pričeli naše genealoško branje, t.j. na prelomu 18. v 19. stoletje, so bile bolj socialno, predvsem zdravstveno higiensko in ekonomsko, manj pa na psihično orientirane

³ Donzelot, J., *The Policing of Families*, Pantheon, New York 1979.

telesno osvobajanje in urjenje zdravega telesa. Do konca 19. stoletja so se pojavila prva organizirana združenja staršev, ki so pritiskala na šolske oblasti zaradi slabih psihohigienskih razmer v šolah.

Revni pa zaradi socialne inferiornosti in prevladujoče nepismenosti od knjižnega prosvetljevanja niso pridobivali. Doletele so jih bolj striktno forme usmerjanja življenja. Razširili so medicinsko kontrolo in higienske predpise nad njimi. Pomemben vpliv pri moralizaciji so imela *filantropska* združenja.

Donzelot umešča vznik in razmah filantropskih združb v kontekst splošnih socialno političnih razmer v 19. stoletju. Filantropske prakse naj bi postale možne v okviru sprememb, ki so doletele družino ob koncu 18. stoletja. V starem režimu naj bi bila družina trdno vsidrana v politično sfero in je prek zavezanosti očetovski avtoriteti in izmenjavi med le-to in javnimi službami delovala kot subjekt in objekt upravljanja. Ob popuščanju tesnih vezi pa je bilo vse težje obvladovati tako družino samo kot prebivalstvo, ki ji je bilo vedno manj zavezano. Okrepila se je predpostavka o odgovornosti države za zadovoljevanje potreb državljanov. Vendar pa bi lahko poskus neposrednega uravnavanja porajal nesvobodo in totalitarnost. V takih razmerah je družina, ki se je iztrgala patriarhalni prevladi, postala idealen posrednik za moraliziranje in prenašanje državnih norm.

Na mestu vzpostavljanja vezi med privatno pobudo in državo se je pojavila filantropija, in to ne kot naivna apolitična tvorba privatnega interveniranja na področju socialnih problemov, ampak kot resna in vplivna depolitizirajoča strategija za uveljavljanje javnih služb.

Filantropija je uveljavila dve strategiji tehnik blagostanja (*welfare*) in administriranja populacije. Prva - pomoč (*assistance*) - ki je vprašanje političnih pravic sprevrgla v vprašanje ekonomske moralnosti, je namesto dobredelnega državnega podpiranja ponudila navajanje na večjo gospodarsko samostojnost, varčevanje...

Medicinsko-higienska pa naj bi popravila fizično in moralno slabljenje populacije. Maksima: "Učinkovit nasvet namesto pomilujoče dobredelnosti, ohranjanje norm namesto destruktivne represije" (prav tam, str. 57), naj bi vodila k večji družinski avtonomiji, pa vendar so hkrati - paradokсно - vdirali vanjo: da bi ugotovili resnično potrebo, so družino nadzorovali, ko pa so jo začeli voditi, se vplivu in kontroli niso več odrekli, postala sta kontinuirana. Dobredelneži so si jemali pravico do vpogleda v družinsko intimo in do uravnavanja detajlov družinskega življenja vsepovprek.

Zmanjšana moralnost zaradi hude skoncentriranosti prebivalstva v urbaniziranih predelih je najhuje prizadela otroke. Normalizacijske ambicije so zato merile predvsem na šole, kjer naj bi v otroke vsajali norme, kar pa do uvedbe obveznega šolstva ni imelo odločilnih učinkov nanje in na razsvetljevanje mater.

V drugi polovici 19. stoletja sta oba pola filantropske strategije posegla po novem objektu - otrocih v nevarnosti (t.i. moralno degradiranih) in nevarnih otrocih. Tako filantropske kot prodržavne združbe so otroke nameščale v institucije, kjer naj bi se jih moraliziralo in vanje vcepilo zdrave delovne navade. Sprva so zaradi potrebe po

delovni sili naleteli na odpor družin, kasneje pa so starši v institucijah odkrili cenejšo pot do izobrazbe svojih otrok in so se jih celo pretirano posluževali.

V tem času so si prek mladinskih sodišč, ki so nastajala kot posledica prizadevanj za humanizacijo sodnih obravnav mladostnikov, v sodne postopke utirale pot t.i. "pomagajoče" stroke (*helping professions*). Prav ob mladoletnih prestopnikih sta zlasti preiskava njihovih socialnih razmer in psihiatrična ekspertiza o njihovem psihičnem stanju odločno posegli v družinske razmere preiskovancev. Ta vzorec je zakoličil temelje porajajočih se sodobnih oblik psihičnega managementa.

Donzelot izpeljuje zgodovino psihosocialne pomoči predvsem iz praks filantropije, pri čemer izhaja iz francoskega prostora. Nicholas Rose⁴ pa se, izhajajoč iz angleškega, osredotoča zlasti na t.i. *neohigienske strategije*, ki so si v konkurenci z *evgeničnimi* na začetku dvajsetega stoletja izborile prvenstvo nad uravnavanjem življenj posameznikov in družine. Z novo definiranimi zdravstvenimi normami so zdaj neposredno merili na otroke oz. na postopanje mater z njimi. Problem visoke smrtnosti so povezovali s pomanjkanjem higiene, z nezadostno skrbjo za zdravje in neustrezno vzrejo otrok. Uvajalke novega reda naj bi zato postale matere in učinkovitost funkcioniranja družin je bilo moč razbirati iz zdravstvenega stanja otrok. Matere so zajeli v obširne razsvetljevalne kampanje, prek katerih so jih izobraževali, apelirali na njihovo zavest in jim nudili konkretne nasvete, zdravstveni nadzor otrok in pomoč (pri varstvu otrok, oskrbi s hrano in mlekom, če so jo potrebovale...).

V neohigienskih strategijah javno zdravje ni bilo pojmovano kot pasivno in reaktivno stanje teles, izpostavljenih kampanjskim izboljšavam okolja, kakršne so izvajali (zlasti v sanitarno higienskem smislu) stoletje poprej, ampak kot pozitivna vrednota, na katero je moč naravnnavati posameznike.

Izmenjavo med gospodinjstvi in vzrejo otrok ter javnimi vzvodi, ki so oskrbovali z napotki in nadzorovali, so (v angleškem prostoru) posredovali t.i. "*welfare workers*", predhodniki kasnejših socialnih delavcev (*social workers*). Delovali so na vrsti različnih področij socialnega življenja kot: "*health visitors*" (skrbeli so za zdravje), "*child care workers*" (skrb za otroke v širšem smislu), "*adoption officers*" (specialisti za posvojitve), "*welfare in aftercare workers*" (skrb za odpuščene mladoletne prestopnike), "*moral welfare workers*" (skrbeli so za moralno razsvetljevanje), "*Juvenile Employment officers*" (sodelovali so z mladinskimi sodišči), "*family care workers*" (pomagali so z nasveti družinam)... Nudili so informacije o financah, zaposlitvi, vodenju gospodinjstev, higieni, dieti, vzgoji, oblačenju, družinskih vlogah...

Promocija zdravja kot osebne vrednote in odgovornosti je zajela tudi sfero mentalnega in vplivala na pojmovanje mentalne patologije in družbenih odgovorov nanjo. Skrbi za mentalno blagostanje je znotraj neohigienskih strategij pripadla odločilna vloga. Prav z njo naj bi zagotavljali zaželeno lastnosti populacije.

Diskurzi, ki so se porodili ob neohigienskih prizadevanjih z začetka 20. stoletja, so le-tega postopoma preobrazili in z novimi konceptualizacijami so se pojavile tudi drugačne prakse.

⁴Rose, N., *The Psychological Complex*, Routledge and Kegan Paul, London 1985

Psihiatrični diskurz je v 19. stoletju otroka sprva zanemarjal, češ da je manj dovzeten za mentalno patologijo (ker je manj razvit, bolj enostaven, manj podvržen stresom). Pripoznavali so škodljive učinke v maternici, kot odločilno pa so še vedno pojmovali konstitucijo in tudi vplive okolja in vzgoje dopuščali le v mejah podedovane konstitucije. Postopoma pa so s povečanim zanimanjem za otroka in s pripoznanjem njegove umeščenosti v okolje mentalne pomankljivosti preformulirali v emocionalne in oznako norosti pustili le za izjemne primere.

V Evropi sta si v 20-ih letih pri opredeljevanju in diagnosticiranju otroške mentalne patologije prizadevala za prvenstvo dva diskurza. Psihiatričnemu, ki je še vedno nihal med naslanjanjem na nevropatsko strukturo v terminih perversnosti in vplivi okolja, je pričela konkurirati psihoanalitična paradigma. Ta je z "radikalnim rezom v koncepciji psihe, ki je emocije, želje in akcije povezoval s tridimenzionalnim prostorom, organiziranim okrog instinktivne energije, kanalizirane v adaptivne in maladaptivne oblike otrokovih izkušenj in družinskih relacij..." klasično psihiatrijo, kompromitirano z institucionalnimi škandali in z nezmožnostjo prilagoditi se novim zahtevam po drugačnem dojemanju vloge družine, potisnila v ozadje tudi na področju pojmovanja mentalne patologije otrok.

Donzelot pojasnjuje uspeh psihoanalize⁵ z dejstvom, da je z znanstveno zastavitvijo problemov seksualnosti, kakršno je priskrbela, omogočila prehod od prevladujočih evgeničnih in neohigienskih rešitev k promociji družinskega življenja in k seksualni liberalizaciji, kar poimenuje "pedagoško aktivacijo družinskega življenja". Obravnavanje problemov neprilagojenih otrok in njihovih družin je od edukacijskega nivoja prešlo na nivo poglobljene obravnave družinskih relacij. Otrok, ki se je znašel na mestu simptoma slabo funkcionirajoče družine, je postal indirektna pot za govorjenje o problemih staršev. Na psihoanalizo vezane paradigme so dotedanje obravnavanje problemov neprilagojenosti otrok v šoli in poučevanje o nevarnostih spolnih bolezni nadomestile z "družinsko-sholastičnim aktivizmom" upravljanja z družinami in družinskimi člani, urejanjem njihovega mentalnega in emocionalnega ravnesja. Z izpopolnjevanjem novih načinov socialne regulacije, nanašajočih se na intimne družinske relacije in medsebojne zaznave družinskih članov, so na nov način zastavile reševanje socialne normalizacije. Omogočile naj bi srečevanje standardov družinskih ambicij in propagiranje socialnih norm. Zdaj se je bilo moč ogniti diagnostičnemu in terapevtskemu fatalizmu klasične psihiatrije. S serijo radikalnih premen v metodah: poslušanjem namesto nasvetov in vcepljanja moralnih nauk, povezovanjem patologije s komunikacijskimi prepadi med družinskimi člani in z razkrinkavanjem napačne percepcije družinskih imagov, konceptualiziranjem ne v terminih krivde, ampak spleta relacij in nezavednega... se je ognila travmatiziranju družine od zunaj in gradila na njenih lastnih zmožnostih. Staršem so ponudili optimizem popravljivih identitet in relacij namesto prejšnje neobvladljive in občutke krivde zbujajoče dednosti in konstitucije.

⁵Donzelot navezuje svojo tezo o zamahu psihodinamičnih terapevtskih smeri na psihoanalizo in pri tem ne upošteva distinkcije med le-to in njenimi naslednicami, zlasti t.i. neopsihologijo, ki med psihoanalitiki velja za revizionistično. Rez med obema je jasen tudi v sodobnih terapevtskih orientacijah, ki se v grobem delijo na klasično psihoanalitične in na t.i. mehkejše, psihodinamične izpeljanke. Za naše izvajanje je distinkcija pomembna, ker so prav slednje tiste, ki so v zadnjih desetletjih uspele vsakič znova ponuditi kakšno novo razlago psihičnega dogajanja in nanjo opirte vzgojne sugestije. Z drugimi besedami: kolikor so uspele matere razsvetljevati, so hkrati skušale z njimi tudi upravljati, ko so jim predpisovale vsakič nove, pogosto tudi kontradiktorne vzorce obnašanja.

Kljub temu, da so si prvenstvo v definiranju patologije in s tem objektov reguliranja ter praks za zagotavljanje le-tega še naprej delili različni diskurzi, pa so šolo in družino, z materjo kot njeno oporo, ohranili tudi v povojnem obdobju kot centralne za upravljanje s subjekti. Tako Valerie Walkerdinova v delu *Democracy in the Kitchen*⁶ pokaže, da je modus materinstva eden odločilnih tako za reguliranje žensk samih kot njihovih otrok.

Z znanstveno priskrbljenimi utemeljitvami določenih vzgojnih postopkov in celo načinov "gospodinjstva" naj bi domače prakse ne zagotavljale le spodbujanja intelektualnega razvoja otrok, ampak poskrbele tudi za proizvajanje demokratičnih, racionalnih državljanov. V tem kontekstu se delavsko mater nenehno obravnava kot represivno in neobčutljivo in se jo razsvetljuje po vzoru "vzgojno bolj občutljivih" meščanskih mater.

Walkerdinova sicer ne zanika, da delavske matere svojim otrokom težje nudijo določo izkušnje, pokaže pa, da so tako delavske kot meščanske matere regulirane, le da na različne načine, prek drugačnih normalizacijskih praks, ki so jim podvržene.

Fikcija, s katero "hranijo" meščanske matere, je, da je vse konflikte možno razumno razrešiti in da je torej represija slaba. S tem res izginja odprto reguliranje: matere zdaj odpisujejo svoje agresivne občutke in jih transformirajo, a s tem problemi niso rešeni. Še več: Walkerdinova trdi, da se na ta način oblikuje nov specifičen način subjektivitete tako vzgajanih otrok. Zaradi potez egocentrizma in brezmejne zahtevnosti jih poimenuje "*suburbane teroriste*". Ti zdaj - paradokсно - sami pridobivajo vse večjo moč v upravljanju s svojimi razoroženimi materami, ki so v prejšnjih razmerjih upravljale z njimi.

S humanistično navdahnjenimi blažilnimi postopki, ki ignorirajo konstitutivno agresivno naravo subjekta, se stari načini reguliranja le transformirajo in pozicije moči zamenjajo.

S tem kratkim sprehodom po zgodovini oblik psihosocialne pomoči smo skušali pokazati, da je ta zgodovina hkrati tudi zgodovina različnih načinov upravljanja z materami. S tem ne želimo reči, da je to nujno problematično. Še več: menimo, da je to lastno vsaki družbeni praksi. Problematično pa se nam zdi, da se tega največkrat ne zavedamo in te prakse pojmujeemo kot zgolj dobronamerne in pomagajoče.

⁶Walkerdine, V. *Counting Girls out*, Virago, London 1979

STRUKTURA IN VSEBINA POJMA O ČLOVEKU: IZSLEDKI ŠTUDIJE V SLOVENIJI

Maja Zupančič

KLJUČNE BESEDE: pojem o človeku, Oerterjeva teorija, emične kategorije, vrednote, mlajši odrasli.

KEYWORDS: a concept of a human nature, Oerter's theory, emic categories, values, young adults.

SUMMARY

In this article we present the concept of the human nature as it is described in R. Oerter's theory of the development of an implicit anthropology. The implicit anthropology presents belief systems and views about the human nature; individual's explanations of how and why persons, including oneself, act in a specific way. The developmental level of the implicit anthropology depends on the kind of the cognitive operations.

The concept of the human nature consists of four components: personality theory, social theory, action theory and process of thought.

The main assumption of R. Oerter is that the formal structure of the concept of the human nature is similar in different countries, while the content (the value systems, the goals) might vary within the culture. This assumption is connected with Piaget's principle of the universality.

In the article we also present the developmental levels of the concept of the human nature within Slovenian sample. We also present the values and the emic categories which were obtained from the interview and two dilemmas. We also compare

Slovenian developmental levels of the human nature within the levels obtained in Germany, USA, Indonesia, Korea and Croatia. We find similarities in the obtained levels and also contentual differences in different countries.

UVOD

Izraz pojem o človeku nam navadno pomeni sistem pogledov in prepričanj, ki jih ima posameznik o človekovi naravi. Nemški psiholog R. Oerter (1991) z njim označuje sistem predstav o človeku v njegovem vsakdanjem življenju. Domneva, da se pojem o človeku razvija skozi pet stopenj. Vsaka stopnja ima svojo značilno strukturo, ki vključuje štiri komponente: teorijo osebnosti, teorijo družbe, teorijo dejavnosti in določen tip mišljenja, ki je nujen pogoj za pojav posamezne stopnje. Empirično je Oerter te stopnje dokazal v primerjalnih študijah različnih kultur. V Nemčiji, ZDA, Indoneziji, Koreji, v Sloveniji in Hrvaški so bili intervjuvani mlajši odrasli, vzorci pa so bili izenačeni po spolu, starosti in izobrazbi.

Oerter (1991) meni, da pojem o človekovi naravi sestavljajo univerzalne formalne strukture in kulturno specifične vsebine posameznih kategorij. Načelo strukturalne univerzalnosti najdemo že pri Piagetu (1970) in Kohlbergu (1976). Avtorja predpostavljata, da obstajajo strukturalne podobnosti med posamezniki različnih kultur zaradi podobnosti procesov zorenja ter podobnih socialnih in osebnih izkušenj. Univerzalne strukture se pojavljajo v značilnem razvojnem sosledju z naraščajočo kompleksnostjo. Oerter pa definira strukture pojma o človeku širše. Znotraj posameznih struktur odkriva štiri zgoraj omenjene komponente. Posamezne komponente se lahko razvojno pojavijo prej kot druge. Kompleksnost struktur narašča od relativno nediferencirane stopnje (razumevanje človekove narave na podlagi poimenovanja in opisa storjenih akcij, posedovanja oseb in objektov, definiranja akcij kot nediferenciranih entitet in uporabe preoperacionalnega mišljenja) do visoko diferencirane stopnje, ki je le redko dosežena (pojmovanje človeka kot družbeno kulturne osebnosti).

Na konkretnem primeru bomo skušali razložiti, kaj je struktura in kaj je vsebina pojma o človeku. Preizkušanci različnih kultur na vprašanje "Kaj mora človek vedeti?", odgovarjajo na enaki stopnji, npr. na 3a (posameznik kot neodvisna osebnost). Vsebina odgovorov pa se razlikuje med pripadniki različnih kultur. Tako Indonezijci odgovarjajo: "Človek mora vedeti, kaj je dobro in kaj slabo, kaj je pravično." Nemci in Američani pa odgovarjajo: "Človek mora vedeti, kdo je in kaj si želi."

V obdobju zgodnje odraslosti lahko pričakujemo odgovore na stopnjah 3a, 3b in 4, zato se bomo osredotočili na opise teh stopenj.

Stopnjo 3a imenujemo Stopnja avtonomne identitete.

- Teorijo osebnosti na tej stopnji označujeta organizirana entiteta potez in akcij ter posameznikova avtonomija: neodvisnost, oblikovanje osrednjih življenjskih načel

in ciljev, smisel življenja, osebni življenjski cilj, ponotranjene vrednote, samokontrola, samozadostnost.

- Socialna teorija opredeljuje ljudi kot enake glede na strukturo in različne glede na vsebino. Posameznik poudarja toleranco, sprejemanje razlik med ljudmi, meni, da ima vsakdo pravico do izbire lastne življenjske poti, izgradnje lastnega vrednostnega sistema in zato nosi vso odgovornost za svoja dejanja. Poudarja načelo nevmešavanja v življenje drugih, ker moramo spoštovati njihovo osebnost in enkratnost.
- Teorija dejavnosti vključuje posledice posameznikovih akcij, zlasti posledice za svoja dejanja, pri čemer pa posledic lastnih dejanj za druge še ne upošteva ali pa jih pojmuje kot manj odločilne. Na stopnji 3a se vzajemnost, kot npr. upoštevanje posledic akcij drugega zase, še ne pojavlja.
- Relativistični način mišljenja se izraža v priznavanju različnih pogledov na stvari in dogodke ter v oblikovanju svojstvenih življenjskih stilov.

Stopnjo 3b imenujemo Stopnja vzajemne identitete.

- Značilnosti osebnostne teorije so definicije sebe skozi različne referenčne osebe. V lastno identiteto so vključene tudi identitete drugih. Posameznik spozna, da so lahko različni življenjski stili, vrednote in cilji pri isti osebi nezdružljivi in zato v njem ustvarjajo notranja protislovja.
- Socialna teorija se nanaša na odnose s pomembnimi drugimi znotraj majhnih skupin, npr. družine ali skupine vrstnikov. Ker so ljudje različni, s svojo različnostjo vplivajo drug na drugega. Zato znotraj posameznika prihaja do protislovij. Posameznik ljudi pojmuje kot enkratne, a med seboj odvisne osebnosti, ki pa so v skupini nezamenljive.
- Teorija dejavnosti upošteva posledice lastnih dejanj za druge in posledice dejanj drugih zase. Delovanje človeka pojasnjuje le znotraj majhnih sistemov. Posameznik se zaveda, da so lahko posledice dejanj mnogokrat nenapovedljive, kar vodi v nerazrešljive zaplete.
- Ta stopnja zahteva subjektivno dialektično mišljenje, ker se posameznik zaveda notranjih protislovij, ki jih ne moremo logično razrešiti. Protislovja lahko zmanjšujemo, dokončne rešitve pa ne moremo nikoli doseči.

Stopnjo 4 imenujemo Stopnja družbeno kulturne identitete.

- Teorija osebnosti pojmuje človeka kot zapleteno družbeno in kulturno osebnost, ki deluje med družbeno kulturnim in individualnim polom. Subjekt prepoznava protislovja med seboj in družbo, med svojimi željami, cilji, vrednotami in družbenimi zahtevami. Osebnostna neodvisnost mu predstavlja le iluzijo.

protislovja med seboj in družbo, med svojimi željami, cilji, vrednotami in družbenimi zahtevami. Osebnostna neodvisnost mu predstavlja le iluzijo.

- Socialna teorija se nanaša na posameznikovo mnenje, da je človek zamenljiv, vendar potreben element velikega sistema. Ta določa posameznika, hkrati pa ga posameznik sooblikuje z drugimi člani sistema.
- Delovanje človeka je vključeno v velike sisteme, katerih delovanje je neodvisno od njega samega. Delovanje makrosistema je nepredvidljivo, saj je rezultat interakcijskih vplivov velikega števila spremenljivk, ki jih ne moremo logično nadzorovati. Tudi posledice lastne dejavnosti posameznik ne more točno napovedati, ker je v svoji dejavnosti zmeraj pred različnimi alternativami, iz katerih izhajajo različne posledice.
- Ta stopnja zahteva objektivno dialektično mišljenje, ker posameznik razmišlja o protislovjih kot o objektivnih danostih neke družbe, ki so neodvisne od problemov določene osebe.

PROBLEM

V raziskavi smo skušali ugotoviti zastopanost razvojnih stopenj pojma o človeku na slovenskem vzorcu mlajših odraslih oseb. Zanimalo nas je, ali prihaja do razvojnih zamikov pri nekaterih komponentah pojma o človeku: v osebnostni in socialni teoriji. Ugotavljali smo tudi razlike v doseženih stopnjah po starosti in izobrazbi. Analizirali smo vsebinske aspekte pojma o človeku. Naše rezultate smo primerjali z izsledki študij pojma o človeku v drugih kulturah (strukturalno in vsebinsko).

HIPOTEZE

1. Razvojne stopnje pojma o človeku, dobljene na slovenskem vzorcu, bodo enake stopnjam v zahodnih deželah.
2. Osebnostna in socialna teorija ne bosta izraženi na isti razvojni stopnji.
3. V dobljenih stopnjah se bodo pojavljale razlike glede na starost in izobrazbo.
4. V različnih kulturah bodo enake stopnje izražale različno vsebino.
5. Kulturno specifična vsebina se bo na slovenskem vzorcu kazala v obliki individualizma in družinske orientacije.

METODA

Vzorec

Tabela 1: Prikaz slovenskega vzorca (N=99).

SPOL		IZOBRAZBA			STAROST		
moški	ženske	študentje	srednja šola	poklic. šola	mlajši	starejši	
48.5	51.5	53.5	24.3	22.2	55.6	44.4	%

V vzorec smo vključili 99 mlajših odraslih oseb. Povprečna starost je bila 22 let. Preizkušance smo razdelili na mlajšo skupino (18 do 22 let) in starejšo skupino (22 do 25 let). Oba spola sta v vzorcu enako zastopana. Preizkušance smo razdelili tudi po izobrazbi: študentje (53,5%) in preizkušanci, ki so končali poklicno ali štiriletno srednjo šolo (46,4%).

INSTRUMENTI

Polstrukturiran intervju o odraslosti

Preizkušance smo spraševali o splošnih aspektih odraslosti; poklicni, družinski in politični vlogi odraslega; o predhodnem osebnostnem razvoju in predstavah o prihodnosti.

Dileme

a) Dilema o karieri

Zgodba opisuje nasprotje med življenjskimi cilji bančnega uradnika in obrtnika. Obrtnik živi mirno družinsko življenje, ukvarja se s tradicionalno obrtjo, osebnostni razvoj v prihodnosti in denar zanj nista pomembna. Bančni uslužbenec pa gradi svojo kariero, nima družine, osebnostni razvoj, poklicno napredovanje in denar so v prihodnosti zanj zelo pomembni. Skušali smo ugotoviti, ali preizkušanci v zgodbi prepoznajo konflikt življenjskih stilov, kako ga razlagajo in skušajo razrešiti.

b) Dilema družina - kariera

V zgodbi se mora gospod Kovač odločiti med družino (skrbel bo za hišo, vzgajal otroke, imel bo dobre odnose z ženo, živel bo ustaljeno življenje) in kariero (imel bo več denarja, osebno zadovoljstvo bo večje, ker bo imel v službi več kompetenc in več možnosti za napredovanje in uspeh, vendar pa se bo moral preseliti v drugi kraj). Preizkušanec mora opisati situacijo in najti rešitev za problem.

Postopek

Intervjuje je izvajalo šest izurjenih izpraševalcev. Vsak intervju je trajal približno uro in pol. Pogovor smo snemali, ga prepisali in vrednotili odgovore po ključu. Tovrstno zbiranje podatkov je trajalo leto in pol (1993 in 1994).

Odgovore smo vrednotili po posameznih instrumentih. Tako smo dobili posamezne rezultate na Intervjuju, Dilemi o karieri in Dilemi družina-kariera. Rezultat pri preizkušancu je najvišja stopnja, ki jo je preizkušaneec dosegel na posameznem instrumentu. Rezultate na posameznih instrumentih smo naprej diferencirali glede na štiri komponente pojma o človekovi naravi. Predstavili bomo le razlike v razvitosti dveh komponent: socialne in osebnostne teorije.

REZULTATI

Tabela 2: Distribucija stopenj na Intervjuju o odraslosti; slovenski vzorec. ($Me=3a/b$)

Stopnja	2	2/3a	3a	3a/b	3b	3b/4	4
%	/	/	32.32	21.21	31.31	8.08	7.07

Na vzorcu mlajših odraslih oseb so izražene stopnje od 3a do 4. Prevladujejo odgovori na 3a ter 3b stopnji. Podrobnejša analiza intervjuja kaže, da preizkušanci odgovarjajo na stopnjah 3b, 3b/4 in 4 predvsem na področju družinske in politične vloge odraslega.

Tabela 3: Distribucija stopenj na Dilemi o karieri; slovenski vzorec. ($Me=3a$)

Stopnja	2	2/3a	3a	3a/b	3b	3b/4	4
%	3.03	1.01	54.55	22.22	17.17	1.01	1.01

Na Dilemi o karieri preizkušanci pretežno odgovarjajo na stopnji 3a. Višje stopnje kot 3b se le redko pojavljajo.

Tabela 4: Distribucija stopenj na Dilemi družina-kariera; slovenski vzorec. ($Me=3a/b$)

Stopnja	2	2/3a	3a	3a/b	3b	3b/4	4
%	/	2.00	21.40	33.70	31.60	6.10	5.10

Na Dilemi družina-kariera preizkušanci odgovarjajo zlasti na stopnji 3a/b in 3b. V primerjavi z Dilemo o karieri so na Dilemi družina-kariera manj pogosti odgovori na stopnji 3a, pogostejše pa se pojavljajo višje stopnje (tudi 3b/4 in 4). Razlike v izraženosti stopenj na obeh instrumentih so statistično pomembne (median test, $p=0.04$).

Tabela 5: Distribucija stopenj pojma o človeku, dobljenih v štirih kulturah, na Dilemi o karieri in Dilemi družina-kariera.

Stopnja	2-3a	3a	3a-3b	3b	3b-4	4
Dilema kariere						
ZDA	---	15.7	30.6	25.9	16.7	11.2
Nemčija	3.3	3.3	23.3	43.3	20.0	6.7
Indonezija	---	46.4	23.2	19.6	5.4	5.4
Hrvaška	3.0	49.5	19.2	23.2	1.0	---
Dilema družina - kariera						
ZDA	---	1.0	13.0	51.9	19.4	13.9
Nemčija	3.3	30.0	36.7	16.7	---	13.3
Hrvaška	4.0	34.3	23.2	34.3	3.0	---

Odgovori mlajših odraslih oseb v vseh kulturnih okoljih izražajo stopnje pojma o človeku od prehoda z 2 na 3a do najvišje stopnje 4. Prehod z 2 na 3a stopnjo se le redko pojavlja, medtem ko je zastopanost višjih stopenj različna glede na kulturo. Na Dilemi o karieri na indonezijskem vzorcu prevladujejo odgovori na stopnji 3a, prav tako pri Hrvatih, Američani najpogostejše odgovarjajo na prehodu s stopnje 3a na 3b, Nemci pa na stopnji 3b. Na Dilemi družina-kariera Američani dosegajo višjo stopnjo 3b, pri Nemcih pa prevladuje nižja prehodna stopnja s 3a na 3b. Na hrvaškem vzorcu se enako pogosto pojavljajo odgovori na stopnji 3a in 3b.

Tabela 6: Razvojni zamiki v izraženosti osebnostne in socialne teorije na Intervjuju o odraslosti; slovenski vzorec.

	OT > ST	OT = ST	OT < ST
%	2.04	64.29	33.67

Legenda:

OT - osebnostna teorija

ST - socialna teorija

Osebnostna in socialna teorija sta pri preizkušancih pretežno na isti razvojni stopnji. V odgovorih pa je izražena tudi dominacija socialne teorije vzajemne identitete (3b) nad osebnostno teorijo avtonomne identitete (3a).

Tabela 7: Razvojni zamiki v izraženosti osebnostne in socialne teorije na Dilemi o karieri; slovenski vzorec.

	OT > ST	OT = ST	OT < ST
%	15.38	70.33	14.29

Na Dilemi o karieri sta osebnostna in socialna teorija pojma o človeku izraženi na isti stopnji. Odstotek preizkušancev, ki imajo osebnostno teorijo razvito na višji stopnji, je približno enak odstotku preizkušancev, ki imajo razvito socialno teorijo na višji stopnji.

Tabela 8: Razvojni zamiki v izraženosti osebnostne in socialne teorije na Dilemi družina-kariera; slovenski vzorec.

	OT > ST	OT = ST	OT < ST
%	8.75	66.25	25.00

Večina preizkušancev ima enako razviti obe komponenti pojma o človeku. Pri četrtini preizkušancev pa se pojavlja socialna teorija na višjem nivoju od osebnostne.

Tabela 9: Razlike v izraženosti prevladujočih stopenj pojma o človeku glede na izobrazbeni status; slovenski vzorec.

Variable	C	p
OT Intervju	0.24	0.05
TD Dilema o karieri	0.30	0.06

Legenda:

OT - osebnostna teorija

TD - teorija dejavnosti

Izražena je tendenca, da višje izobraženi preizkušanci odgovarjajo na višjih stopnjah. Statistično pomembne razlike pa so se pokazale le na nekaterih instrumentih v izraženosti posameznih komponent: v osebnostni teoriji na Intervjuju ter teoriji dejavnosti na Dilemi o karieri.

Tabela 10: Razlike v izraženosti posameznih stopenj pojma o človeku glede na starost; slovenski vzorec.

Variable	C	p
Dilema o karieri	0.23	0.04
OT Dilema o karieri	0.23	0.03
ST Dilema o karieri	0.21	0.06

Legenda:

OT - osebnostna teorija

ST - socialna teorija

Na Dilemi o karieri se je pokazalo, da starejši preizkušanec odgovarjajo na višjih stopnjah kot mlajši. Tudi osebnostna in socialna teorija sta pri starejših izraženi na višjem nivoju.

Tabela 11: Vsebina pojma o človeku se izraža preko vrednot in kulturno specifičnih, emičnih kategorij. V tabeli so prikazane le najbolj frekventne v slovenskem vzorcu.

Vrednota	%	Emična kategorija	f
Družina	70.7	Ne postati bogat, delati za preživetje	52
Neodvisnost	39.4	Pasivnost, fatalizem.	50
Pomoč drugim	39.4	Biti povprečen.	46
Uspeh znotraj referenčne skupine	37.4	Izrecna prioriteta družine.	28
Racionalnost	29.3	Tradicionalna delitev spolnih vlog.	18
Končati študij	28.3	Ohranitev človeške vrste.	16

DISKUSIJA

Slovenski preizkušanec se v Intervjuju pretežno odgovarjajo na stopnji 3a in 3b. Tipični odgovor na stopnji 3a je: "Odrasli mora vedeti, kaj si želi v svojem življenju. Biti mora neodvisen in zrel, prizadevati si mora za stvari, ki so mu pomembne. Dosegati jih mora neodvisno, s samodisciplino." Posameznik v odgovoru izraža potrebo po neodvisnosti in doseganju ciljev, ki si jih je sam določil. Poudarja psihološko in materialno avtonomijo, tako zase kot za družino. Ljudi pojmuje kot enake po strukturi, vendar kot različne po vsebini. Po njegovem mnenju naj bi bil človek čimbolj nekonformen in naj bi podlegal pritiskom skupine le, ko je to neizogibno. Meni, da mora odgovornost vsak sprejemati le sam zase. Poudarja, da mora človek nadzorovati posamezne situacije in kontrolirati svoje emocije in vedenje.

Stopnja 3b se pojavlja zlasti na področju družine in politike. Primer odgovora na tej stopnji je: "Odrasli se mora obnašati do svojega partnerja tako kot do sebe. Mora se znati postaviti v položaj druge osebe, da jo lahko bolje razume. Partnerja morata razvijati pravičen, enakopraven in pošten medsebojni odnos, kljub temu pa mora vsak partner ohraniti svoje mišljenje." Preizkušanci v odgovoru izražajo potrebo po vživiljanju v perspektivo partnerja, ki je nujno potrebna za dober odnos. Partnerja morata graditi svoj odnos na kompromisih, ki lahko povzročijo subjektivni konflikt. Očitno je, da je družina zelo pomembna za Slovence, njihove osebne izkušnje se vežejo zlasti na družinsko življenje, s čimer lahko razlagamo višji nivo rezoniranja te problematike. Na vprašanja o politični vlogi odraslega so preizkušanci odgovarjali npr. takole: "Odrasli je neposredno odgovoren za skupnost, v kateri živi. Svojo odgovornost izraža z udeležbo na volitvah in s skrbjo za okolje. Če se obnaša odgovorno in skrbi za blaginjo drugih ljudi, se mu bo nekoč to obrestovalo. Torej so tako tudi javne zadeve del njegovih interesov." Preizkušanelec se zaveda, da sta posameznik in družba vzajemno povezana in vidi posameznika kot pripadnika socialne skupine. Vendar pa družbena skupnost in okolje nista elaborirana z vidika širše družbe. Preizkušanelec vidi svojo vlogo samo znotraj manjših skupin.

Nižja stopnja 3a je prisotna zlasti v odgovorih na Dilemo o karieri. Višje stopnje 3b/4 in 4 so zelo redko zastopane. Preizkušanci v odgovorih na dilemo izražajo svojo privrženost družini in negativno stališče do kariere. Istočasno pa izražajo toleranco glede razlik med posamezniki. Življenjski stil je izključno stvar posameznika. Njegova temeljna pravica je, da se svobodno odloča. V odgovorih je le redko izražena možnost integracije kariere in družine. Kariere naj ne bi jemali resno, saj sta družina in mirno življenje veliko bolj pomembna. Kljub takemu mnenju pa se posameznik ne sme vpletati v življenje drugih, četudi misli, da je le-to neusklajeno z njegovimi kriteriji.

Tudi Indonezijci odgovarjajo na Dilemo o karieri predvsem na stopnji 3a, kar Oerter razlaga z njihovim prevladujočim načelom življenja, to je s harmonijo, ki implicira izogibanje konfliktom in protislovjem. Ker sta ravno konfliktnost in protislovnost bistveni sestavini dialektičnega mišljenja, ki je potrebno na stopnjah od 3b do 4, se pri njih najvišje stopnje pojavljajo manj pogosto kot pri Nemcih in Američanih. Pri Nemcih se na Dilemi o karieri najpogosteje pojavlja stopnja 3b, pri Američanih pa je najbolj pogost prehod s 3a na 3b, čeprav so vse višje stopnje (3a do 4) pri njih najbolj sorazmerno zastopane. Hrvati odgovarjajo na to Dilemo predvsem na stopnji 3a, podobno kot Slovenci, pogosteje pa izražajo tudi 3b stopnjo.

Na Dilemi družina-kariera so odgovori Slovencev na stopnji 3a manj izraženi kot na Dilemi o karieri. Visoke frekvence se pojavljajo na stopnjah 3a/b in 3b. Tudi stopnji 3b/4 in 4 sta pogosteje izraženi kot v Dilemi o karieri. Podobno tendenco pojmovanja človeka na višjem nivoju so na tej dilemi pokazali tudi preizkušanci v ZDA. Vsebinska analiza odgovorov kaže, da je družina v teh kulturah pomembnejši dejavnik in soočenje s tovrstno problematiko posameznika stimulira k razmišljanju in uporabi preteklih življenjskih izkušenj, ki jih organizira in deklarira na višjem nivoju. Slovenci živijo svoje družbeno življenje predvsem znotraj svojih družin, socialni odnosi so relativno omejeni na interakcijo med starši in otroci. Takšna družina je zelo intimna, z močnimi notranjimi in šibkimi zunanji vezmi. Torej je družina tisti dejavnik, ki vzpostavlja posameznikovo istovetnost preko vzajemnosti medosebnih odnosov. "Gospod Kovač mora upoštevati pri svoji odločitvi tudi interese družine in se

odpovedati lastnim interesom, ki se vežejo na kariero, če to od njega družina zahteva," se glasi najpogostejša razrešitev te dileme. Kariero preizkušanci le redko razlagajo kot prizadevanje posameznika, da bi pripomogel k razvoju družbe, ampak jo vidijo v luči osebnega povzpetništva.

Slovenski preizkušanci pojmujejo človeka predvsem kot avtonomno identiteto. Intrapersonalne relacije morajo biti jasno določene in brez protislovij, v interpersonalnih relacijah pa mora človek spoštovati svobodo odločanja drugih ljudi. Osebnostna in socialna teorija se torej v večini primerov razvojno pojavljata na isti stopnji (3a). Izjema so le področja implicitnega razmišljanja o človekovi naravi, ki vključujejo družino. Družinske relacije preizkušanci razlagajo kot vzajemno povezane s posameznikovo identiteto. Slovenska družina je maloštevilna (starši in otroci), z natančno določenimi vlogami vsakega člana in kot taka spodbuja razvoj vzajemnosti in kompromisov. Zato se socialna teorija vzajemne identitete (3b) izraža zlasti v odgovorih, ki se nanašajo na družinske odnose. Lahko sklenemo, da so Slovenci, zunaj družine, 3a družba. Tudi v Indoneziji in ZDA so ugotovili višji nivo socialne teorije, kar gre pripisati pomembnosti družine v teh kulturah. Sicer pa tudi Američani poudarjajo samostojnost, neodvisnost in učinkovitost posameznika zunaj družine (stopnja 3a - avtonomna identiteta). Vendar pa se vsebina slovenskih odgovorov razlikuje od ameriških, kar izraža drugačnost našega pojmovanja individualizma od njihovega: individualizem se pri nas ne kaže skozi samorealizacijo preko tekmovalnosti in osebnih dosežkov, pač pa v tem, da ima vsak pravico izbire lastne življenjske poti brez vmešavanja drugih.

Na slovenskem vzorcu so prisotne tendence, da višje izobraženi preizkušanci odgovarjajo na višjih stopnjah na nekaterih instrumentih. Skupini nižje in višje izobraženih preizkušancev se verjetno razlikujeta v pridobljenem znanju, splošni informiranosti, inteligentnosti in vključevanju v družbene interakcije. Tem dejavnikom gre pripisati vpliv na razvoj pojma o človeku. Vendar pa so razlike med višje in nižje izobraženimi skupinami majhne. Razlog leži v dejstvu, da je skupina z nižjim izobrazbenim statusom bolj heterogena glede na prej omenjene dejavnike.

Starejši preizkušanci so na Dilemo o karieri odgovarjali na višjem razvojnem nivoju kot mlajši. Svet dela jim je bližji, v poklicne sfere življenja se vse bolj intenzivno vključujejo. Tudi starejši preizkušanci z nižjo izobrazbo, ki že dalj časa delajo, imajo več delovnih izkušenj in so globlje povezani z delovnim procesom, kar vpliva na razvoj pojmovanja človeka v kontekstu Dileme o karieri.

Upoštevač strukturo odgovorov slovenskih preizkušancev, smo v odgovorih na Intervju o odraslosti in na Dilemo o karieri ugotovili prevladovanje stopnje 3a, to je pojmovanja človeka kot avtonomne, neodvisne osebnosti. V delih intervjuja, ki se nanašajo na človekovo družinsko in politično vlogo ter na Dilemi družina-kariera, pa prevladujejo odgovori na stopnji 3b, ki označuje človeka kot vzajemno identiteto, zgrajeno skozi medosebne odnose z bližnjimi drugimi. Na tako pojmovanje človeka, na posameznikov pogled na svet in na medosebne odnose posredno vplivajo osebnostne lastnosti in vrednostni sistem kulture, ki determinira značilne interakcije med ljudmi. V našem primeru je možno, da osebnostne značilnosti, kot so individualizem, nepopustljivost, introvertnost, težnje po perfekcionizmu, moči, dominantnosti, depresivnosti (Trstenjak, 1991, Musek, 1994), neposredno vplivajo na izgradnjo pojma

o človeku ali pa delujejo bolj posredno preko vrednostnega sistema in tako ovirajo razvoj implicitne antropologije na višji, vzajemni ali družbeni stopnji. Tako je možno, da splošna individualistična naravnost slovenskih ljudi, posledica česar je omejenost socialnih izkušenj, delno določa Slovence kot 3a družbo. Nekatere vrednote in življenjski cilji, ki so jih preizkušanci najpogosteje omenjali v svojih odgovorih, in nekatere tipične vsebine slovenskega pojmovanja človeka potrjujejo to domnevo.

Neodvisnost in družina sta zelo pomembni slovenskim preizkušancem in odražata razvojne potrebe mlajših odraslih. Ko govorijo o neodvisnosti, jim ta pomeni imeti lastna materialna sredstva za preživetje, biti sposoben skrbeti zase, imeti svoje mnenje, biti samozadosten. Z doseganjem neodvisnosti se povezujejo tudi življenjski cilji Slovencev, npr. končati šolanje, biti zadovoljen in srečen pri delu, najti zaposlitev v poklicu.

Vrednota družina se nanaša na njeno ustvarjanje, vzdrževanje in ohranjanje ter družinsko srečo. Preizkušanci družino pojmujejo kot prostor vzajemne skrbi in razumevanja, varnosti, priznanja in spoštovanja. Predstavlja jim tudi okolje, kjer je dovoljeno prosto izražati čustva in kjer je človek varen pred sovražnim, zunanjim svetom. V odgovorih se izraža slovenska kulturna norma, ki predpisuje skrivanje emocij v javnosti in zahteva od posameznika predvsem racionalno vedenje. Preizkušanci so pogosto navajali racionalnost kot svojo vrednoto in jo razlagali s kontrolo svojih emocionalnih reakcij in vedenja, s težnjo obnašati se razumno glede na situacijo, vse si razjasniti, vedeti, kako izrabiti čas, biti resen in tehten.

Glede na relativno socialno izolacijo ljudje težijo k tesnim vezem med člani družine in prijatelji. Te tendence se izražajo tudi preko vrednot pomoči drugim ljudem in uspeha znotraj referenčne skupine. Pomoč drugim je pojmovana kot biti potreben bližnjim, biti nesebičen, spoštovati ljudi, ki so ti blizu, skrbeti zanje, ne jim škoditi, dajati in prejemati, uravnavati lastne interese z interesi drugih, ne jih bremeniti, osrečiti svoje bližnje. Uspeh znotraj referenčne skupine, ki je Slovencem zelo pomemben, se izraža skozi prijateljstvo, prijaznost, vzajemno razumevanje z bližnjimi, iskanje zadovoljstva in sreče znotraj male skupine in skozi izkustvo varnega druženja v skupini. Morda je ta zaprtost v male kroge kompenzacija strahu pred širšim socialnim okoljem, često izražene ksenofobije, strahu pred neuspehom, pa tudi pred uspehom in občutka manjvrednosti v primerjavi z večjimi narodi. Ti občutki majhnosti, nepomembnosti in zastraševanja s strani sosednjih dežel so prisotni skozi zgodovino slovenskega naroda (Trstenjak, 1991).

V odgovorih preizkušancev smo odkrili tudi kulturno specifične vsebine, emične kategorije. Pojmovanje družine je specifično kulturno obeleženo. Kaže se v stavkih, ki poudarjajo eksplicitno prednost družini v primerjavi s kariero: "Družina je smisel življenja." "Družino moramo vedno postaviti na prvo mesto in ji ostale cilje podrediti ter tako ohranjati nekonfliktnost." Izrazito je zastopano stališče o tradicionalni delitvi spolnih vlog: "Tradicionalna delitev spolnih vlog je normalna, prirojena in je ne moremo spreminjati." "Ženska se mora žrtvovati za družino, mož pa naj poskrbi za materialno plat." Pogosto govorijo o ohranjanju vrste: "Družina ima nalogo, da ohrani človeško vrsto in skrbi za svoje naslednike." Tako se je potrdila domneva o primarnem pomenu družine v Sloveniji. Pomeni mesto varnosti in pribežališče pred svetom, ki je v naših predstavah do nas pretirano kritičen. Družina pa ima tudi genealoški pomen:

ohranja človeško vrsto. Takšno pojmovanje družine ima verjetno svoje korenine v boju Slovencev proti asimilaciji skozi stoletja. Prav tako pa genealoško pojmovanje družine izraža zaskrbljenost zaradi upada natalitete. Delitev spolnih vlog preseneča le na prvi pogled. Večina žensk v Sloveniji je zaposlenih, varstvo otrok je relativno dobro organizirano in kvalitetno. Vendar pa študije kažejo, da sodobna ženska skuša uskladiti obe vlogi: tradicionalno žensko spolno vlogo in poklicno socialno vlogo. Ženske ne dopuščajo moškim, da bi prevzemali njihovo feminino vlogo v družini. Tudi otroke obeh spolov vzgajajo v tem duhu. Možno razlago tega pojava lahko najdemo v dominantnosti, ki je kot osebnostna poteza zelo izražena pri Slovenkah v primerjavi z ženskami ostalih narodov (Musek, 1994).

Značilnost slovenske vsebine odgovorov je tudi poudarjanje preprostosti in povprečnosti: "Človek se ne sme izpostavljati; naj se prilagaja zlati sredini." "Imeti visoke cilje je iluzija in poveličevanje sebe." "Življenjski cilj je zgraditi svojo hišo, varen dom in ustvariti družino." V mnenjih se izraža prepričanje, da bi moral odrasli delati predvsem za preživetje: "Z delom bi morali zadovoljevat le osnovno eksistenco." "Ni prav, da človek zasluži veliko denarja, ker ga denar moralno in osebnostno uniči." Kategorije 'biti preprost,' 'povprečen,' 'ne si prizadevati za bogastvo,' 'ekstremna pomembnost družine,' 'želja po uspehu v svoji referenčni skupini' nakazujejo razvoj posebne identitete, ki se je izgradila v procesu prilagajanja in pripadanja majhni socialni skupini. Vendar pa ne moremo govoriti o kolektivni identiteti v klasičnem pomenu besede. Slovenski ljudje so individualistično naravnani in skušajo izgraditi vzajemen odnos le v omejenem družbenem okolju (družini), le redko pa je prisotno razmišljanje preizkušancev o posameznikovem delovanju in omejitvah v širšem družbenem okolju.

Kot tipično slovenska sta se pokazala naravnost k pasivnosti in fatalizmu: "Človek mora biti pripravljen na vse, kar prinaša življenje. Zadovoljen naj bo z vsakodnevnimi dolžnostmi in naj čaka na priložnost, ki mu jo bo ponudila usoda."

Skušali smo poiskati nekatera objektivna dejstva, ki bi razlagala emične kategorije, ki smo jih našli na slovenskem vzorcu mlajših odraslih. Pogled skozi zgodovino slovenskega naroda kaže ljudstvo, ki so ga tvorili predvsem majhni kmetje, pod gospostvom nemške buržoazije. Boj proti asimilaciji in težnje po ohranjanju avtohtonosti so botrovale zapiranju Slovencev pred tujci v domači krog. Težili so k izolaciji in razvili sovražna stališča do svojih sosedov. Celo sosede lastne narodnosti so pojmovali kot svoje sovražnike. Kljub majhnosti ozemlja se je v Sloveniji razvilo precejšnje število narečij, kar je onemogočalo komunikacijo med različnimi skupinami ljudi istega naroda. Tudi zdaj imajo Slovenci bolj izraženo osebnostno potezo sumničavosti v primerjavi z ostalimi narodi (Musek, 1994). Strah pred drugimi (drugačnimi) socialnimi skupinami in širšim socialnim okoljem verjetno ne izhaja iz pomanjkanja geografskega prostora, saj Slovenija ni bila nikoli gosto naseljena dežela. Strahovi so bolj odraz pomanjkanja ekonomskih virov, ki so kombinirani z nekaterimi etnično specifičnimi potezami. Slovence označujejo agresivnost, dominantnost, introvertnost, depresivnost, ozkomiselnost, perfekcionizem in pridnost (Musek, 1994). Prisotna so tudi močna čustva zavisti. Tako je zaznati tendenco, da si drugih ne prizadevamo premagati z zdravo tekmovalnostjo, ampak skušamo svojo konkurenco uničiti.

Zadovoljstvo z majhno socialno skupino ljudi, ki mislijo in se podobno obnašajo kot on, je očitno dovolj za blagostanje posameznika. Družina posamezniku omogoča izogniti se možnosti napake (znižuje strah pred neuspehom), utrjuje njegovo identiteto skozi vzajemno validacijo in daje občutek varnosti. Zato si večina preizkušancev tudi želi zgraditi lastno hišo, v kateri se bodo lahko izolirali pred socialnim okoljem. Treba pa je poudariti, da družina ne pomeni nujno želje po vzajemni ljubezni in čustvenih odnosih s partnerjem ali želje po uresničevanju podobnih ciljev. V mnogih primerih je primarna vloga družine obramba pred sovražnim svetom.

Kategorija 'Biti preprost, povprečen' kaže, da ljudje nočejo izstopati v večjih socialnih skupinah zaradi strahu pred neuspehom in občutij osebne negotovosti. Preizkušani so izražali negativno stališče tudi do uspeha izven referenčne skupine (družine). Tako so v Dilemi kariere izražali stališče: "Janez (bančni uslužbenec, ki gradi kariero) je človek, ki je grebator in nima veliko sposobnosti."

Pasivnost in fatalizem lahko razložimo z zgodovinskimi značilnostmi slovenskega naroda. Slovenci so bili skozi stoletja frustrirani v svojih potrebah po afirmaciji in ekspanziji. Nikoli niso bili center socialnih, političnih in ekonomskih zadev, ker so bili le obrobje imperijev sosednjih narodov. Hkrati pa so se čutili drugačne od naroda, ki jim je gospodoval. Podrejenost in kmečki način življenja, ki je bil povezan z revščino, predstavljata objektivne življenjske pogoje, ki so verjetno pospešili zunanji lokus kontrole.

SKLEPI

V študiji smo odkrili, da mladi Slovenci odgovarjajo na podobnih stopnjah razvoja pojma o človeku kot pripadniki drugih kultur. Ta strukturna ujemanja implicitnih antropologij potrjujejo dejstvo, da so nekatera socialna in osebna izkustva ljudi različnih kultur podobna in se kažejo v podobnem razvoju pojma o človeku. Na drugi strani pa najdemo kulturne variacije v pojmovanju človekove narave.

Na slovenskem vzorcu so se pojavile razlike v izraženih stopnjah pojma človeka glede na izobrazbo. Višje izobraženi preizkušanci odgovarjajo na višjih stopnjah. Razlike lahko pripišemo razlikam v znanju o družbi, različnim socialnim izkušnjam, predvsem družbenemu udejstvovanju in splošni inteligentnosti.

Pokazale so se tudi razlike v pojmovanju človeka glede na starost, vendar le na Dilemi kariere. Starejši preizkušanci izražajo višje stopnje pojma o človeku. Razlike lahko pripišemo osebnim izkušnjam, povezanih z razvojem poklicne samopodobe, in večji osebni vpletenosti v svet dela.

Najdemo tudi kulturno specifične vsebine izjav preizkušancev. Najpogostejše se pojavljajo v okviru vrednote družina, ki jo interpretirajo kot mesto varnosti in zaščite pred sovražnim okoljem, prostor prostega izražanja emocij, družbeno celico za nadaljevanje rodu, kjer so moške in ženske vloge jasno razdeljene. Zunaj družine Slovenci izražajo zelo individualistično pozicijo v smislu 'vsak naj skrbi zase.' V miselnosti ljudi se odraža pasivnost in vdanost v usodo, vendar kaže, da ne predstavlja

ostankov preteklega političnega režima, kajti na vzorcu Hrvatov se te kategorije niso pojavile (Metzig, Zupančič, 1994). Enako velja za želje po navadnosti, povprečnosti, nezahtevnosti in stališča proti bogastvu. Ljudje se nočejo izpostavljati v javnosti zaradi strahu pred neuspehom, občutkom osebne negotovosti in manjvrednosti. Znotraj manjših skupin pa je obratno. Ljudje si želijo živeti v svojih malih svetovih, doseči priznanje, uspeh in samozaupanje in mirno živeti, izolirano od večjih družbenih skupin. Včasih se odraža ksenofobična pozicija, nizka kompetitivnost, sumničavost, izogibanje previsokim ciljem, npr. briljantni kariere in materialnemu bogastvu.

V glavnem lahko razložimo te kulturne značilnosti le na hipotetični ravni. Prvič, gre za vpliv specifičnih socio-zgodovinskih faktorjev. Slovenci smo bili odvisni od drugih državotvornih narodov in smo se borili proti asimilaciji. To je bil narod malih kmetov z močno izraženim občutkom drugačnosti od Germanov, Italijanov, Madžarov in kasneje južnoslovanskih narodov. Drugič, razloge najdemo v geografskih faktorjih. Slovenija je majhna in redko poseljena dežela z veliko geografskimi ovirami, ki preprečujejo socialno mobilnost. Determinanta je tudi specifičen ekonomsko socialni sistem, prisoten skozi stoletja: agrikulturna proizvodna sredstva, nižji družbeni sloji, nizka stopnja izobraženosti, šibka struktura socialne kontrole. Ti faktorji sovplivajo tudi na specifično vzgojo otrok, ki se prenaša skozi generacije. Zanje so značilni stroga disciplina, strogo kaznovanje, omejevanje socialnih interakcij in močna tendenca po vzgoji perfektnega otroka (Trstenjak, 1991). Vsi ti faktorji skupaj lahko prispevajo k razvoju specifičnega stila socialne interakcije, vrednot in obramb, izraženih v specifičnih interpersonalnih odnosih in osebnih pogledih na svet.

LITERATURA

Berrory, J.W., Poortinga, Y.H., Segall, M.H., Dasen, P.R. (1992), *Cross Cultural Psychology*, New York: Press Syndicate of the University of Cambridge.

Musek, J. (1994), *Psihološki portret Slovencev*, Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Oerter, R. (1990), *Universelle Stufen des Menschbildes ? Eine vergleichende Untersuchung zur impliziten Anthropologie zwischen der Bundesrepublik, den USA und Indonesien*. In Oser, F., Reich, H. (ed.), *Entwicklung von Denkprozessen und Argumentationsfiguren*, Freiburg: Paedagogisches Institut der Universitaet Freiburg.

Oerter, R. (1991), *The Concept of Human Nature in Three Cultures: A Developmental Approach*, Biennial Meeting of the Society for the Research in Child Development, Seattle, WA.

Trstenjak, A. (1991), *Misli o slovenskem človeku*, Ljubljana: Založništvo slovenske knjige.

Zupančič, M. (1993, a), *Razvoj pojma o človeku*, Ljubljana: *Anthropos*, 1-2.

Zupančič, M. (1993, b), *Interview on Adulthood: A Scoring Manual*, Muenchen (neobjavljeno).

Zupančič, M., Metzig, A. (1993), *The Concept of Human Nature: A Comparative Study in Slovenia and Croatia*, Ljubljana: Alps-Adria Symposium on Psychology.

Zupančič, M., Metzig, A. (1994), *Levels of Reasoning About Human Nature in Slovenia and Croatia*, Pamplona: Congress of Cross-Cultural Psychology.

COLOUR AND PERSONALITY IN THE FURNISHING OF APARTMENTS

Asja Nina Kovačev

ABSTRACT

The aim of the present study was to ascertain the personality correlates of the potential use of colours in unfurnished and undecorated apartments. The subjects had to choose the most appropriate colour(s) for the floor, walls, ceiling, and furniture of seven places (anteroom/corridor, wardrobe, sitting-room, dining-room, kitchen, bath-room with water-closet, bedroom, small room/study, and nursery). After that Cattell's 16 PF Questionnaire was answered by the subjects.

Correlations were calculated between personality factors and colour choices for the planes and pieces of furniture appearing in nine rooms of an imaginary apartment. The results were interpreted in accordance with the preliminary hypotheses concerning the contextual and personality determinants of the use of different colours.

Colour in every-day life and its symbolic implications

Colour as a natural phenomenon does not imply any meanings that could lead to the conceptual world. Its meaning is based on comparison (allusive meaning relation) or convention (conventional meaning relation) (Rotar, 1972). Still, colour is much more than a set of data, enabled by the physical world. It determines things and phenomena more precisely than their form (Kovačev, 1990, 1991), for it gives them a particular emotional significance and provides the subject with experiential fullness (Kovačev, 1993, 1994a; Kovačev & Musek, 1993). Therefore it has a very important role in man's spiritual and social life.

The vital importance of colours in human life causes their symbolism to be one of the most important research fields of contemporary symbology. It has been studied by many researchers (Chevalier in Gheerbrant, 1986; Cooper, 1978; Gibson in Gibson, 1966; Kovačev, 1990; 1991; 1992; 1994a; 1994b; Lurker, 1991; Musek, 1990; Trstenjak, 1987) who tried to identify its social, cultural, and personality determinants. Still, the colour meaning structure is not easy to determine. Nay in the same culture colours have a number of different or contradictory meanings, while their intercultural

differences are much clearer. Still, they have some common, universal connotations. These are often determined by the psychophysical effects of colours on human beings.

Physiological and psychological effects of colours

There have been many studies concerning the psychophysiological effects of colours on human organism (Chandu, 1991; Frieling, 1988; Heller, 1989; Kovačev, 1992; Luescher and Scott, 1988; Trstenjak, 1987). Their purpose was most frequently the application of colours in medical treatment, the choice of colours in creating a friendly atmosphere, the choice of appropriate colours for clothes and decoration, and the functionalization of colours at work.

From the physiological point of view red is a penetrating and hot colour. Its main effects on human organism are: rising of muscular tone, acceleration of heart beat, heightening of blood pressure, etc. (Trstenjak, 1987). These determine its psychological meanings, as well. Therefore red is usually regarded as the colour of passion, courage, nearness, and psychic metamorphosis (Kovačev, 1994a, 1994b). In the tradition of the majority of cultures red was considered to be the colour of fire, frivolousness, life, health, activity, love, egocentrism and extroversion (Cooper, 1986; Kovačev, 1992).

The physiological effects of blue are calming and by this contrary to the effects of red. Still they are not always very clear. According to the opinion of some authors (Hassey, Podolsky, etc.) it lowers blood pressure and muscular tone, calms the pulse, breathing rhythm, and nervousness. Blue light enables a good concentration, but can also cause some kind of dreaminess which does not cause any unpleasantness or excitement (Kovačev, 1992). The main psychological correlates of these physiological states are calmness, peace, and introspection.

Blue often symbolizes truth, faith, purity, nobility, wisdom and the transition to the remote areas of the empty, metaphysical space. Still, its freshness often passes over to coolness and its peaceful dignity to conservatism.

Yellow is a very stimulating colour. It enables a good concentration and facilitates mental activity. As the colour of the sun it stimulates organic activity and can successfully be used in the therapeutic treatment of psychoneuroses. It symbolizes intuition, reason, and will. At the same time it represents activity and extraversion, although not to such extent as red and orange. The valence of yellow depends on its tone and light. Its lighter tones and golden-yellow usually imply positive connotations, while its darker and duller shades imply extremely negative ones.

The blending of yellow and blue results in the formation of green, whose tranquillizing effects are similar to those of blue. Still green is not so cold and unapproachable. It lowers the blood pressure and is a very useful therapeutic means. It can namely be used in the treatment of mental illnesses, nervousness, tensions, hysteria, neuralgia, megrim, sleeplessness, etc. (Trstenjak, 1987).

Green implies passivity, peace and self-satisfaction. Because of its calming effects on the organism it is also a relatively boring and non-stimulating colour. As the colour of

nature it symbolizes vegetation, freshness, earthliness, attractiveness, sensibility, emotionality and reproduction.

The very opposite of green is orange, an extremely extrovert colour. It is considered to be the colour of fire, joy, activity, luxury, and lust, for it belongs to the psychophysical stimulators. In spite of its favourable effects on the organism it has never been regarded as a valuable colour. Most often it is denoted as intrusive, cheap, and artificial (Kovačev, 1992).

Violet is a mixture of red and blue. Therefore it integrates the tonic effect of blue and the stimulating effect of red (Trstenjak, 1987). Because of the contrary meanings implied in its components it can indicate either inner restlessness, caused by the contradictions, contained in it, or a harmonious synthesis of the polarities. It is often connected with intelligence, knowledge, sublimity, moderation and temperance, but also with sorrow, despair, and longing.

Brown is a synthesis of all chromatic colours. It is the most frequent and realistic colour, for it can easily be found in nature. Its role in the traditional symbolism is not very important and it has few poor symbolic implications. Most often it is associated with mud, dirt, and excrements which represent the negative pole of corporeity. It is also the colour of two deadly sins: greediness, and idleness. In spite of that it can evoke positive feelings and associations. As the colour of rustic furniture it creates the impression of domesticity, friendliness and warmth. It is also the colour of earth and therefore it symbolizes pleasantness, safety, maternity, security, and return.

The achromatic colours black and white coincide with the darkness and light and symbolize the eternal struggle between opposite, positive and negative forces. Light is the universal symbol of good and positive phenomena, while dark symbolizes their negative pole. The dichotomies of life and death, truth and lie, hope and despair, good and evil, consciousness and the unconscious, maintain the dialectics, involved in nature, which determines the existence of all living beings, and is equilibrated in gray. The latter namely symbolizes the motionless and indifferent neutrality, indecision and lack of energy, life, and joy.

Applied research of colours

A lot of attention has been paid to the expressive and functional value of colours. Their expressive value was studied for psychodiagnostic purposes, while its functional value was studied to stimulate the efficiency of workers in factories, bureaus, etc.

Trstenjak (1987) states that the children, who often use warm colours, are much more sensitive and friendly to the others. They like to cooperate and their feelings depend on the feelings of their social surroundings. Children, that prefer to use cold colours, i. e. green, blue, or brown and black, are not so very expressive. They show a tendency to control their behaviour, are repressive, and do not manifest much spontaneity. Sometimes they are even aggressive and do not feel satisfied in their surroundings.

The use of colours in the intimate, domestic life has been paid a lot of attention in popular articles in magazines and in journals of decorative arts. Still, these problem

has not been studied very often by psychologists. Even if it was studied by them, there were no attempts to find any possible relation between the use of colours in houses or appartments and personality. Colour choice was usually presented as the result of the prevalent taste of a certain society, culture, or period of time.

There is no doubt that the influence of the factors mentioned above on colour preferences and their use in furnishing appartments is very important. Still, one would expect an important relation between the tendency to chose certain colours and personality characteristics.

Personality and its relation to colour preferences

According to Cattell (1950) personality is that, what enables the anticipation of a certain person's behaviour in a certain situation. For this reason a profound knowledge of the subject's personality might enable the prediction of his colour preferences and choices in furnishing the appartment.

The present research was focused on the relation between personality and the use of colours in an imaginary appartment consisting of the elements listed on a sheet of paper. The aim of the study was to ascertain the significant correlations between Cattell's primary personality factors (i. e. Affectothymia (A), General intelligence (B), Ego-strength (C), Dominance (E), Surgency (F), Superego-strength (G), Parmia (H), Premsia (I), Protension (L), Autia (M), Shrewdness (N), Guilt proneness (O), Radicalism (Q1), Self-sufficiency (Q2), Self-control (Q3), and Ergic tension (Q4)) and the use of 10 colours in furnishing the appartment.

METHOD

Subjects

The subjects were 57 students of psychology at the University of Ljubljana. They volunteered to participate in the study as a means of partially fulfilling the obligations of their seminar. No information about the study was provided prior to the questionnaires session.

Procedure

Two instruments were applied to the subjects:

1. The Appartment colorization test, which was constructed for this experiment
2. Cattell's 16 PF Questionnaire.

Ad 1) The apartment colorization test consisted of a list of 9 different rooms (each of them consisting of several elements) of an apartment which had to be furnished. There were 89 elements that had to be coloured by the subjects. The subjects were free to choose one or more colour for every element of the imaginary apartment and to write it/them down beside the name of each element.

Anteroom/corridor (I) consisted of ten elements which had to be coloured. These were: floor (E1), walls (E2), ceiling (E3) coat-racks (E4), cupboard (E5), table (E6), chairs (E7), telephone (E8), intercomsystem (E9), lights (E10).

Wardrobe (II) consisted of eight elements: floor (E11), walls (E12), ceiling (E13), cupboard (E14), dress-hangers (E15), light (E16), curtain(s) (E17), carpet (E18).

Sitting-room (III) consisted of eleven elements: floor (E19), walls (E20), ceiling (E21), couch (E22), armchairs (E23), table (E24), cupboard (E25), chandelier (E26), curtains (E27), carpet (E28), telephone (E29).

Dining-room (IV) consisted of nine elements: floor (E30), walls (E31), ceiling (E32), table (E33), chairs (E34), cupboard (E35), light (E36), curtain(s) (E37), carpet (E38).

Kitchen (V) consisted of eight elements: floor (E39), walls (E40), ceiling (E41), kitchen unit (E42), cooker (E43), refrigerator (E44), light (E45), curtain(s) (E46).

Bathroom with water-closet (VI) consisted of twelve elements: floor (E47), walls (E48), ceiling (E49), bath/shower (E50), wash-basin (E51), bidet (E52), toilet-seat (E53), light (E54), armature elements: pipes, etc. (E55), toilet equipment: towel-rails, etc. (E56), bath-room furniture (cupboard, dirty linen basket) (E57), carpet (E58).

Bedroom (VII) consisted of ten elements: floor (E59), walls (E60), ceiling (E61), bed-spread (E62), wardrobe (E63), dressing table (E64), chairs (E65), chandelier (E66), curtain(s) (E67), carpet (E68).

Small room/study (VIII) consisted of eleven elements: floor (E69), walls (E70), ceiling (E71), table (E72), chair (E73), cupboard (E74), book-shelves (E75), telephone (E76), chandelier (E77), curtain(s) (E78), carpet (E79).

Nursery (IX) consisted of ten elements: floor (E80), walls (E81), ceiling (E82), bed (E83), wardrobe (E84), table (E85), chair (E86), light (E87), curtain(s) (E88), carpet (E89).

The subjects had to write down one or more colours for every element of the apartment. If they supposed that any of the listed elements should not appear in the apartment, they were allowed to let it out (i. e. not to colour it). If the subjects had written more than one colour beside a certain apartment element, all colours were ascribed to equal importance. The aim of the study was namely to find out the appearance of a certain colour on a certain element and to determine its personality correlates, and not to determine the relative quantity and importance of every single colour that appeared in a colour combination.

Ad 2) *Cattell's 16 PF Questionnaire* contained 16 source dimensions of personality (Cattell, 1957; Fulgosi, 1985).

1. The positive pole of the dimension A (Affectothymia), which coincided with a high score on it, was characterized by warmth, sociability, good nature, cooperativeness, attentiveness, politeness, and reliability.
2. High general intelligence (B) was characterized by cleverness and mental ability.
3. High ego-strength (C) implied emotional stability, maturity, calmness, sincerity, and realism in relation to life.
4. Dominance (E) was characterized by superiority, independance, seriousness, unconventionality, and resistance.
5. Surgency (F) was characterized by enthusiasm, talkativeness, high spirits, sincerity, openness, and expressiveness.
6. Superego-strength (G) was characterized by self-consciousness, perseverance, responsibility, seriousness, and attentiveness.
7. Parmia (H) implied adventurousness, activity, courage, and incautiousness.
8. Premsia (I) implied sensitivity, femininity, pretentiousness, need for help, and intuition.
9. Protension (L) implied suspiciousness, jealousy, tyranny, and irritability.
10. Autia (M) implied absent-mindedness, unconventionality, interest for art, imaginativeness, creativity, and immaturity in practical decisions.
11. Shrewdness (N) was characterized by refinement, politeness, exactness, emotional discipline, aesthetic selectivity, regardfulness, and ambitiousness.
12. Guilt proneness (O) was characterized by shyness, uncertainty, worriedness, depressiveness, irritability, strong feeling of duty, pretentiousness, inflexibility, pedantry, ill temper, and phobic symptoms.
13. Radicalism (Q1) was characterized by a tendency to experiment, non-traditionalism, and interest for the fundamental social problems.
14. Self-sufficiency (Q2) was characterized by pride, engagement in creative work, and absence of troubles in making decisions.
15. High self-control (Q3) was characterized by a strong will, perseverance, reliability, and self-consciousness.
16. High ergic tension (Q4) was characterized by tension, irritability, excitability, sensibility to critic, feeling that the achieved results are smaller than they could be, and frequent mood changes.

The negative pole of these dimension was characterized by the oposite attributes and coincided with the subjects' low scores.

Correlations were calculated between 16 primary factors (Cattell's 16 PF) and the use of 10 main colours to 89 different elements of an appartment. Different shades were not considered separately but were categorized into one of the main colour categories (red, blue, yellow, green, violet, orange, brown, black, white, gray).

RESULTS AND DISCUSSION

The most frequent colours, chosen by the subjects for their imaginary apartments, were white and brown. This result did not surprise us, because it coincided with the frequency of the appearance of both colours in real apartments, and their desirability. Still, it was contrary to all experiments of colour preferences which were concentrated on isolated colours, torn out of their context in the objective world. Isolated colours as abstract qualities had completely different meanings and valences, which changed as they appeared in reality.

Correlations between Affectothymia and the use of colours in the appartement

Table 1: Significant correlations between Affectothymia and the use of colours in the appartement

	RED	BLUE	YELL	GRE	VIOL	ORA	BRO	WHI	BLAC	GRA
E2					-.41*					
E17								.35*		
E18					-.35*			.35*		
E26									-.39*	
E43	-.36*									
E55			-.42**							
E57		.40*								
E71		-.37*								

Levels of significance:

* $p < 0.01$

** $p < 0.001$

LEGEND:

E2.....anteroom walls

E17.....wardrobe curtain(s)

E18.....wardrobe carpet

E26.....sitting-room chandelier

E43.....cooker

E55.....armature elements

E57.....bath-room furniture

E71.....study ceiling

Highly affectothymic subjects tended to use blue bath-room furniture ($r = .40$), white curtains in the wardrobe ($r = .35$) and white on the wardrobe carpet ($r = .35$). Contrary to this schizothymia correlated with the use of red for the cooker ($r = .36$), blue for the anteroom floor and the ceiling of the study ($r = .37$), yellow (i. e. golden) for the

armature elements, i. e. pipes, etc. ($r = .42$), violet for the corridor's ceiling and wardrobe carpet and black for the chandelier in the sitting-room.

The results were not in accordance with our expectations. Warm, soft, emotional, expressive and trustful persons were supposed to use warm colours which should create a friendly atmosphere. Still, no significant correlation confirmed our hypothesis. The use of blue in the bath-room appeared very often because of its association with water and should not be considered an expression of strong emotionality and friendliness. Contrary to this most of the correlations between schizothymia and the use of colours in the appartement revealed schizothymics' bad taste, which was probably the result of their reservedness, coldness and toughness.

Correlations between General intelligence and the use of colours in the appartement

Table 2: Significant correlations between General intelligence and the use of colours in the appartement

	RED	BLUE	YELL	GRE	VIOL	ORA	BRO	WHI	BLAC	GRA
E3										-.37*
E5	-.40*									.38*
E11									.40*	
E12									-.37*	
E13									-.37*	
E14									-.37*	
E17		-.34*								
E30							.36*			
E38							.41*			
E53								.37*		
E59									-.42*	
E60									-.37*	
E67									-.39*	

Levels of significance:

* $p < 0.01$

** $p < 0.001$

LEGEND:

E3.....anteroom ceiling

E5.....anteroom cupboard

E11.....wardrobe floor

E12.....wardrobe walls

E13.....wardrobe ceiling

E14.....wardrobe cupboard

E17.....wardrobe curtain(s)

E30.....dining-room floor

- E38.....dining-room carpet
 E53.....toilet-seat
 E59.....bedroom floor
 E60.....bedroom walls
 E67.....bedroom curtain(s)

People with high mental abilities appreciated blue curtains in the wardrobe ($r = .34$), and brown on the floor ($r = .36$) and the carpet ($r = .41$) of the dining-room. Besides, they chose white for the toilet-seat ($r = .37$) and gray for the anteroom cupboard ($r = .38$). Subjects with low mental abilities chose red for the same piece of furniture (anteroom cupboard) and gray for the anteroom ceiling ($r = .37$). The most salient characteristic of the subjects with low mental abilities was their use of black. Low intelligence namely significantly correlated with the use of black in the wardrobe (wardrobe floor ($r = .40$), walls ($r = .37$), ceiling ($r = .37$), and cupboard ($r = .37$)), and in the bedroom (bedroom floor ($r = .42$), walls ($r = .37$), and chandelier ($r = .39$). This was very impractical and revealed the absence of mental flexibility. Such a frequent use of black, particularly on walls would function extremely depressive and have other unpleasing effects, as well. It was also difficult to understand why all significant correlations between the general intelligence and the use of black were negative. Black was namely considered to be an elegant and aesthetic colour.

Correlations between Ego-strength and the use of colours in the apartment

Table 3: Significant correlations between Ego-strength and the use of colours in the appartement

	RED	BLUE	YELL	GRE	VIOL	ORA	BRO	WHI	BLAC	GRA
E9					-.35*					
E11								-.39*		
E26										-.34*
E28							.37*			
E37	-.37*									
E43									.37*	
E61										-.34*
E69		-.36*								.41*
E70				-.35*						
E73				-.35*						

Levels of significance:

* $p < 0.01$

** $p < 0.001$

LEGEND:

- E9.....intercomsystem
- E11.....wardrobe floor
- E26.....sitting-room chandelier
- E28.....sitting-room carpet
- E37.....dining-room curtain(s)
- E43.....cooker
- E61.....bedroom ceiling
- E69.....study floor
- E70.....study walls
- E73.....study chair

Almost all correlations between ego-strength and the use of chromatic colours were negative. The only exception was brown, which was used for the sitting-room carpet ($r = .37$). Beside white brown was the most frequent colour that appeared in apartments and most of the elements of the sitting-rooms (floors, couches, tables, cupboards, and carpets) were chosen to be brown by the majority of the subjects. It was also the most popular colour of furniture in all places. As the colour of natural materials (particularly of wood and cork) it symbolized warmth, home and peace.

There was a negative correlation between ego-strength and the use of red for the curtains in the dining-room. In our previous studies (Kovačev, 1992; 1994a; 1994b; 1994c) red proved to be a very emotional colour with many symbolic meanings. Its energetic potential was very strong, while its valence varied. Therefore it was chosen by emotionally unstable and unadaptable persons, which had difficulties with their self-control. Still, from the functional and aesthetic point of view, red curtains would be very suitable for the dining-room, for they would stimulate appetite. Therefore it was very surprising that most of the subjects (81%) chose white for the dining-room curtains. Red might have been perceived as too bright and salient by the majority of them.

It was much more difficult to explain negative correlations between ego-strength and the use of blue on the study floor ($r = -.36$) and green on its walls ($r = -.35$) and cupboard ($r = -.35$). Still, neuroticism that often appeared in people with low ego-strength, their weak self-control, and low frustration tolerance had to be somehow connected with the preference of calming colours, which did not cause any excitement. Their use in a study, which should be furnished in warm and stimulating colours was not very practical, but it coincided with the low adaptability of the subjects with low ego-strength.

Ego-strength correlated with the use of all achromatic colours, as well. Its correlation with the use of white on the wardrobe floor was negative ($r = -.39$), while its correlation of the use of black for the cooker was positive ($r = .37$). Both correlations surprised us, for the colour choices were very impractical. White on the floor would get dirty very quickly, and black cookstove would be difficult to clean, because the spots on it would not be seen clearly.

Persons with high ego-strength chose dark gray on the floor of the study ($r = .41$), which had practical consequences. Dark gray floor could not get dirty as quickly as the black or white one. Therefore it could be concluded that mature and realistic persons looked for practical solutions in furnishing apartments. The solutions of emotionally unstable, impulsive, and excitable persons were probably determined by their momentary mood, for they did not think about the consequences of their decisions.

Correlations between Dominance and the use of colours in the apartment

Table 4: Significant correlations between Dominance and the use of colours in the appartement

	RED	BLUE	YELL	GRE	VIOL	ORA	BRO	WHI	BLAC	GRA
E15								-.38*		
E26								-.40*		
E68			-.36*			-.38*				
E79								-.43**		
E83							-.40*			
E89			-.35*							

Levels of significance:

* $p < 0.01$

** $p < 0.001$

LEGEND:

E15.....wardrobe dress-hangers

E26.....sitting-room chandelier

E68.....bedroom carpet

E79.....study carpet

E83.....nursery bed

E89.....nursery carpet

Correlations between dominance and the use of colours in furnishing apartments did not confirm all our hypotheses. There were expected many positive correlations with red and negative with blue. In the traditional symbolism red represented the active, male principle, which could be translated to psychological terms as masculinity. Its main characteristics coincided with Cattell's dimension of dominance. The latter was namely characterized by self-confidence, competitiveness, rebelliousness, aggressiveness, independence, and activity. Contrary to red blue symbolized the passive, female principle, which often coincided with Cattell's submission. Submissive persons were denoted as soft, tender, humble, adaptable, conformable, passive, dependent and anxiously exact. In spite of many common traits of the traditional colour symbolism and the primary personality factor E (Dominance), there were no

significant correlations between it and the use of any of both colours. Instead of them some other significant correlations appeared.

Submission correlated with the use of yellow for the carpet in the bedroom ($r = .38$) and nursery ($r = .35$), orange for the carpet in the bedroom ($r = .38$), and brown for the bed in the nursery ($r = .40$).

Correlations between Surgency and the use of colours in the apartment

Table 5: Significant correlations between Surgency and the use of colours in the appartement

	RED	BLUE	YELL	GRE	VIOL	ORA	BRO	WHI	BLAC	GRA
E4			.39*							
E10										-.34*
E19						.36*				
E60			-.38*							
E66			-.34*				-.34*			
E83						.40*				
E84						.41*				
E85						.37*				
E86						.37*				

Levels of significance:

* $p < 0.01$

** $p < 0.001$

LEGEND:

E4.....anteroom coat-racks

E10.....anteroom lights

E19.....sitting-room floor

E60.....bedroom walls

E66.....bedroom chandelier

E83.....nursery bed

E84.....nursery wardrobe

E85.....nursery table

E86.....nursery chair

Surgency correlated with the use of yellow, orange, and gray. Surgent, i. e. exuberant and enthusiastic subjects used yellow for coat-racks in anteroom ($r = .39$), while serious, sober, quiet, or even depressive (i. e. desurgent) persons used it most frequently for the bedroom walls ($r = .38$) and chandelier ($r = .34$). The use of yellow in anteroom refreshed its looking and made it more vivid and optimistic. Light yellow on the bedroom walls and chandelier was not very salient. It made it look harmonious and enabled good sleeping and relaxation.

Orange was considered to be a strong, salient, and sometimes even intrusive colour. Surgent persons often used it for the sitting-room floor ($r = .36$), which was a little unusual, and for all pieces of furniture in the nursery (i. e. bed ($r = .40$) cupboard ($r = .41$), table ($r = .37$), and chair(s) ($r = .37$)). This did not surprise us, for the surgency characteristics, i. e. enthusiasm, responsiveness, energy, activity, liveliness, and optimism, coincided with the main meaning implications of orange. Surgency also correlated with the use of brown for the chandelier in the bedroom. The colour of wood was often combined with slightly coloured glass. It evoked the impression of warmth, peace, and home.

Correlations between Superego-strength and the use of colours in the appartement

Table 6: Significant correlations between Superego-strength and the use of colours in the appartement

	RED	BLUE	YELL	GRE	VIOL	ORA	BRO	WHI	BLAC	GRA
E3					-.37*					
E11		-.37*								
E13		-.37*								
E14					-.37*					
E15					-.37*					
E26									-.34*	
E27								.41*		
E30			-.35*							
E53			-.37*							
E57				-.35*						
E67								.35*		
E69		-.39*								
E72				-.38*						
E74				-.38*						
E84						-.35*				

Levels of significance:

* $p < 0.01$

** $p < 0.001$

LEGEND:

E3.....anteroom ceiling

E11.....wardrobe floor

E13.....wardrobe ceiling

E14.....wardrobe cupboard

E15.....wardrobe dress-hangers

E26.....sitting-room chandelier

E27.....sitting-room curtains

E30.....dining-room floor

E53.....toilet-seat

E57.....bath-room furniture

E67.....bedroom curtain(s)

E69.....study floor

E72.....study table

E74.....study cupboard

E84.....nursery wardrobe

Superego-strength correlated with the use of blue, yellow, green, violet, orange, white, and black. Significant correlations with blue were negative which was a little surprising for blue was regarded as a spiritual colour, far away from the earthly matters, and as a colour of passivity, reservedness, calmness and conformism. Its use should be connected with high superego-strength, which would imply conscientiousness, perseverance, assiduity, strong moral feelings, feeling of responsibility, planning, and devotedness to home and family life.

Persons with low superego-strength, which did not care about rules, obligations, and duties, and were neither very laborious nor very responsible, chose blue for the wardrobe floor ($r = .37$), wardrobe ceiling ($r = .37$), and study floor ($r = .39$). They also chose yellow for the dining-room floor ($r = .35$) and toilet-seat ($r = .37$). It seemed a little unusual to choose yellow for the floor. As the colour of the air it would not be particularly convenient for this element of the apartment. Still, it could symbolize the frivolousness of its users, who were not standing on the firm floor with the burden of obligations, carried by the persons with high superego-strength.

Besides low superego-strength correlated with the use of green for the bath-room furniture, and for the study table and cupboard. It also correlated with the use of violet for the anteroom ceiling, wardrobe cupboard and wardrobe dress-hangers as well as with the use of orange for the nursery cupboard.

Superego-strength correlated with the majority of chromatic colours. Still, all its correlations with them were negative which could mean that conscientious and responsible people with strong moral duties did not tend to use many colours in their home. This was particularly obvious in the cases when the use of a certain colour would not be considered appropriate for that specific surface or piece of furniture by the majority of people. Persons with a weak superego namely tended to choose unusual colourings according to their momentary impulses.

Considering the use of achromatic colours one can see that there was a significant positive correlation between superego-strength and the use of white and significant negative correlation between it and the use of black. This result was in accordance with our expectations for in the traditional symbolism white was the symbol of moral as well as physical purity and all other positive characteristics, while black represented its negative pole, and symbolized the absence of light, depth, and the unconscious.

Correlations between Parmia and the use of colours in the appartement

Table 7: Significant correlations between Parmia and the use of colours in the appartement

	RED	BLUE	YELL	GRE	VIOL	ORA	BRO	WHI	BLAC	GRA
E6								.35*		
E11								.38*		
E19								.35*		
E80	-.45**			-.36*						

Levels of significance:

* $p < 0.01$

** $p < 0.001$

LEGEND:

E6.....anteroom table

E11.....wardrobe floor

E19.....sitting-room floor

E80.....nursery floor

Parmia correlated only with the use of two chromatic colours, i. e. red (r_1) and green (r_2) for the floor in the nursery. Both correlations were negative ($r_1 = -.45$, $r_2 = -.36$). This was very surprising, for parmia persons were denoted as spontaneous, uninhibited, adventurous, active, impulsive, and friendly. Because of that it was expected that there would be a positive correlation between this personality factor and the use of red, which symbolized similar qualities and was also preferred by children.

There were three significant correlations between parmia and the use of white colour. The subjects with high scores on this dimension preferred white for the table in the anteroom ($r = .35$), and for the floor in the wardrobe ($r = .38$) as well as in the dining-room ($r = .35$). The first colour choice was easy to explain for a white table could enliven the dark anteroom, while the second two colour choices seemed very unusual. The solution was very impractical, but could be explained by the subjects' adventurousness and proneness to risk taking.

Correlations between Premsia and the use of colours in the appartement

Table 8: Significant correlations between Premsia and the use of colours in the appartement

	RED	BLUE	YELL	GRE	VIOL	ORA	BRO	WHI	BLAC	GRA
E4									-.37*	
E68						.36*				
E82						-.39*				

Levels of significance:

* $p < 0.01$

** $p < 0.001$

LEGEND:

E4.....anteroom coat-racks

E68.....bedroom carpet

E82.....nursery ceiling

Premisia and harria (which coincided with tender- and tough-mindedness) correlated with the use of orange and black. Premisia correlated with the use of orange for the bedroom carpet ($r = .36$), while harria correlated with its use for the ceiling in the nursery ($r = .39$). Orange as an optimistic colour was probably chosen by tender-minded persons because of its lightness and association with sweetness of oranges. Tender-mindedness was namely characterized by softness, mildness, tenderness, need for care, attention, support, and impracticality, which might determine the use of orange on the floor. Contrary to this it was very difficult to find out what made tough-minded persons to choose orange for the ceiling in the nursery. It might be their stereotype of children as tender beings, which needed to be surrounded by warm colours. Tough-minded persons also used black for the coat-hangers in the anteroom ($r = .37$), which coincided with their realism and practicality.

Correlations between Protension and the use of colours in the appartement

There was no significant correlation between Protension and the use of any colour in furnishing the appartement.

Correlations between Autia and the use of colours in the appartement

Table 9: Significant correlations between Autia and the use of colours in the appartement

	RED	BLUE	YELL	GRE	VIOL	ORA	BRO	WHI	BLAC	GRA
E1							-.34*			
E58				.36*						

Levels of significance:

* $p < 0.01$

** $p < 0.001$

LEGEND:

E1.....anteroom floor

E58.....bath-room carpet

Autia correlated with the appearance of green on the bath-room carpet ($r = .36$), while praxernia correlated with the use of brown on the anteroom floor ($r = .34$). The use of a green carpet in the bath-room might evoke association with water which could be related to unconventionality, creativity, disinterest for ordinary things, that were characteristic for people, whose visions of the world coincided with their personal wishes and not with the reality. Practical people used brown colour on the floor of the anteroom quite often. Brown as the most realistic of all colours suited their personality traits to which belonged conventionality, carefulness, and adaptability.

Correlations between Shrewdness and the use of colours in the apartment

Table 10: Significant correlations between Shrewdness and the use of colours in the appartement

	RED	BLUE	YELL	GRE	VIOL	ORA	BRO	WHI	BLAC	GRA
E15				.44**						
E64				.44**						

Levels of significance:

* $p < 0.01$

** $p < 0.001$

LEGEND:

E15.....wardrobe dress-hangers

E64.....dressing table

Shrewdness correlated with the use of green for dress-hangers in the wardrobe ($r = .44$) and dressing table in the bedroom ($r = .44$). This result was not in accordance with our expectations. It was namely supposed that shrewdness would correlate with the use of black, violet, golden or silver colour in anteroom, sitting-room and bedroom. These colours namely often give the impression of solemnity, elegance and preciousness. Violet and black were expected to appear on the couch and armchairs in the sitting-room, and on the bed-spread in bedroom. Black, golden, and silver were expected to appear on the cupboards in the rooms mentioned above, on the dressing table in bedroom, and on the coat-racks in anteroom.

The high positive correlation between shrewdness and the use of green did not confirm our hypotheses. The colour of nature was expected to be preferred by natural, immediate, unsophisticated, naive, and sentimental persons.

Correlations between Guilt proneness and the use of colours in the appartement

Table 11: Significant correlations between Guilt proneness and the use of colours in the appartement

	RED	BLUE	YELL	GRE	VIOL	ORA	BRO	WHI	BLAC	GRA
E47			.37*							
E51							.40*			
E52							.40*			
E53							.40*			
E65				.34*						
E67				.46**						

Levels of significance:

* $p < 0.01$

** $p < 0.001$

LEGEND:

E47.....bath-room floor

E51.....bath-room wash-basin

E52.....bath-room bidet

E53.....toilet-seat

E65.....bedroom chairs

E67.....bedroom curtain(s)

Guilt proneness correlated with the use of yellow on the bath-room floor ($r = .37$), green for the bedroom chairs ($r = .34$) and curtains ($r = .46$), and brown for wash-basin ($r = .40$), bidet ($r = .40$), and toilet-seat ($r = .40$). Yellow was perceived as an optimistic colour. Therefore it might evoke some positive feelings in shy, uncertain, unsocialized, and depressive persons, full of sorrows and anxiety. The same would be expected of green, whose calming effects on the organism could be used in the bedroom, which should enable the subjects to rest and relax. Green was sometimes perceived as a little boring colour, which might cause sleepiness, that would be necessary for the relaxation of anxious and guilt-prone people. The positive meanings of brown which prevailed, when it was used as a colour of the furniture, were often associated with the warmth of natural materials, such as wood and cork. Besides warmth, brown also symbolized safety, security, rest, return and home. These characteristics could have influenced its popularity among guilt prone subjects. Still, the reasons for its use in bath-room were different. It might have been chosen because shy, anxious and uncertain people, with strong feelings of guilt were worried about their ability to clean these elements. If they had been white the spots would have been noticed at once.

Correlations between Radicalism and the use of colours in the appartement

Table 12: Significant correlations between Radicalism and the use of colours in the appartement

	RED	BLUE	YELL	GRE	VIOL	ORA	BRO	WHI	BLAC	GRA
E27		.37*								
E39					-.38*					
E57										-.34*

Levels of significance:

* $p < 0.01$

** $p < 0.001$

LEGEND:

E27.....sitting-room curtains

E39.....kitchen floor

E57.....bath-room furniture

Radicalism correlated with the use of blue for curtains in the sitting-room ($r = .37$), while conservatism correlated with the use of violet for the floor in the kitchen ($r = .38$) and gray for the bath-room furniture ($r = .34$). It was very difficult to find out why radical, critical and liberal subjects, which liked to make experiments and search for new alternatives, preferred blue in the sitting-room. Blue was namely often associated with passivity, coldness, and conformity. It would be much more likely for them to chose bright and salient colours.

The only interpretable correlation was the correlation between conservatism and the use of gray for the bath-room furniture ($r = .34$). Gray was namely considered to be dull, boring, indefinite, neutral, and dim, which coincided with reservedness, traditionalism, and inexpressiveness of conservative people.

Correlations between Self-sufficiency and the use of colours in the appartement

Table 13: Significant correlations between Self-sufficiency and the use of colours in the appartement

	RED	BLUE	YELL	GRE	VIOL	ORA	BRO	WHI	BLAC	GRA
E5						.35*				
E15										.35*
E25				-.36*						
E42					-.36*					
E43					-.36*					
E45									.35*	
E63						-.34*				
E64						-.36*				
E65						-.36*				

Levels of significance:

* $p < 0.01$

** $p < 0.001$

LEGEND:

E5.....anteroom cupboard
 E15.....wardrobe dress-hangers
 E25.....sitting-room cupboard
 E42.....kitchen unit
 E43.....cooker
 E45.....kitchen light
 E63.....bedroom wardrobe
 E64.....dressing table
 E65.....bedroom chairs

Self-sufficiency correlated with the use of orange for the anteroom cupboard ($r = .35$), black for the light in the kitchen ($r = .35$), and gray (i. e. silver) for the wardrobe dress-hangers ($r = .35$). Individualistic personalities namely liked to chose unusual decisions by which they stressed their singularity. Besides orange cupboard was very appropriate for the dark anteroom which was enlivened by it. The same held true for the silver dress-hangers.

Group orientation correlated with the use of green for the cupboard in the wardrobe ($r = .36$), violet for kitchen unit ($r = .36$) and cooker ($r = .36$), and orange for the bedroom cupboard ($r = .34$), dressing table ($r = .36$), and chairs ($r = .36$). Green and orange were chosen by sociable and dependent people because of their psychophysiological effects on the organism. Green was supposed to create a friendly atmosphere in the anteroom, while orange should bring some warmth into the bedroom.

Correlations between Self-control and the use of colours in the apartment

Table 14: Significant correlations between Self-control and the use of colours in the appartement

	RED	BLUE	YELL	GRE	VIOL	ORA	BRO	WHI	BLAC	GRA
E1										.36*
E5									-.40*	
E6									-.37*	
E12										.39*
E43										.44*
E61				.35*						

Levels of significance:

* $p < 0.01$

** $p < 0.001$

LEGEND:

E1.....anteroom floor

E5.....anteroom cupboard

E6.....anteroom table

E12.....wardrobe walls

E43.....cooker

E61.....bedroom ceiling

High self-control correlated with the use of green for the bedroom ceiling ($r = .35$) and the use of gray on the anteroom floor ($r = .36$), wardrobe walls ($r = .39$) and cooker ($r = .44$). Green on the bedroom ceiling should calm down persons taken over by passions and enable relaxation, rest and sleep. The effects of gray were even less stimulating. Gray was considered to be the least exciting and rather boring colour, which should enable discipline, self-control, and exactness.

Low self control correlated with the use of black for the anteroom cupboard ($r = .40$) and table ($r = .37$). Black was namely a colour with many negative and hidden meanings, which would not always suit rational, careful, and conscientious people. It was also the colour of passions, night, and unconscious desires.

Correlations between Ergic tension and the use of colours in the appartement

Table 15: Significant correlations between Ergic tension and the use of colours in the appartement

	RED	BLUE	YELL	GRE	VIOL	ORA	BRO	WHI	BLAC	GRA
E9								.36*		
E18	-.35*									
E37	.35*									
E39			-.35*							
E57								.37*		
E67		-.36*								
E76								.38*		
E85	-.39*									
E89	-.37*									

Levels of significance:

* $p < 0.01$

** $p < 0.001$

LEGEND:

- E9.....intercomsystem
- E18.....wardrobe carpet
- E37.....dining-room curtain(s)
- E39.....kitchen floor
- E57.....bath-room furniture
- E67.....bedroom curtain(s)
- E76.....study telephone
- E85.....nursery table
- E89.....nursery carpet

High ergic tension correlated with the use of red for the dining-room curtains ($r = .35$), while other significant correlations between it and red were negative. Red might namely excite irritable, frustrated, impatient, and restless subjects. Still, from the functional point of view the use of red in the dining-room was very practical, for red was often associated with sweetness and because of that it could stimulated appetite.

High ergic tension also correlated with the use of white for the intercom-system in the anteroom ($r = .36$), bath-room furniture ($r = .37$), and telephone in the study ($r = .38$). White as a neutral colour was preferred by restless and excitable people because it did not have any additional stimulating effects on their organism.

Low ergic tension, which was characterized by calmness, phlegm, satisfaction, loose, and low achievement motivation, correlated with the use of red for the wardrobe carpet ($r = .35$), nursery table ($r = .39$), and nursery carpet ($r = .37$). It also correlated with the use of blue for the bedroom curtains ($r = .36$) and yellow for the kitchen floor ($r = .35$).

Calm and loose people could not be irritated by the stimulating effects of red. On the contrary that would even suit them. Besides, red was very popular among children and because of that it was suitable for their room. The use of blue and yellow were understandable, as well. Blue bedroom curtains enabled relaxation, while the effects of yellow on the kitchen floor were stimulating.

CONCLUSIONS

The use of colours in the furnishing of appartments was governed by a few general rules. Most of them were the result of stable traditional rules for the use of colours in appartments, their physiological effects and their symbolic meanings. The subjects often chose brown for the floor and white for the walls and ceiling. There were no significant differences between the use of these colours in different places. Most peaces of furniture were brown because of the natural colour of the wood, which they were made of. The predominant colour of lights and curtains was white. The barhroom was often furnished in the natural water colours, i. e. blue and green, while the nursery was

furnished in bright, warm and vivid colours. These should namely create a warm and friendly atmosphere.

There were also some significant correlations with the personality traits measured by Cattell's 16PF Questionnaire. Still, there were not many general rules. Therefore each correlation needed a special interpretation.

REFERENCES

- CATTELL, R. B. (1950). *An Introduction to Personality Study*. London: Hutchinson.
- CATTELL, R. B. (1957). *Sixteen Personality Factor Questionnaire. Manual for Forms A and B. Handbook supplement for form C*. Illinois: Institute for Personality and Ability Testing.
- CHANDU, J. F. (1991). *Guarire con i Colori*. Catania: Giuseppe Brancato Editore.
- CHEVALIER, J. GHEERBRANT, A., (1982). *Dictionnaire des symboles. Mythes, rêves, coutumes, gestes, formes, couleurs, nombres*. Paris: Robert Laffont S.A. et Jupiter.
- COOPER, J.C. (1978). *An Illustrated Encyclopaedia of Traditional Symbols*. London: Thames and Hudson.
- FRIELING, H. (1988). *Mensch und Farbe. Psychologische Bedeutung und Wirkung von Farben fuer Kontakt und Kommunikation*. Muenchen: Wilhelm Heyne Verlag.
- FULGOSI, A. (1985). *Psihologija ličnosti. Teorije i istraživanja*. Zagreb: Školska knjiga.
- GIBSON, W. B., GIBSON, L. R. (1966). *The complete illustrated book of psychic sciences*. Garden City, New York: Doubleday & Company, Inc., 92-101.
- HELLER, E. (1989). *Wie Farben wirken. Farbpsychologie. Farbsymbolik. Kreative Farbgestaltung*. Reinbeck bei Hamburg.:Rowohlt Verlag GmbH.
- KOVAČEV, A. N. (1990). *Ekspresivna in reprezentativna vrednost likovnih prvin. (Expressive and Representative Value of Plastic Elements.) IX. Meeting of Slovene Psychologists*. Radenci.
- KOVAČEV, A. N. (1991). *The structure of a painting and the structure of human mind. Dep. of Psych. 40 years. Collection of scientific papers*. Ljubljana: Faculty of Philosophy, 132-139.
- KOVAČEV, A. N. (1992). *Grafično izražanje emocij in njegovi osebostni korelati (Graphic Symbolization of Emotions and its Personality Correlates)*. Ljubljana: Faculty of Philosophy.
- KOVAČEV, A. N. (1993). *Kretnja kot komunikacijski dej in kot sredstvo samoizražanja. Doktorska disertacija*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- KOVAČEV, A. N. (1994a). *Simbolične implikacije barv in njihov položaj na dimenziji ugajanja (The symbolic implications of colours and their position on the dimension of pleasantness)*. *Anthropos*, 4-6. (in press)
- KOVAČEV, A. N. (1994b). *Colour preferences, meanings and their localization in space*. 23rd International Congress of Applied Psychology. Madrid.

KOVAČEV, A. N. (1994c). The use of colours in furnishing appartments and its personality correlates. 23rd International Congress of Applied Psychology. Madrid.

KOVAČEV, A. N., MUSEK, J. (1993). Grafična simbolizacija primarnih emocij (The graphic symbolization of primary emotions). Psihološka obzorja/Horizons of psychology, 2 (3/4), 31-50.

LUESCHER, M., SCOTT, I. (1988). Lišerov kolor test. Beograd Akvarius.

LURKER, M. (1991). Woerterbuch der Symbolik. Stuttgart: Alfred Kroener Verlag.

MUSEK, J. (1990). Simboli, kultura, ljudje (Symbols, Culture, People). Ljubljana: Faculty of Philosophy.

ROTAR, B. (1972). Likovna govorica (Plastic Language). Ljubljana: Državna založba Slovenije, Maribor: Obzorja.

TRSTENJAK, A. (1987). Čovek i boje (Man and Colours). Beograd: Nolit.

BOLEČINA KOT KOMPLEKSEN, BIOPSIHOSOCIALNI FENOMEN

Zlatka Rakovec Felser

Ključne besede: prag za bolečino, toleranca za bolečino, bolečinski vedenjski vzorec, bolečina kot zaščitni in mobilizacijski dejavnik, bolečina kot oblika notranje razbremenitve, bolečina kot komunikacijsko sredstvo

Keywords: pain threshold; pain tolerance, pain behavior pattern, pain as a protective and mobilization factor, pain as a form of inner relief, pain as a means of communication

POVZETEK

Kadar govorimo o bolečini, neredko ob tem pomislimo na telesno poškodbo, ki bi jo naj sprožila. Mnogo redkeje pa imamo ob tem v mislih njene manj znane, a, kot kaže, nič manj pomembne dimenzije. Kajti, če drži trditev, da bolečinska zaznava ne odgovarja jakosti dražljaja, ki jo sproži, kot tudi njeno doživetje in zunanji izraz ne ustrezata jakosti same razprave, nam je jasno da bolečino, razen nevroanatomskih, fizioloških in biokemijskih mehanizmov, še kako določajo psihološki pa tudi socialni in sociokulturni dejavniki. Bolečinsko zaznavo in posameznikovo odzivanje nanjo še kako oblikujejo njegove izkušnje iz preteklosti, njegove trenutne težnje in pričakovanja, a tudi reakcije in vrednote njegovega okolja.

S prispevkom, ki je pred nami, želimo opozoriti prav na to, na kompleksnost fenomena bolečine.

PAIN AS A COMPLEX BIOPSYCHOSOCIAL PROBLEM

ABSTRACT

Speaking of pain, we often think of a physical injury causing it. Much more rarely we think of its less known, but apparently no less important dimensions. If the statement that the perception of pain does not correspond to the intensity of the stimulation provoking it and that the experiencing of pain and its exterior expression do not correspond to the intensity of the perception itself is true, then it becomes clear that pain is determined not only by neuroanatomical, physiological and biochemical mechanisms but also by psychological as well as social and sociocultural factors. The perception of pain and the individual's reaction to it is based on his past experience, his present aspirations and expectations as well as on the reactions and values of his surroundings.

With the present paper we wish to stress the complexity of the phenomena of pain.

Če želimo razumeti pojav bolečine, je prav, da se najprej spomnimo opredelitve, kakršno je 1. 1979 izoblikovalo *Mednarodno združenje za študij bolečine (IASP)*. Združenje bolečino opredeljuje kot senzorično in emocionalno doživetje, povezano s stanji neugodja. V bistvu naj bi šlo za zaznavo in doživetje hkrati, s funkcijo opozorila na že obstoječo ali šele grozečo, domnevno tkivno spremembo.

Nekako tako pojav bolečine opredeljujejo tudi posamezni avtorji s tega področja.

Langen vidi v bolečinski zaznavi tako telesni občutek kot tudi duševno odzivanje na ta občutek.

Bassler pa tudi *Merskey*, *Spear* in *Sternbach* poudarjajo predvsem sporočilni pomen bolečinske zaznave. Menijo, da gre v primeru bolečine za neprijetno senzacijo, ki sproži intimno doživetje telesne ogroženosti. Ta ne le da opozarja na morebitno nevarnost, pač pa hkrati mobilizira posameznikove samozaščitne reakcije. Prav zaradi tega bi naj bil pojav podoben signalom lakote in žeje. Tako kot tovrstna stanja, naj bi tudi bolečinska zaznava posameznika informirala o njegovem notranjem stanju in ga spodbujala k določenim reakcijam. Razen tega naj bi bil pojav na nek način soroden strahu; kot strah naj bi posameznika navajal k reakcijam bega oz. umika, in obratno, k borbi oz. k spopadu.

Takšne primerjave se zdijo sprejemljive, če upoštevamo dejstvo, da je bolečinsko zaznavo v bistvu vselej spremlja občutje neugodja, trpljenja oz. stanje realno bolj ali manj upravičenih bojazni.

Če upoštevamo, da je sleherni posameznik neločljiva psihofizična celota, pomenijo razlage še nekaj drugega. Ker je doživetje bolečine povezano z bolj ali manj intenzivno subjektivno ogroženostjo, lahko sklepamo, da je tudi telesno odzivanje na bolečinska

stanja podobno tistim fiziološkim reakcijam, ki jih sprožijo čustva strahu in anksioznosti. V fiziološkem smislu torej, podobno kot stanje strahu, tudi bolečinsko stanje sproži premik od prevlade parasimpatične nevrovegetativne aktivnosti k zvišani dejavnosti simpatičnega dela nevrovegetativnega sistema.

Povedano z drugimi besedami, tudi fiziološke reakcije kažejo na to, da je bolečina ne le opozorilo, pač pa tudi mobilizacijski mehanizem. Ker je povezana z neugodjem in anksioznostjo, ne le da posameznika sili k določenim vedenjskim vzorcem, ampak bistveno posega tudi v njegovo telesno dogajanje. Stanja relativne umirjenosti zamenjajo stanja zvišane telesne vzdraženosti.

Že iz doslej povedanega - na to je opozarjal že *Sternbach* - je jasno, da je razmejitev med t.i. "pravo", somatogeno ali organsko bolečino, in funkcionalno, psihogeno bolečino, dokaj problematična. Ostre meje v večini primerov namreč ni mogoče potegniti. Če namreč bolečina sproži določena čustvena stanja in z njimi povezane fiziološke reakcije, lahko tudi obratno določena čustvena stanja in spremljajoče vegetativne reakcije izzovejo bolečinsko zaznavo. Morda prav zaradi tega *Merskey* in *Spear* govorita o naslednjih bolečinskih stanjih, ki se med seboj razlikujejo predvsem po izvoru:

- bolečina, ki se pojavi kot posledica ogroženosti telesne integritete;
- bolečina, ki nastane kot substitut in je posledica čustvene in telesne napetosti. Izzovejo jo izvenzavestne bojazni, da se tabuizirani impulzi, zlasti še impulzi agresije, utegnejo prebiti skozi obroč potlačitve;
- bolečina, ki v medosebnem odnosu posamezniku služi kot neke vrste pomožno komunikacijsko sredstvo in se pojavi le pri določeni osebni strukturi (*Engel-Pain prone Personality*).

Bolečina torej ni le simptom telesne bolezni, pogosto je povsem samostojen problem, ki ga sprožijo dokaj različni vplivi. Lahko bi jo opredelili kot fiziološki, nevrološki, biokemijski, pa tudi kot psihosocialni pojav. Kot poudarja *Sternbach* (1968), je to vselej kompleksen fenomen, ki ga na abstraktni ravni lahko opredelimo kot:

- osebno doživetje;
- moteči dražljaj, ki signalizira obstoj al šele napoveduje morebitno oz. domnevno nevarnost;
- vzorec vedenjskih reakcij, ki organizem ščiti pred kvarnimi vplivi.

Kakorkoli že, če pregledamo literaturo, ki obravnava tovrstno problematiko, lahko ugotovimo, da zanesljivega oz. kompaktilnega teoretskega modela za razumevanje fenomena bolečine še ni. Kljub opravljenim študijam žal še vedno ni trdnejših izhodišč, da bi pojav lahko sistematično opredelili.

Morda kaže k vsemu doslej povedanemu dodati, da bolečino na zaznavnem, afektivnem in vedenjskem nivoju določajo številni mehanizmi oziroma vplivi. Razloge zanjo lahko odkrijemo v fiziološko biokemijskih, perifernih ter centralnih bolečinskih mehanizmih. Njena jakost in intenzivnost sta pogosto odvisni od vseh treh, med seboj tesno prepletenih sistemov oziroma od naslednjih povzročiteljev:

- dejavnikov, ki bolečinske mehanizme aktivirajo oz. vzdržujejo v aktiviranem stanju;
- somatskih dejavnikov;

- biopsihosocialnih dejavnikov.

Glede trajanja pojava razlikuje *Baar* naslednje vrste bolečinskih stanj:

- akutno bolečino,
- protrahirano bolečino,
- kronificirano bolečino,
- kronično, kronično-recidivantno bolečino,
- bolečinsko bolezen.

O **akutni bolečini**, meni avtor, smemo govoriti tedaj, ko bolečina traja dan do enega tedna. Tovrstna bolečina poleg motoričnih in simpatičnih refleksov povzroči tudi psihične reakcije, kot sta strah in zaskrbljenost, ter prav zato vodi k določenim vedenjskim reakcijam. Ker ima pojav funkcijo svarila - posameznika opozarja na spremenjeno telesno stanje - ga sili k iskanju pomoči. Ker je povezana z doživljanjem neugodja, posameznika vodi k umiku ali k spopadu. Po tej plati je fenomen podoben stanjem strahu in bojazni, in to ne le na psihičnem pač pa tudi na fiziološkem nivoju. Izzove namreč podobne nevrovegetativne premike, kot jih običajno vzbudijo čustvena stanja strahu in tesnobe.

O **protrahirani bolečini**, ki traja teden do mesec dni, govorimo, če zaradi diferencialno-diagnostičnih težav, zaradi odložene kavzalne terapije ipd. bolečina traja dalj, kot bi v primeru, ko do takšnih zapletov ne bi prišlo.

Kronificirana bolečina traja po avtorju navadno približno leta dni. Zlasti ob posegih na gibalnem aparatu lahko bolečina kljub odstranitvi vzroka persistira. Do tega fenomena pride, ko so težave pred posegom trajale dalj časa in je posameznik zato že zavzel določeno zaščitno telesno pozicijo, ki pa je povzročila insuficientnost določenih mišičnih skupin. Sekundarne okvare gibalnega aparata naj bi bile skupaj z ostalimi nesomatskimi dejavniki torej razlog za tovrstni pojav bolečine.

Kronična, kronično-recidivirajoča bolečina traja več kot leto dni, navadno desetletja, in sicer tako, da se z vmesnimi prekinitvami pojavlja tedne ali celo mesece dolgo ter postane v bistvu že sestavni del posameznikovega življenja. Verjetno ni potrebno poudariti, da so tovrstne bolečine največkrat povezane s problemom odvisnosti od različnih analgetikov pa tudi s problemom osebnostnega spreminjanja.

V primerih, ko bolečina traja dalj časa in se zaradi tega prične posameznik tudi osebno spreminjati, govorimo o **bolečinski bolezni**. Posameznik se z bolečino najprej sooči oziroma se je prične zavedati. Občuti različne neprijetnosti, na te sprva čisto telesne občutke pa se naveže še psihično doživljanje takega stanja. Jakost in trajanje bolečin oziroma drugih neprijetnih senzacij si posameznik seveda razlaga na svoj način. Trpljenje, s katerim je bolečina povezana, ustvarja v njem določen bolezenski pritisk. Največkrat si zato ustvari nov sistem vrednot ter temu primerna pričakovanja in zahteve do sebe in drugih, pri čemer sta bolečina in splošno počutje seveda v središču njegove pozornosti. Bolezenski pritisk, ki je odvisen od tega, ali se je bolečina razvila naglo ali postopoma, posameznika sili k akciji. Želja pojasniti si poreklo bolečin in se rešiti mučnih občutenj ga privede do zdravnika. Obisk je seveda povezan s pričakovanji ozdravitve. To pomeni, da se v primeru neučinkovitih terapevtskih ukrepov prebudi v njem nezaupanje, pojavijo se novi strahovi, ali z

drugimi besedami, bolezenski pritisk se le še poveča. Bolnik, še vedno poln upanja, hkrati tudi negotovosti, pričakuje nove preiskave, drugačno terapijo in največkrat tudi drugega zdravnika. Če v tem ni pomirjen, postaja vse bolj resigniran, bolečina zavzame v njegovem življenju osrednje mesto. Največ njegovih misli in početja izvira prav iz nje, kar pomeni, da zaradi njegovih težav prične trpeti kvaliteta in kvantiteta njegovih socialnih kontaktov, učinkovitost na delovnem mestu, krhajo se odnosi z družinskimi člani itd. Če se temu pridružijo še rentna pričakovanja, je začaran krog sklenjen. Bolnikovo stanje, ki ga permanentno ali recidivirajoče določajo bolečine, tako vzdržujejo še psihološki dejavniki, tako da lahko v celoti govorimo o situaciji bolečinske bolezni. Čeprav je bila bolečina sprva vodilni simptom, je med kronifikacijo prišlo do tolikšnega obsega somatopsihičnih ter psihosomatskih sprememb, da lahko tokrat že govorimo o bolečinskem sindromu.

Baar govori o t.i. primarnem bolečinskem sindromu in o t.i. sekundarnem bolečinskem bolezenskem stanju.

Kot **primarno bolečinsko bolezen** označuje tiste primere, kjer ni najti organskega substrata bolečine oziroma je substrat patofiziološko ali patoanatomsko znan, vendar ni dostopen za kavzalne somatsko-medicinske terapevtske ukrepe (migrena, medikamentozno induciran glavobol). Razen preokupacije z bolečino imamo opraviti v tem primeru še z obsežno depresivno simptomatiko oziroma s sliko energetske uvelosti.

Pri približno 40% vseh bolnikov s kronično bolečino lahko govorimo o iatrogenih učinkih diagnostičnega in terapevtskega ukrepanja ter bolečinsko sliko označimo kot **sekundarni bolečinski sindrom**. Sem sodijo kronična bolečinska stanja po travmatskih ali kirurških amputacijah, brazgotinske bolečine, stanja po poškodbah živcev in podobno. Slika spominja na samostojno somatopsihično bolezensko stanje, čeprav bi lahko rekli, da je lahko tudi psihosomatsko povzročena.

Groen sliko bolečinskega sindroma razlaga na naslednje načine:

1. Lahko rečemo, da nekatere osebe, ki trpijo zaradi razvitega bolečinskega sindroma, v bistvu preživljajo **eksistenčno krizo**, ki pa jo občutijo kot telesno bolečino, in sicer tako drugi ljudje na primer nanjo reagirajo z depresijo ali z difuznimi telesnimi disfunkcijami.

2. *Freud* je takšno stanje označeval kot **konverzijo**. Kasnejši avtorji so govorili o **psihobioloških reakcijah**, in sicer v primerih, ko določeni konflikti niso bili razrešeni na zavestnem nivoju in se zato manifestirajo kot simptom, ki ima moč pritegniti pozornost okolja, izsiliti popustljivejši odnos do prizadete osebe ipd. *Groen* je predlagal novo oznako za ta pojav, in sicer govori o **substituciji** oziroma o **preskoku**. Pravi, da centralni živčni sistem določeno čustveno stanje "preobleče" in mu da nek drugačen, substituiran izraz. Seveda pa proces substituiranja oziroma preskoka ni anatomski, pač pa funkcionalni proces, tako da ni povsem jasno, kje v možganih pride do preskoka oziroma kje se frustracija transformira v bolečino.

3. *Kielholz* je opozoril, da se za funkcionalnimi bolečinami lahko skriva depresija, ki jo je prav zato poimenoval **larvirana ali maskirana depresija**. Za občutji utrujenosti,

nemoči in neučinkovitosti se lahko skrivajo bolj ali manj prikrite, dalj časa zatajevane agresivne potrebe. Prizadete osebe sicer izkazujejo izgubo apetita, interesov, pobud, spolnega poželenja, spanja ipd., na drugi strani pa tudi veliko odvisnost od medikamentov, od tuje pomoči, razumevanja, pozornosti itd. Opisano vedenje "biti odvisen od drugih", "biti nezmožen postaviti se na lastne noge", "prositi druge za pomoč" je največkrat sekundarno ojačevano, in to toliko bolj, kolikor manj so si ga pred tem drznile izraziti.

Pogosto se dogodi, da se manifestno depresivno vedenje odrine, čustva žalosti potlači in vse skupaj konvertira v doživljanje bolečine. Groen zato meni, da je v tem primeru bolj primerno govoriti o **konvertirani depresiji** kot pa o maskirani depresiji.

4. Za bolezensko sliko je značilna preokupacija z lastnim telesom oziroma s telesnim dogajanjem sploh. Ker gre za kombinacijo depresije in ekscesivnega, egocentričnega ukvarjanja z domnevno telesno ogroženostjo, pravi, da bi stanje lahko ustrezneje poimenovali kot **melancholia hiperalgetika**.

5. Klinično-farmakološki bolniki z razvito sliko bolečinske bolezni reagirajo na funkcionalni način: pravi analgetiki jim največkrat ne pomagajo. Včasih so bolj učinkovita antidepresivna oz. anksiolitična sredstva, pri nekaterih bolj pomagajo sedativi in uspavala. Lokalne injekcije na mesto bolečine imajo običajno placebo učinek: v začetku je učinek apliciranega sredstva velik, kasneje, s ponavljanjem pa olajšanje slabi.

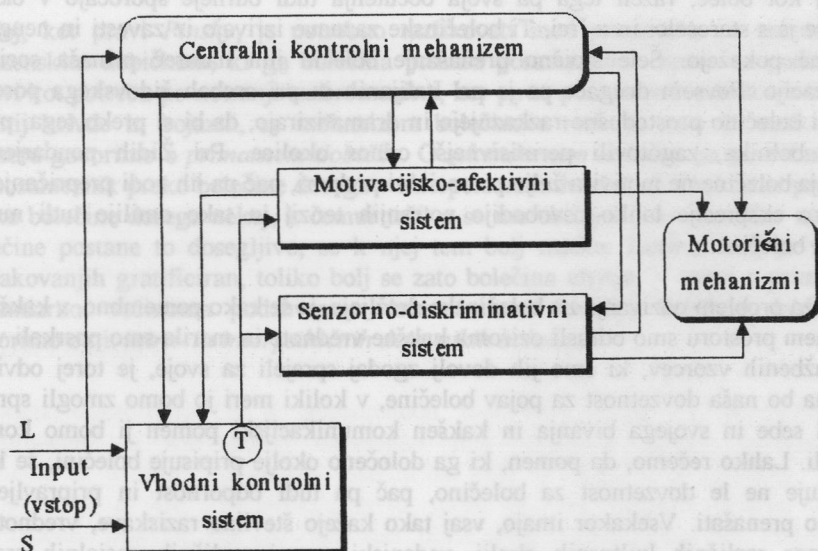
PSIHOFIZIOLOŠKI IN BIOLOŠKI DEJAVNIKI BOLEČINE

Melzack in Wall sta leta 1983 razvila koncept t.i. **vhodne kontrole** (Gate Control Theory), ki sta ga zasnovala na kibernetskem modelu kompleksnih povratnih učinkov. Govorita o spinalnem modulacijskem sistemu, senzorno-diskriminacijskem, motivacijsko-afektivnem in centralno-kontrolnem sistemu. Svojo razlago bolečine sta shematsko ponazorila (glej sliko 1).

a) Avtorja menita, da intenzivnost vhodnih dražljajev, ki od receptorjev potekajo po perifernih vlaknih, kontrolira **spinalni modulacijski sistem**. Kontrola poteka v T-celicah v zadnjih rogovih hrbtenjače. Odločilnega pomena je t.i. *substancia gelatinosa*, ki, poenostavljeno povedano, opravlja vlogo nekakšnih vhodnih vrat. Če so vrata priprta, je posameznik za bolečinski dražljaj slabo sprejemljiv. In obratno, če so široko odprta, je posameznik na dražljaje s periferije posebno dojemljiv. O tem, kolikšna bo odprtost, pa odločajo signali, ki pritekajo po navzdol potekajočih progah, in to iz možganskega debla, iz limbičnega sistema, a tudi iz senzoričnih delov skorje velikih možganov. Šele potem, ko dobi vhodni dražljaj na takšen način svojo težo, je odposlan naprej, in sicer po navzgor potekajočih vlaknih v anterolateralnih progah. Tako bo na primer čustveno vznemirjen posameznik bolečinski dražljaj hitreje in močnejše zaznal kot bolečega, kajti spremljajoča vegetativna aktivnost bo vhodna vrata za bolečino široko odprla. Njegov prag za bolečino se bo tako bistveno znižal.

b) Če *spinalni modulacijski sistem* določa, kakšna bo posameznikova dojemljivost za bolečinski dražljaj, potem **senzorno-diskriminativni sistem** poskrbi, da je vhodni dražljaj prostorsko, časovno, oziroma kvalitativno opredeljen. Ta del posameznikovega telesnega aparata opozarja, od kod oziroma kje se bolečina oglašča, kakšne vrste je, koliko časa traja, ali se ponavlja ali ne ipd.

c) **Motivacijsko-afektivni sistem** je nekakšen centralni sprejemnik. Pravimo, da oblikuje sporočilo o stopnji neugodja, sproži posameznikove obrambne mehanizme, ga sili k reakcijam, katerih cilj je prekinitev ali vsaj ublažitev bolečin, ipd. Sistem zajema posameznikov spomin in vse dotedanje podobne izkušnje, znotraj le-tega dobi bolečina poseben, subjektivno obarvan pomen. Zajema njegovo trenutno počutje, njegovo trenutno motiviranost, da bolečinski dražljaj sprejme kot moteč in da nanj tako tudi reagira (toleranca za bolečino).

Slika 1 Kibernetični model nastanka bolečine
- teorija vhodne kontrole (Malzack, Wall)

d) Končno imamo še t.i. **centralni kontrolni sistem**. Ta bolečinski dražljaj oceni na osnovi predhodnih izkušenj, na osnovi možnih posledic in razpoložljivih ukrepov, pa tudi na osnovi osebnega, tudi simbolnega pomena. Lahko bi rekli, da sistem zaznava analizira in določa psihomotorne, kognitivne in emocionalne reakcije nanjo. Vse to ima povratne učinke, in to tako na *vhodno kontrolni* kot na *senzorno-diskriminativni* ter *motivacijsko-afektivni* sistem. Posameznik, operiran zaradi malignoma, bo na pojav

bolečine v predelu telesa, kjer je bil operiran, gotovo drugače reagiral kot tisti, ki mu zdravje nikoli dotlej ni povzročalo skrbi in negotovosti. Prizadeta oseba bo budneje spremljala dogajanje v svojem telesu in na morebitne spremembe tudi hitreje ter močneje odreagirala.

SOCIOKULTURNI DEJAVNIKI BOLEČINE

Na bolečinsko zaznavo pa tudi na reakcije nanjo vplivajo tudi družbene oz. kulturološke razmere, v katerih prizadeti posameznik živi ali jim pripada. Tako sta *Hollingshead* in *Redlich* ugotovila, da ljudje z nižjim socialnim statusom pogosteje svoje emocionalne stiske "preoblečejo" v telesne tegobe oziroma bolečine. *Zborowski* in *Sternbach* sta ugotovila, da Američani italijanskega porekla hitreje zaznajo določen dražljaj kot boleč, razen tega pa svoja občutenja tudi burneje sporočajo v okolje. Drugače je s staroselci in z Irci. Ti bolečinske zaznave izrivajo iz zavesti in neugodja zlepa ne pokažejo. Šele stoično prenašanje bolečin jim namreč prinaša socialno gratifikacijo. Povsem drugače pa je pri Italijanih in pri osebah židovskega porekla. Italijani bolečino prostodušno razkazujejo in dramatizirajo, da bi si preko tega, preko statusa bolnika, zagotovili permissivnejši odnos okolice. Pri Židih poudarjenega izražanja bolečine ne motivira želja po socialni podpori, pač pa jih vodi prepričanje, da se preko ekspresije lahko osvobodijo notranjih tenzij in tako omilijo tudi mučen občutek bolečine.

Ko gre za problem odzivanja na bolečinske dražljaje, je še kako pomembno, v kakšnem kulturnem prostoru smo odrasli oziroma kakšne vrednote in merila smo posrkali vase. Od družbenih vzorcev, ki smo jih dovolj zgodaj sprejeli za svoje, je torej odvisno, kolikšna bo naša dovzetnost za pojav bolečine, v koliki meri jo bomo zmogli sprejeti kot del sebe in svojega bivanja in kakšen komunikacijski pomen ji bomo končno pripisali. Lahko rečemo, da pomen, ki ga določeno okolje pripisuje bolečini, še kako sooblikuje ne le dovzetnost za bolečino, pač pa tudi odpornost in pripravljenost bolečino prenašati. Vsekakor imajo, vsaj tako kažejo številne raziskave, vrednote in preference različnih kulturnih okolij, vedenjski vzorci različnih socialnih sredin, skupaj s psihičnimi in somatskimi funkcijami svoj vpliv tudi na bolečinsko zaznavo, na odpornost na bolečino pa tudi na njene zunanje izraze.

PSIHOLOŠKI DEJAVNIKI BOLEČINE

Če upoštevamo triplastnost bolečine, kot jo poudarja *Birnbaum* (1984), in sicer pojav bolečine z vidika fizioloških procesov, z motorično vedenjskega in končno še subjektivno-kognitivnega vidika, ne moremo zaobiti bioloških, socio-kulturnih in psiholoških dejavnikov. Ne le da splošno telesno počutje, spol, starost in drugi biološki faktorji lahko vplivajo na prag za bolečino, njeno toleranco in reakcijo nanjo, pač pa lahko na vse to vplivajo tudi socialni in kulturološki dejavniki. Podobno lahko rečemo za psihološke dejavnike. Pomen teh dejavnikov pri pojavu bolečine krepi zlasti dejstvo, da tkivna okvara ni niti nujen niti zadosten razlog za nastanek bolečine. Bolečina ni odvisna le od anatomskega substrata, saj jakost doživete bolečine še zdaleč ne ustreza

stopnji organske okvarjenosti. Še manj je z jakostjo bolečinskega dražljaja povezano vedenje, ki bolečino spremlja. Prav dejstvo, da se bolečinska zaznava in njen zunanji, vedenjski izraz javljata ne glede na organski substrat, potrjuje vlogo psiholoških dejavnikov, in to ne le v procesu nastajanja, temveč tudi v procesu utrjevanja oziroma kronifikacije bolečine. Seveda pa, kot opozarjata *Merskey* in *Spear*, smemo govoriti o psihogeni bolečini šele tedaj, ko obstajajo emocionalne tegobe, ki so proporcionalne telesnim težavam, in to le v primeru, da jih lahko po določenih kriterijih tudi opredelimo.

Bolečina je vedno subjektivno obarvano doživetje, za vsakogar v bistvu specifična osebna izkušnja. Doživljamo in opisujemo jo na različne načine: kot zbadanje, ščipanje, kot zvijanje, trganje, tiščanje ipd. Pospremljena je z osebnimi občutki in asociacijami, svoj zunanji izraz pa najde na fiziološkem nivoju, v verbalnih in neverbalnih vedenjskih posameznikovih reakcijah.

Vselej, kot pravi *Pinsky*, je potrebno razlikovati med primarnim in sekundarnim bolezenskim dobičkom, ki ga bolečina prinaša posamezniku. Sprva se podzvestno pojavi kot potreba po notranji razbremenitvi, ker pa se posameznik preko nje osvobaja občutij krivde in bojazni, se mehanizem bolečinske reakcije zato še utrdi. V tem primeru govorimo o *primarnem dobičku*. O *sekundarnem dobičku* pa govorimo tedaj, ko posameznik preko bolečine dosega v interpersonalnih odnosih konkretne prednosti. Preko bolečine dosega nekaj, k čemur teži, a se mu običajno izmuzne. Ker mu preko bolečine postane to dosegljivo, se k njej tem bolj zateka. Kolikor bolj je v svojih pričakovanih gratificiran, toliko bolj se zato bolečina utrjuje. V zvezi s primarno in sekundarno, večinoma podzvestno determinirano funkcijo bolečine, lahko torej govorimo o t.i. *intra- in interpsihičnih dejavnikih bolečine*.

Counter-transference is a phenomenon that applies for all psychotherapeutic approaches. It was mostly developed and understood in the psychoanalytical schools of therapy, but applies also for the work in the group of relatives, bereaving suicide of a kin. The authors try to focus on the clinical material from their therapeutic practice, the problems and blind spots from the field that might obstruct the efficient work with these patients if not strictly supervised.

INTRODUCTION

The term countertransference was first mentioned by S. Freud in 1910 (Yalom, 1985). He described it as the patient's influence on the therapist's unconscious processes, which he can recognize and analyse only to the limit of his own inner conflicts and defenses. Counter-transference influences the therapist's understanding or non-understanding of the patient's problems, as the patient represents the object from the therapist's past in which he projects his early experience.

As we can see it now, counter-transference is always influenced by both subjective and objective factors, subjective being the following:

COUNTER-TRANSFERENCE PROBLEMS INSIDE THE GROUP OF RELATIVES BEREAVING SUICIDE

Onja Tekavčič Grad

Keywords: counter-transference, suicide survivors, bereavement process.

ABSTRACT

Counter-transference is a phenomenon that applies for all psychotherapeutic approaches. It was mostly developed and understood in the psychoanalytical schools of therapy, but applies also for the work in the group of relatives, bereaving suicide of a kin. The authors try to focus on the clinical material from their therapeutic practice, the problems and blind spots from the field that might obstruct the efficient work with these patients if not strictly supervised.

INTRODUCTION

The term countertransference was first mentioned by S. Freud in 1910 (Yalom, 1985). He described it as the patient's influence on the therapist's unconscious processes, which he can recognize and analyse only to the limit of his own inner conflicts and defenses. Counter-transference influences the therapist's understanding or non-understanding of the patient's problems, as the patient represents the object from the therapist's past in which he projects his early experience.

As we can see it now, counter-transference is always influenced by both subjective and objective factors, subjective being the following:

- situational factors :

a/ direct predisposition: sex, age, race, family structure of the patient;

b/ indirect: deriving from the therapist's emotional attitude towards the referral subject (institution, junior or senior colleague, boss, friends, somebody with power)

- * transference reactions activated by the patient
- * characterological traits of the therapist (personality)

- and objective factors:

- * conscious,
- * unconscious,
- * irrational reactions, elicited by the patient.

Counter-transference in the group is difficult to recognize, because the influence on the therapist has more facets: the transference reactions are going on between the patients and the therapist, between the patients themselves and between the group as a whole and the individual member inside it.

Besides counter-transference there is another similar term - empathy - that covers a broader horizon of therapist's emotional reactions. Comparing both, the major difference would be that empathy is derived from the conscious, non-conflict part of the therapist's personality, while counter-transference comes out of the unconscious and conflict elements.

SUICIDE SURVIVORS GROUPS AND COUNTER-TRANSFERENCE

When leading analytically oriented groups of patients, the therapist reveals, analyzes and interprets transference and other unconscious contents of group members.

Suicide survivors groups are not defined as analytical, but more the so called "container" groups, peer groups or problem solving groups. They are not supposed to deal with unconscious material and transference, so the therapists usually don't expose their counter-transference to the same extent as analytically oriented group therapists. But nevertheless, counter-transference is always present and the therapist has to be aware of it, cope with it and be able to understand it (Fig. 1).

The groups of bereaved after suicide have to reach certain conditions: they have to offer the understanding and accepting atmosphere, facilitate the expression of all emotions, provide the support system for the members, show them basic strategies to cope with loss, try to work on higher self-esteem and selfconfidence of the members and so on. Striving to achieve and sustain these group goals, the therapist(s) is subjected to all sorts of own emotional reactions, including both empathy and counter-transference.

Fig. 1: The difference between analytically oriented groups and groups of bereaved after suicide

ANALYTICALLY ORIENTED GROUPS	GROUPS OF BEREAVED AFTER SUICIDE
Neurotic and borderline patients	People in crisis
Working on the unconscious material of the patient	Working on the conscious level ("cognitive antidote")
Transference	Peer relationship
Analyzing past experiences	Important is present time ("here and now") and future
Disclosing, changing and transforming the patient's defense mechanisms	Supporting of the patient's defense system
Provoke more pressure and anxiety in patient to obtain changes	Mutual understanding and disburdening
Interpretation	Reinforcement of positive thinking
Individuality	Universality
Passive therapist ("stone face")	Active therapist (expressive)
Reconstruction of personality	Reaching the level of functioning before crisis (before next of kin's suicide)

OUR PERSONAL EXPERIENCE WITH EMPATHY AND COUNTER-TRANSFERENCE

Empathy, being the conscious emotional reaction, is the feeling that any therapist undoubtedly experience when dealing with groups or individuals, bereaving suicide. Empathy is inevitable as the therapist in the survivors group realizes how irreversible and tragical each survivors situation is and what powerful emotions it provokes. It

is one of the main factors that help the survivors to vent, understand and grow. Being a conscious emotional reaction, empathy is easier to recognize.

E.g.: Mother of a 16-year boy, who shot himself tells the group her story of finding the son's body. The details that she recollects are gruesome, difficult to listen to, at times even horrible. The usual reaction that she experiences in her environment, is: "Don't remember this any more. Forget it as soon as possible. Think about your other child." The group and the therapists react quite opposite: they listen, they stimulate each other with additional questions, they try to understand - they feel empathy. Why can their reactions be different? The other members can feel empathy because they are in the same shoes and can feel what this mother needs. The therapists, on the other hand, are trained to open all subjects, even taboos. Sometimes, however, it seems difficult to open, understand and accept these universally painful themes.

When the therapist finds some of his reactions or emotions difficult to comprehend, the reason probably lies in his countertransference.

After five years of working with suicide survivors (both in groups and individuals), we can list some of the emotional reactions, we suspect to be derived from our own countertransference feelings.

- * After the group session, full of emotional turmoils, the therapist feels insecure, anxious, horrified, quite similar to the survivors feelings. E.g.: when listening to the parent, whose child committed suicide, the therapist starts thinking of his own children and why is he/she rather not with them. These thoughts can accelerate to developing the fear that the therapist's child might become suicidal.

- * It is difficult to end the therapeutic process. The therapist settles with some survivors suggestions to remain in contact, even informally (trips, coffee), which are difficult for him to keep.

- * Trying to achieve too much in too short a time. The therapist knows that the bereavement process usually lasts at least a year, but nevertheless expects the members of the group to show the improvement, to smile, to report feeling better and not to complain on every session. The goal of these groups is to ease the process of bereavement, which doesn't necessarily show in the immediate improvement of survivors mood. At the same time, this improvement provides any solid feed back of the effectiveness of the therapy.

- * The therapist has a need to show too much sympathy, wants to disburden the survivors and wish to protect them, or some of the therapists acting outs (boredom, sleepiness, impatience) probably derive from the unrecognized countertransference. These reactions might be connected to the therapist's fear of his own death or the death and loss of somebody close. There are at least two types of therapist's behavior deriving from the unrecognizable counter transference:

- The urge to do too much for the survivors: showing too much sympathy, trying to disburden the survivors, wishing to protect them against everything and everyone (e.g.

Therapist feeling the same anger towards the environment of the bereaved that supposedly doesn't understand them);

- emotional reaction of the therapist in the form of different behavior: impatience, not paying enough attention to what was told, withdrawal with boredom or sleepiness.

DISCUSSION

Working with suicide survivors provokes a lot of countertransference feelings in therapists, some of which we were not able to mention - from a simple reason, that our inner unresolved conflicts prevent us to recognize and understand them.

One of the obvious questions always arises - why does a therapist decide to work with survivors after suicide? Is it an example of a counter-phobic behavior on the side of the therapist? Or is this decision motivated by purely rational reasons, such as many suicides in the environment or the lack of this service, etc?

It helps, if the therapist is not working alone in this stressful situation. Working by himself provokes much more pressure on the therapist and he is far more left alone to his own countertransference reactions, so it is helpful for the group and the therapist if he is working in a twosome. It is useful if the therapists are complementary in their personality traits and style of responding to the group process. They allow each other to vent after each session and so to regain their inner psychological equilibrium.

But the main hope to get close to one's own counter-transference remains as usually - a thorough and constant supervision.

REFERENCE

Yalom, I.D. (1985). The Theory and Practice of Group Psychotherapy. New York, Basic Books, 324-386.

MODEL SUPERVIZIJE NA PODROČJU PEDAGOŠKIH DEJAVNOSTI

Sonja Žorga

Supervizija je termin, ki se ga vse pogostejše uporablja, ne le v smislu strokovnega nadzora temveč tudi, kadar imamo v mislih različne oblike in metode spremljanja, vodenja in svetovanja strokovnjakom pri njihovem praktičnem delu. Pri tem niso mišljeni le tisti delavci, ki se v poklic šele uvajajo (študentje na praksi, pripravniki), temveč tudi delavci, ki so visoko strokovno usposobljeni in imajo že vrsto let delovnih izkušenj. Tudi oni se pogosto znajdejo v situacijah, ko bi potrebovali razmislek o svojih delovnih postopkih in preformulacijo nekaterih svojih strokovnih ali delovnih predpostavk. Zato se v zadnjem času po vsem svetu razvijajo različne smeri in šole, ki usposablajo strokovnjake različnih, večinoma družboslovnih profilov za opravljanje supervizije. Pri tem uporabljajo različne modele in strokovne pristope, vsem pa je verjetno skupen namen, da bi pomagali strokovnemu delavcu v smeri večje poklicne kompetentnosti.

Ker se izraz supervizija vse pogostejše pojavlja tudi v našem prostoru, želim s tem člankom prispevati k boljšemu razumevanju modela supervizije kakršnega v zadnjem času uvaja skupina sodelavcev Pedagoške fakultete na področje pedagoških dejavnosti pri nas. Gre za prilagojen model supervizije, ki smo ga spoznali in se zanj izobraževali v okviru podiplomskega študija na Hogeschool Nijmegen na Nizozemskem. Model sloni na predpostavkah Rogersove na klienta usmerjene psihoterapije, interakcionizma, izkustvenega učenja in drugih. Namenjen je pomoči in podpori strokovnih delavcev, ki že delajo ali pa se šele uvajajo v poklice na področju zdravstva, socialnega skrbstva, vzgoje in izobraževanja.

ALI JE SUPERVIZIJA POTREBNA IN ZAKAJ?

Delo vzgojitelja, učitelja, svetovalnega delavca, pedagoškega vodje in drugih strokovnjakov, ki delajo na področju pedagoških dejavnosti v neposrednem stiku z ljudmi, je tiste vrste delo, pri katerem deluje delavec s svojimi postopki in ravnanji

neprestano posredno ali neposredno na ljudi, s katerimi je v delovnem odnosu. Pri svojem delu stoji nenehno pred odločitvami, kako ravnati v posameznih konkretnih situacijah, da bi s svojim ravnanjem čimbolj učinkovito, a hkrati strokovno in v zadovoljstvo vseh udeleženih strank sodeloval pri razreševanju posameznih delovnih situacij. Zelo pogosto je pri tovrstnih odločitvah sam, ukrepati mora takoj in brez predhodne možnosti posvetovanja s kolegi ali preverjanja ustreznosti postopka v strokovni literaturi. Pri tem imamo v mislih situacije, ki se nanašajo na delo v razredu ali v vzgojni skupini, pri svetovalnem razgovoru, na sestanku strokovnega tima ipd.; na situacije torej, v katerih je ena bistvenih značilnosti intenziven odnos z ljudmi (z gojencem, dijakom, starši, s svojim sodelavcem, predpostavljenim ali podrejenim kolegom ipd.).

Take situacije so običajno kompleksne narave in pogosto zahtevajo od strokovnjaka, da deluje na več nivojih hkrati; pri tem se vzgojni, izobraževalni, odnosni, osebni, strokovni, institucionalni in drugi vidiki med seboj prepletajo in neredko med seboj celo interferirajo. Zato na ravnanje strokovnega delavca v takih situacijah vplivajo poleg njegovega strokovnega znanja tudi njegova stališča, vrednote, temperamentne in druge osebnostne značilnosti, odnos, ki ga ima do človeka, s katerim je v stiku, celotna klima, ki vlada v ustanovi, pa tudi pričakovanja, zahteve, pravila in omejitve, ki jih predenj postavlja uporabnik njegovih storitev in/ali ustanova, v kateri deluje.

Glede na kompleksnost mnogih situacij, v katerih se znajde strokovnjak, ki dela na področju pedagoških dejavnosti, in glede na množico različnih dejavnikov, ki prav tako kompleksno vplivajo na strokovnjakovo vedenje in njegovo strokovno reagiranje, lahko torej predpostavljamo, da so v vsaki taki situaciji možni mnogi različni, čeprav ustrezni načini reagiranja, katerih posledica so tudi različni možni izhodi. Vendar pa se običajno prav zaradi prej omenjene kompleksnosti ne more povsem zanesljivo predvideti, kakšen bo končni izid oziroma posledice našega ravnanja. Zaradi medsebojnega vplivanja vseh udeleženih dejavnikov ima namreč včasih strokovno povsem ustrezno ravnanje posledice, ki jih nismo želeli, niti jih nismo predvidevali. Prav tako pa se dogaja, da ravnanju, ki ima mnogo strokovnih pomanjkljivosti, vendarle sledi željeni izid. Prav ta "negotovost" izida pogosto bega strokovnjake in omogoča tistim, ki ne ravnavajo strokovno, da za krinko "slabe napovedljivosti" skrivajo svojo pomanjkljivo ali pa zastarelo strokovno opremljenost, predsodke, implicitne teorije ipd.. Po drugi strani pa nezaželen izid, ki včasih sledi strokovno ustreznemu ravnanju, zapušča v strokovnjaku dvome o ustreznosti njegovih postopkov in vprašanja v zvezi s tem, kaj bi bilo v prihodnje bolje storiti v podobnih primerih.

V skrajnih primerih, ko je izid neke situacije v kateri smo bili soudeleženi kot strokovnjaki, izrazito neprijeten ali celo tragičen (kriminalno dejanje, samomor, trpinčenje otroka ipd.), lahko to pomeni za strokovnega delavca hude psihične obremenitve in občutke krivde. Znano je, da v večji ali manjši meri praktično vsi pedagoški delavci nosimo delovne probleme s seboj domov, o njih razpravljamo tudi v prostem času, "glasno razmišljam", se pritožujemo in sprašujemo za mnenja

včasih kar vsakogar, ki nam je pripravljen prisluhniti. Kot da ne moremo in ne znamo odložiti problemov in dilem, ki so se nam nakopičile. Te dileme niso le strokovne narave, pogosto se nanašajo tudi na vrednostni sistem in stališča posameznika in družbe, na zahteve in pravila določene ustanove, ki so včasih v nasprotju s temi vrednotami, itd.

"Priateljsko kramljanje" strokovnemu delavcu sicer res lahko nudi določeno razbremenitev, pomiritev, v posameznih primerih celo razbistritev nekaterih dilem, običajno pa ne zagotavlja tudi večanja strokovne in osebnostne kompetentnosti in ne omogoča integracije konkretnih uvidov posameznika v svoje ravnanje z obstoječim znanjem o sebi in stroki. Zato se strokovni delavec iz svojih preteklih izkušenj pogosto ne nauči dovolj; postopke, ki so se mu pokazali kot uspešni ponavlja, neuspešnim pa se izogiba brez ustrezne refleksije; ustvarja si sistem implicitnih teorij, ki ni povsem osveščen in je lahko celo v nasprotju s strokovnimi dognanji, kljub temu pa pomembno vpliva na ravnanje tega strokovnjaka. Tako se dogaja, da strokovni delavec začne s svojim delom poln elana in entuziazma, postopoma pa zaradi neustrezne predelave svojih postopkov zapade v malodušje in se pasivizira, namesto da bi se osebno in strokovno razvijal ter izgrajeval svojo poklicno identiteto in kompetentnost.

Zaradi omenjenih značilnosti strokovnega dela na področju pedagoških dejavnosti menimo, da je supervizija ena tistih metod, ki lahko bistveno prispeva h kvalitetnejšemu in uspešnejšemu opravljanju posameznikovega poklica. V zvezi s tem Koboltova (1992, str. 121) poudarja, da je supervizija potrebna v poklicih, kjer je odnos bistvena delovna prvina tudi zato, ker v njih nikoli ne dosežemo stanja nespremenljive poklicne suverenosti, saj se pomembne značilnosti delovnega konteksta sproti spreminjajo.

KAJ JE SUPERVIZIJA IN KAJ LAHKO OD NJE PRIČAKUJEMO?

Cilj supervizije je predvsem omogočiti strokovnemu delavcu učni proces, mu pomagati na poti do njegovih lastnih rešitev v zvezi s problemi, s katerimi se pri delu srečuje, ter mu omogočiti učinkovitejše soočanje s stresom. Pomaga mu pri integraciji tega, kar dela, občuti in misli, pri integraciji praktičnih izkušenj s teoretičnim znanjem, pri prenosu teorije v prakso ter pri učenju avtonomnega izvajanja svojega poklica. Pomemben vidik v superviziji je tudi iskanje lastne poklicne identitete, ozaveščanje možnih in dejanskih vlog, ki jih strokovni delavec prevzema, ter odgovornosti in dolžnosti, ki jih določeno delo prinaša. Skratka, kot pravi Koboltova, je supervizija pravzaprav "posameznikova refleksija o tem, kar poklicno vidi, misli, čuti in dela, z namenom, da se ozavesti lastnih miselnih in vedenjskih strategij, pridobi nove aspekte, vidi svoj delovni prostor obogaten z novimi alternativami ter se zmore zavestno odločati za spremembe v svojem delu" (cit. Kobolt, 1992, str.120).

Supervizor spremlja strokovnega delavca v njegovem učnem procesu in je odgovoren za to, da mu ponudi oziroma omogoči ustrezne - optimalne pogoje učenja, v katerih lahko posameznik sam išče svoje rešitve in pri tem uporabi delovne izkušnje kot učni material. Njegova vloga ni, da sodi, temveč skuša biti ogledalo. Skuša reflektirati vedenje strokovnega delavca in mu omogočiti, da vidi, kaj je delal in kako ga pri tem doživljajo drugi. Ob tem izžareva svoj odnos do zgodbe, vendar pa strokovnega delavca ne uči, kako naj bi delal on. V superviziji je namreč osnovna vrednota omogočiti posamezniku svobodo iskanja svojih lastnih rešitev, svojih poti, spoznavanja sebe, soočanja s samim seboj ipd. Supervizor je tisti, ki spremlja posameznika skozi učni proces in mu omogoči, da varno eksperimentira in preizkuša zanj nove poti. Skrbni torej za to, da supervizirani ne gre v "avanture", ki ga temeljno ogrožajo. Zato je pomembno, da se z njim pogovarja tako o tem, kakšne so možne rešitve, kot tudi o tem, kakšne so posledice teh rešitev. Na ta način si lahko supervizirani bolj avtonomno in odgovorno izbere svojo rešitev. Kajti za to, kakšno rešitev izbere in kaj se nauči iz supervizijske situacije, je posameznik odgovoren sam.

"Učenje je celosten proces, ki vključuje integrirano delovanje celotnega organizma: mišljenje, čustva, zaznavanje in vedenje." (cit. Peklaj, 1992, str. 118). Zato je potrebno, da se med supervizorjem in supervizantom vzpostavi osebni odnos. Določenih stvari se namreč lahko učimo le v osebnih situacijah, v osebnem odnosu z nekom. Supervizor dela torej preko odnosa, supervizirani pa se v tem odnosu uči. Od kvalitete odnosa je v veliki meri odvisno, koliko in kaj se bo supervizirani naučil. Pri tem pa je pomembno, da supervizor pozna različne stile učenja in da v procesu supervizije dopušča, da supervizirani išče svoje lastne poti.

Seveda pa je iluzorno domnevati, da supervizor popolnoma nič ne vpliva na vsebino tistega, kar se je v procesu supervizije strokovni delavec naučil. S svojim odnosom do problemov, s svojo osebno naravnanoostjo, stališči in vrednotami bo supervizor, ki je uspel vzpostaviti ustrezen osebni odnos s superviziranim, nehote vplival tudi na njegovo doživljanje, vrednote in stališča. Od supervizorjevega stila je sicer odvisno, kako direktno in v kolikšni meri bodo ti vplivi prisotni, vendar pa se jim popolnoma izogniti ni mogoče, prav tako kot se jim ni mogoče izogniti v kateremkoli drugem procesu učenja in vzgoje.

Morda bi bilo vredno omeniti še to, da bistvo supervizije ni v terapiji, vodenju, svetovanju ali kontroli, čeprav lahko v večji ali manjši meri supervizija zajema tudi vse omenjene elemente. Od osnovne strokovne usposobljenosti supervizorja, predhodno sklenjenega supervizijskega dogovora in materiala, ki ga posameznik prinaša na supervizijo, je odvisno, na čem bo v določeni supervizijski seansi poudarek.

Skratka, supervizijo na področju pedagoških dejavnosti lahko opredelimo kot posebno didaktično, izobraževalno in podporno metodo, ki omogoča posamezniku, da preko lastne izkušnje prihaja do novih strokovnih in osebnih spoznanj, da integrira praktične izkušnje s teoretičnim znanjem in s tem izgrajuje svojo strokovno identiteto.

Model supervizije, ki ga v zadnjem času vpeljujemo na področje pedagoške dejavnosti, je model, v katerem najpogosteje poteka supervizija individualno ali pa v majhnih skupinah treh največ štirih strokovnih sodelavcev, ki jih vodi usposobljen supervizor in hkrati tudi strokovnjak za področje, na katerem delujejo supervizirani delavci. Supervizija poteka redno, najbolje vsakih štirinajst dni po eno (kadar gre za individualno supervizijo) do tri (pri skupinski superviziji) ure skupaj. Supervizijski cikel zajema 15 do 20 srečanj, če v začetku ni dogovorjeno drugače, ker je supervizija namenjena npr. razrešitvi določenega konkretnega problema. Supervizijski cikel je sestavljen iz uvodne, osrednje faze in zaključevanja, supervizijskega dogovora, vmesne ter zaključne evalvacije.

KAJ SE DOGAJA V PROCESU SUPERVIZIJE?

Strokovni delavec izbere in predstavi na supervizijskem srečanju neko izkušnjo iz svojega poklicnega življenja, ki si je ne zna pojasniti, ga miselno ali čustveno okupira ali pa preprosto želi, da bi se iz nje česa naučil. V zvezi s to izkušnjo si zastavi tudi določeno vprašanje ali več vprašanj, v procesu supervizije pa skuša poiskati odgovore nanje.

V supervizijskem procesu služijo torej izkušnje strokovnega delavca kot učni material. To pomeni, da je naloga supervizorja, da zgodbo iz poklicnega življenja strokovnega delavca preoblikuje tako, da se supervizant ob njej lahko uči o sebi in svojem poklicnem ravnanju. Omogoči mu, da se spoznava z ozadjem svojega ravnanja in vzvodi, ki ga vedno znova potegnejo v vzorce vedenja, ki jih morda pri sebi ne odobrava in tudi strokovno niso učinkoviti. Ob refleksiji konkretne delovne izkušnje se torej sooča s svojimi obrambami, čustvenimi vsebinami in stili vedenja. Prepoznavna implicitne teorije, stališča in vrednote, ki usmerjajo njegovo ravnanje in doživljanje in določajo referenčni okvir, skozi katerega zaznava dogodke in vedenje drugih. V procesu supervizije ugotavlja, kakšen pomen ima določen dogodek zanj osebno in kako vpliva na njegovo strokovno delovanje.

Pri tem gre strokovni delavec skozi svoj lasten proces učenja, nihče ne more tega storiti zanj ali namesto njega. Včasih je ta proces odkrivanja lastnih občutij, misli, implicitnih teorij ipd., povezanih z dogodkom, lahko zelo boleč. Vendar je vredno iti skozi tovrstno izkušnjo, saj je rezultat supervizijskega procesa običajno večja strokovna kompetentnost, povečan občutek moči in poklicne identitete, osebna in strokovna rast.

Ko spozna pomen neke izkušnje oziroma dogodka, strokovni delavec pogosto uvidi, da je to pravzaprav izkušnja mnogih generacij in da je zapisana tudi že v mnogih strokovnih tekstih. Vendar pa je potrebno, da pride vsak posameznik sam do tega spoznanja. Šele ko izkušnjo in njen pomen integrira, postane to tudi njegova modrost. Ta modrost pa ni statična, ker je potrebno v procesu integracije vedno znova pregledovati in preurejati svoja znanja in s tem spreminjati svojo kognitivno

strukturo. Na ta način se nova teoretična znanja in nova spoznanja, ki si jih v procesu strokovnega razvoja supervizirani pridobiva preko refleksije obstoječih izkušenj, integrirajo z nekdanjimi shemami vedenja in zaznavanja v drugačne, nove vzorce poklicnega ravnanja in prepričanj.

Proces integracije novih izkušenj in teoretičnih znanj v obstoječe miselne sheme lahko lepo razložimo s pomočjo procesa ekvibracije oziroma uravnoteženja, o katerem govori švicarski psiholog Piaget v svoji teoriji spoznavnega razvoja.

Kadar se namreč soočimo z vedenjem ali doživljanjem, ki si ga s pomočjo dotedanjih izkušenj in znanja ne znamo pojasniti (lahko gre za naše lastno ali pa za doživljanje in vedenje našega klienta, kolega, šefa...), pride do občutkov zmedenosti, nemoči in nekompetence. Piaget govori v tem primeru o porušenem ravnotežju ali disekvibraciji. Soočanje s svojim in/ali tujim vedenjem in/ali doživljanjem, ki je za nas na nek način nerazumljivo in včasih prav zato tudi nesprejemljivo, povzroča torej na nivoju naše miselne aktivnosti stanje neravnotežja. Organizem se namreč sreča z informacijami, ki se ne skladajo z že obstoječimi miselnimi shemami. Reflektiranje tega vedenja oz. doživljanja, iskanje dejavnikov, ki so nanj delovali, razlogov, ki so z njim povezani, in novih oblik vedenja in doživljanja, ki bi bili v podobni situaciji tudi možni, povzroča prilagajanje nekaterih elementov izkušnje obstoječim miselnim shemam (v smislu asimilacije), pa tudi preoblikovanje obstoječih stališč, implicitnih teorij in vzorcev vedenja pod vplivom teh izkušenj (v smislu akomodacije). Rezultat tega je novo spoznanje, vzpostavitev novih oblik vedenja in doživljanja in posledično tudi delovanje na kvalitativno drugačnem, višjem nivoju. Proces usklajevanja obstoječih stališč, znanj in vzorcev vedenja z novimi izkušnjami ter z na novo pridobljenim znanjem lahko torej imenujemo proces uravnoteženja ali ekvibracije.

Seveda pa v razmišljanjih o tem, kaj se v procesu supervizije dogaja, ne smemo spregledati tudi tega, da imamo opraviti z učenjem preko izkušenj oziroma z izkustvenim učenjem. Že beseda sama nam pove, da je pri tovrstnem učenju pomembno, kar je človek izkusil, doživel. Pri tem imamo opraviti tako z objektivnim kot tudi s subjektivnim delom izkušnje. Osebo zaznavanje in doživljanje določenega dogodka je za posameznika, ki je bil v izkušnji udeležen, pogosto celo pomembnejše od objektivnih dejstev. Da pa se iz izkušnje resnično nekaj naučimo, da začne izkušnja "delovati" je potreben dialog, meni H. Hanekamp, profesor supervizije s Hogeschool Nijmegen. Dialog omogoči, da postane izkušnja posamezniku del znanja o samem sebi in o odnosu, ki ga ima do sveta okrog sebe, omogoči spremeniti njegovo življenjsko filozofijo. Besede naj bi bile potrebne zato, da jih lahko ponovno "poišče", kadar jih potrebuje. Zato je pomembno, da najde in si zapomni prave besede.

"Utemeljitelj izkušnjskega učenja D.Kolb (1984) definira učenje kot proces, v katerem se znanje (vedenje) kreira prek transformacij izkušenj. Temeljna elementa sta izkušnja in njena transformacija. Sama zaznava izkušnje ni dovolj za učenje, ampak moramo z njo tudi nekaj storiti." (cit. po Peklaj, 1992, str. 118) Način dela

z izkušnjo v superviziji ustreza Kolbovemu modelu učenja kot cikličnega procesa, v katerem se prepletajo štiri aktivnosti: konkretna izkušnja, refleksija te izkušnje, njena abstraktna konceptualizacija in eksperimentiranje. Poglejmo nekoliko podrobneje, kaj pravzaprav vsaka od omenjenih aktivnosti oziroma faz učenja pomeni konkretno v superviziji.

Kot pravi S. Tancig (1992, str. 124), je bistvo metode supervizije v sistematični refleksiji lastnega ravnanja oziroma izkušenj. Zato naj bi se učni proces začel s praktičnimi izkušnjami, ki si jih je strokovni delavec pridobil pri opravljanju svojega dela. Izkušnjo vnese strokovni delavec v supervizijo tako, da jo posreduje v obliki zgodbe. Pri tem je pomembno, da je opis izkušnje oziroma dogodka čimbolj konkreten in natančen. Včasih lahko kot izredno koristen supervizijski material služi kar dobeseden zapis razgovora, ki je potekal v predstavljeni zgodbi med strokovnim delavcem in njegovim klientom, svojim klienta, kolegom ipd.,

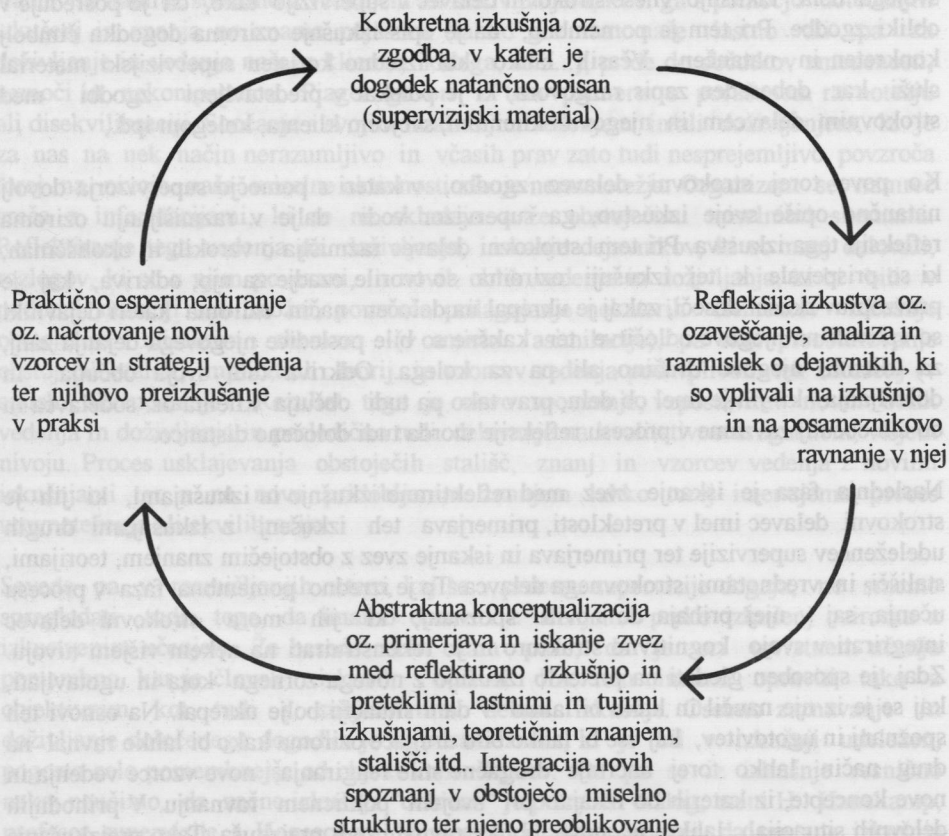
Ko pove torej strokovni delavec zgodbo, v kateri s pomočjo supervizorja dovolj natančno opiše svoje izkustvo, ga supervizor vodi dalje v razmišljanju oziroma refleksiji tega izkustva. Pri tem strokovni delavec razmišlja o vzrokih in okoliščinah, ki so prispevale k tej izkušnji oziroma so tvorile ozadje za njo, odkriva, kaj je pravzaprav skušal doseči, zakaj je ukrepal na določen način oziroma kateri dejavniki so vplivali na njegove odločitve ter kakšne so bile posledice njegovega dejanja zanj, za klienta, njegovo družino ali pa za kolega. Odkriva tudi svoja občutja in doživljanja, ki jih je imel ob delu, prav tako pa tudi občutja klienta oz. sodelavca in do teh občutij zavzame v procesu refleksije morda tudi določeno distanco.

Naslednja faza je iskanje zvez med reflektirano izkušnjo in izkušnjami, ki jih je strokovni delavec imel v preteklosti, primerjava teh izkušenj z izkušnjami drugih udeležencev supervizije ter primerjava in iskanje zvez z obstoječim znanjem, teorijami, stališči in vrednotami strokovnega delavca. To je izredno pomembna faza v procesu učenja, saj v njej prihaja do novih spoznanj, ki jih mora strokovni delavec integrirati v svojo kognitivno strukturo in jo rekonstruirati na nekem višjem nivoju. Zdaj je sposoben gledati na preteklo izkušnjo z novega zornega kota in ugotavljati, kaj se je iz nje naučil in kako bi lahko v dani situaciji bolje ukrepal. Na osnovi teh spoznanj in ugotovitev, kaj vse bi lahko bilo drugače oziroma kako bi lahko ravnal na drug način, lahko torej načrtuje drugačne stile reagiranja, nove vzorce vedenja in nove koncepte, iz katerih bo izhajal pri svojem poklicnem ravnanju. V prihodnjih delovnih situacijah lahko te nove oblike ravnanj tudi preizkuša. Tako preizkušanje pa mu omogoči novo izkušnjo, ki je lahko učni material za naslednji supervizijski proces.

C. Peklaj piše v svojem prispevku Izkušensko učenje kot izhodišče za izobraževanje učiteljev, o vlogi abstraktne konceptualizacije v procesu učenja takole: "Brez nje učni proces ne bi bil zaključen, ker bi kljub izkušnjam, novim teorijam in znanju bodoči učitelj v praktičnih situacijah reagiral na način, ki bi se skladal z njegovo obstoječo miselno strukturo. Tako pomanjkanje integracije praktičnih in teoretičnih znanj lahko srečamo v vsakdanji praksi, ko vidimo, da učitelj pozna teorijo,

ve, kakšno je optimalno ravnanje za rešitev določenega problema, vendar teh znanj pri reševanju problema ne uporabi. Aktivno preskušanje novih znanj in njihova uporaba v praksi je možna šele takrat, ko je ta integracija izvedena." (cit. po Peklaj, 1992, str. 120). Do integracije pa pride takrat, ko svojo miselno strukturo dejansko preoblikujemo oziroma restrukturiramo tako, da vključimo vanjo tudi nova spoznanja in jih ustrezno povežemo z že obstoječimi v novo kvaliteto.

Shematično prikazuje opisani proces izkustvenega učenja slika 1.

Slika 1: Shematični prikaz učenja v superviziji kot cikličnega procesa - Kolbov model učenja

Supervisor naj bi vodil strokovnega delavca v njegovem učnem ciklusu preko teh štirih aktivnosti oziroma štirih faz učnega procesa. Pri tem naj bi oblikoval take učne situacije, ki spodbujajo strokovnega delavca pri prehajanju od ene faze do druge.

Zato je pomembno, da potekajo supervizijska srečanja vzporedno z delom, saj tako lahko poteka proces učenja v obliki spirale na vedno višjem nivoju. Pri tem strokovni delavec dela, nato na superviziji razmišlja o tem, kar je delal in se iz tega uči, nakar se zopet vrne na delo in preizkuša že naučeno. Seveda ne smemo pričakovati, da vodi proces supervizije kar takoj neposredno k novim oblikam ravnanja strokovnega delavca. Pogosto namreč na superviziji naletimo in predelujemo stare in dobro utrjene vzorce vedenja in doživljanja. Ti vzorci so lahko povezani z načini reagiranja, ki so bili morda v otroštvu učinkoviti, sedaj pa jih uporabljamo še naprej, čeprav v določenih situacijah nimajo več željenega učinka. Pri takih, utrjenih vzorcih doživljanja in vedenja je pogosto potrebno nekaj časa, preden dosežemo stopnjo, ko lahko svoje ravnanje tudi zavestno spremenimo.

Običajno se na začetku tega procesa spreminjanja lastnega ravnanja šele po določenem dogodku zavemo, da smo zopet ravnali tako, kot pravzaprav ne želimo in ni učinkovito - gre torej za prepoznavanje svojega vedenja, ko je dogodek že mimo.

Nato pride do tovrstnega prepoznavanja že med dogodkom samim; ob nekem svojem vedenju nam postane že med ravnanjem samim jasno, da bi bilo bolje ravnati drugače. Včasih nam takšno zavedanje oziroma osveščenost omogoči, da še pred koncem preusmerimo izid dogodka. Tako lahko npr. v pogovoru s klientom ponovno začnemo razgovor iz drugačnih izhodišč ali pa pred izvedbo nekega dejanja še prekličemo svojo odločitev. Vendar pa najpogosteje na tej stopnji še ne zmoremo pravočasno spremeniti svojega vedenja.

Šele kasneje sledi korak v katerem smo sposobni že vnaprej prepoznati bližajočo se situacijo, v kateri običajno reagiramo na tisti način, ki ga želimo pri sebi spremeniti. V tem primeru imamo že možnost preizkušanja različnih novih strategij in načinov ravnanja, ki smo si jih na supervizijskem srečanju ali pa ob kasnejšem razmišljanju in predelavi strokovne literature izdelali oziroma izbrali in pripravili. Če ugotovimo, da imajo ti novi načini reagiranja boljše posledice oziroma bolj zaželeni izid kot ga je imelo naše prvotno ravnanje, jih postopoma osvojimo in predstavljajo novo obliko našega vedenja. Šele takrat lahko zares govorimo o spremenjenem ravnanju.

SUPERVIZIJA KOT PROCES IZKUSTVENEGA UČENJA

Walter in Marks (1981, cit. po Marentič-Požarnik, 1987, str. 67) navajata nekatere predpostavke izkustvenega učenja, katerih konkretizacijo si bomo pogledali na primeru supervizije. Omenjene predpostavke so v spodnjih alineah navedene v narekovaju:

1. "Učenec se zares uči samo, kadar ga učenje zanima, kadar se želi učiti".

Pri superviziji se običajno supervizirani samostojno in prostovoljno odloči za vključitev v supervizijski proces, ker želi strokovno napredovati in pridobiti iz svojih izkušenj čimveč koristnega za nadaljnje delo. Supervizijski material izbere sam, torej je problem, ki ga obravnava na superviziji, zanj osebno pomemben in izhaja iz njegovih izkušenj.

Včasih je supervizija za strokovnega delavca "obvezna", ker je npr. organizirana v okviru matične ustanove za vse strokovne delavce skupaj, ker nadrejeni meni, da bo tako dosegel izboljšanje kvalitete dela pri svojih podrejenih, ali pa želi s pomočjo supervizije vpeljati novo doktrino in metode dela v ustanovo. V opisanih primerih se lahko zgodi, da proces učenja ne steče. Ugotovitev, da supervizija ni učinkovita, je v takih primerih povsem utemeljena, vendar ni razlog za slabo učinkovitost metoda sama temveč neupoštevanje ene njenih temeljnih predpostavk - motivacije za učenje. Supervizirani se namreč v omenjenih primerih morda ne želi učiti in kaže pasiven odpor do supervizije ali pa skuša celo dokazati (zavedno ali nezavedno), da njegova vključitev v proces supervizije ni bila umestna.

2. "Pomembno je, da učenci sodelujejo v načrtovanju in organiziranju pouka, v konkretizaciji učnega načrta."

Supervizor se na prvem srečanju s člani supervizijske skupine dogovori o pogostosti srečevanja, času in kraju srečanj ter o pričakovanih in željah vseh udeležencev, hkrati pa predstavi svojo "ponudbo", torej pove, kaj je pripravljen kot supervizor nuditi. Na enem prvih srečanj se sklene supervizijski dogovor, v katerem je opredeljen okvir in težišče problematike, na katero se bo supervizijsko delo nanašalo, način dela, način in vsebina komuniciranja med člani skupine in supervizorjem v obdobju med posameznimi supervizijskimi srečanji ipd. Tudi kasneje v procesu supervizije se sproti skupno oblikujejo dodatna pravila ali spreminjajo tista, ki so se med delom izkazala kot neustrezna.

Strokovni delavec, ki se vključi v proces supervizije, torej aktivno sodeluje v načrtovanju in organiziranju supervizije ter je v pomembni meri soodgovoren za konkretizacijo vsebin, saj jih večji del določa sam, z materialom, ki ga prinese na supervizijo.

3. "Učenje je odvisno od tega, da odgovorov ne vemo vnaprej."

Strokovni delavec pride na supervizijo ne le s pripravljenim supervizijskim materialom (torej zgodbo o konkretni izkušnji), temveč tudi s supervizijskim vprašanjem ali s kar nekaj vprašanji, ki so se mu v zvezi z izpostavljeno izkušnjo porodila. Vprašanja se običajno nanašajo na dejavnike, ki izhajajo iz strokovnega delavca samega in so vplivali na določen način njegovega doživljanja in delovanja v konkretni situaciji, nanašajo pa se tudi na iskanje ustreznějšíh načinov ravnanja v podobnih prihodnjih situacijah. Neredko se izkaže, da pri iskanju odgovorov na supervizijsko vprašanje strokovni delavec naleti vedno znova na isto temo, torej na osebno temo, ki je zanj značilna in predstavlja šibko točko ali "slep

pego" v njegovem strokovnem in osebnem delovanju. Vendar pa tudi ob tem, ko supervizirani naleti na že znano temo, vedno znova doživi "aha efekt" oziroma uvid v neke svoje vzorce vedenja, mišljenja in doživljanja, ki jih je morda poznal že prej, a jih doslej ni znal povezati z analizirano situacijo in z zastavljenim vprašanjem v zvezi z njo.

Na ta način prihaja strokovni delavec do uvidov na različnih nivojih in na osvetljevanje iste problematike iz vedno novih zornih kotov. To mu omogoča postopno in temeljitejšo integracijo novih spoznanj v obstoječo mentalno strukturo, zaradi česar postanejo celo že znani odgovori bolj kompleksni in zavestni in zato ponovno novi.

4. "Posameznik se najboljše uči, kadar lahko svobodno oblikuje svoje lastne odgovore na neko situacijo".

Eno pomembnih načel supervizije je, da posameznik sam išče odgovore na svoja vprašanja. Supervizor mu le omogoči pogoje, v katerih lahko sproščeno in odprto reflektira, išče, primerja in izmenjuje izkušnje ter preverja svoje hipoteze. Do odgovora mora priti strokovni delavec sam, če želi supervizor, da je supervizija zares učinkovita.

5. "Vsak učenec se uči na svoj način."

Naloga supervizorja je, da omogoči superviziranemu tisti način učenja, ki mu je najbližji in zanj tudi najbolj učinkovit. Zato je potrebno, da pozna značilnosti različnih stilov učenja in je sposoben fleksibilno prilagajati način vodenja supervizije učnemu stilu posameznega superviziranca.

6. "Učenje je v veliki meri čustvena izkušnja."

Proces supervizije vodi običajno k prestrukturiranju obstoječih spoznavnih shem in reorganizaciji utečenih vzorcev vedenja in doživljanja. Zato je to pogosto boleč proces, ki lahko temeljno ogroža občutek posameznikove integritete.

Zgodba, ki jo strokovni delavec predstavi kot supervizijski material, je najpogostejše močno čustveno "obremenjena", saj izhaja iz konkretnih delovnih izkušenj, ki jih delavec ob predstavitvi običajno ponovno podoživlja. Ob izpostavljanju protislovij in dilem, ki jih supervizirani občuti, in odpiranju problemov, ki so zanj osebno pomembni, pa se sprožajo tudi čustva, ki so bolj ali manj posredno povezana s to izkušnjo in z ljudmi v njej. Pri tem mislimo zlasti na predhodne izkušnje in odnos, ki ga ima strokovni delavec z osebami, ki so v analiziranem dogodku udeležene, ter na sistem lastnih stališč, vrednot in implicitnih teorij, s katerimi se sooča in za katere ugotavlja, da so in kako so vplivali na njegovo doživljanje in ravnanje v konkretni situaciji. Pri tem je običajno čustveno močno angažiran in šele postopoma, v procesu supervizije vzpostavlja ustrezno distanco, ki je nujno potrebna, da se lahko iz izkušnje tudi nekaj nauči.

Prav zaradi opisanih dogajanj je silno pomembno, da se med supervizorjem in ostalimi člani supervizijske skupine ustvari zaupljiv odnos in varna čustvena klima.

7. "Učenje je integralno, celovito; pravo učenje ni seštevanje (dodajanje) izkušenj, ampak ponovno ustvarjanje (remaking) izkušnje."

Da v procesu supervizije ne gre zgolj za seštevanje ali dodajanje izkušenj temveč dejansko za integralno učenje, je med drugim najboljše razvidno iz predhodnega poglavja z naslovom Kaj se dogaja v procesu supervizije?. V njem razlagamo proces supervizije kot spoznavni proces, v katerem se usklajuje nove izkušnje, doživljanja in znanje z že obstoječimi izkušnjami, stališči in vzorci vedenja. Rezultat tega t. i. procesa uravnoteženja oz. ekvilibracije je novo, kvalitativno drugačno spoznanje oz. nov vzorec vedenja.

8. "Učiti se pomeni spreminjati se."

Da supervizija ustreza tudi tej predpostavki, je prav tako razvidno iz poglavja z naslovom Kaj se dogaja v procesu supervizije. Morda bi ponovno poudarila samo to, da je že po definiciji rezultat supervizije osebnotna in strokovna rast, torej posameznikovo spreminjanje v smislu razvoja.

V procesu supervizije se, podobno kot pri drugih sodobnih oblikah učenja in poučevanja, brišejo razlike med vlogo supervizorja in superviziranega. Ne gre več zgolj za razgovor o problemu, ki ga strokovni delavec izpostavi, temveč za skupno razmišljanje in za sodelovanje pri skupnem iskanju rešitev. Gre torej za situacijo socialnega učenja, pri katerem je ustrezna medsebojna komunikacija bistvenega pomena. Supervizor ni tisti, ki že vnaprej pozna odgovore in jih v procesu supervizije posreduje strokovnemu delavcu, temveč so odgovori še neznani. Vsak posameznik najde v procesu supervizije svoje lastne odgovore, ki so lahko povsem drugačni od odgovorov, do katerih so na istem supervizijskem srečanju prišli njegovi kolegi iz skupine. Kakšni so ti odgovori, je odvisno predvsem od posameznikove osebnotne strukture, preteklih izkušenj in zanj značilnega načina doživljanja sveta, od referenčnega okvirja torej, skozi katerega zaznava svet okrog sebe in se nanj odziva.

Supervizor je pri tem pravzaprav le moderator dogajanja, ki spremlja strokovnega delavca v procesu iskanja svojih lastnih rešitev. Pri tem je zlasti pomembna njegova odprtost do izkušenj drugih in usmerjenost v proces, ki se sproži v posamezniku ob refleksiji teh izkušenj, ne pa toliko v vsebino, ki jo posameznik podaja.

UPORABLJENI VIRI:

1. Kobolt, A. (1992). Supervizija - modeli spremljanja in pridobivanja izkušenj v času študija in poklicnega dela. V: Kaj hočemo in kaj zmoremo, zbornik, Pedagoška fakulteta, Ljubljana, str. 120-123.
2. Marentič-Požarnik, B. (1987). Nova pota v izobraževanju učiteljev. Državna založba Slovenije, Ljubljana.
3. Peklaj, C. (1992). Izkušnjsko učenje kot izhodišče za izobraževanje učiteljev. V: kaj hočemo in kaj zmoremo, zbornik, Pedagoška fakulteta, Ljubljana, str. 117-120).
4. Tancig, S. (1992). Supervizija in reflektivno poučevanje v izobraževanju učiteljev. V: Kaj hočemo in kaj zmoremo, zbornik, Pedagoška fakulteta, Ljubljana, str. 124-126).

Eden naših najeminentnejših akademskih psihologov, prof. dr. Vid Pečjak, je v letu 1994 izdal knjigo z naslovom *Psihologija množice*. S tem delom se je še bolj uveljavil v novi psihološki disciplini, ki se ji v zadnjih letih vse bolj posveča tako raziskovalno kot predavateljsko, v politični psihologiji.

Nastopi velikih množic so v zgodovini pogosto odločali o usodi držav, mest, vladavin, družbenih sistemov. Različni politični in verski vodje so uporabljali in pogosto zlorabljali nakopičeno fizično in psihološko moč množic za svoje cilje. Posebno dvajseto stoletje bi lahko označili kar za "stoletje množic", saj so v njem nemara bolj kot kadarkoli prej množice igrale bistveno zgodovinsko vlogo.

Množice sprožajo v ljudeh zelo ambivalentne občutke. Obenem nas privlačijo in odbijajo. Privlačijo nas npr. zaradi svoje spontanosti, zaradi močnih afektov, ki se v njih lahko sprožajo. Odbijajo nas zaradi svojega nenadzorovanega vedenja, zaradi velike fizične sile in psiholoških pritiskov na posameznike itd. Zdi se, da množice skrivajo v sebi moč in značilnosti, ki daleč presegajo samo vsoto psiholoških in fizičnih lastnosti posameznikov. Kaj je moč množic? Je to zgolj nakopičena fizična energija mnogih ljudi, zbranih na istem prostoru? Je to vsota zahtev, želja, občutkov in gonov posameznikov, zbranih v množico? Ali je to kak poseben socialni vpliv, ki karakterizira velike in spontane skupine ljudi in se mu morajo posamezniki podrečiti? S temi vprašanji so se ukvarjali mnogi teoretiki in praktiki.

Knjiga prof. Pečjaka je prišla na naše tržišče v času, ko je zaradi sedanjih dogajanj v bližini Slovenije, pa tudi v Vzhodni Evropi tematika psihologije množic izjemno aktualna. Predvsem na Balkanu se že nekaj let nenahajno srečujemo s fascinacijo množic. Kot piše eden največjih evropskih socialnih psihologov S. Moscovici v svoji knjigi iz leta 1984 z naslovom "Čas množic", pa naj bi se tudi sodobna zahodna evropska družba nahajala v "dobri množici", pa čeprav bolj v obliki različnih tihih oz. "razpisih" množic, ki jih združujejo mediji in način vsakdanjega življenja.

Množice so bodisi neposredno dejavne, npr. v obliki protestov, spopadov, ali pa prisotne kot tiha, latentna grožnja vsaki trenutni oblasti. Kaj pa v Sloveniji? Seveda poznamo različne, večji del kratkotrajne množične proteste in zahteve, toda zdi se, da tu niso ugodna tla za take prave množice, ki bi pretresle vso družbo. A ne slepimo se,

PSIHOLOGIJA MNOŽICE

VID PEČJAK, SAMOZALOŽBA, LJUBLJANA 1994, 228 STRANI

Mirjana Ule

Eden naših najjemenitnejših akademskih psihologov, prof. dr. Vid Pečjak, je v letu 1994 izdal knjigo z naslovom Psihologija množice. S tem delom se je še bolj uveljavil v novi psihološki disciplini, ki se ji v zadnjih letih vse bolj posveča tako raziskovalno kot predavateljsko, v politični psihologiji.

Nastopi velikih množic so v zgodovini pogosto odločali o usodah držav, mest, vladavin, družbenih sistemov. Različni politični in verski vodje so uporabljali in pogosto zlorabljali nakopičeno fizično in psihološko moč množic za svoje cilje. Posebno dvajseto stoletje bi lahko označili kar za "stoletje množic", saj so v njem nemara bolj kot kadarkoli prej množice igrale bistveno zgodovinsko vlogo.

Množice sprožajo v ljudeh zelo ambivalentne občutke. Obenem nas privlačijo in odbijajo. Privlačijo nas npr. zaradi svoje spontanosti, zaradi močnih afektov, ki se v njih lahko sprožajo. Odbijajo nas zaradi svojega nenadzorovanega vedenja, zaradi velike fizične sile in psiholoških pritiskov na posameznike itd. Zdi se, da množice skrivajo v sebi moč in značilnosti, ki daleč presegajo samo vsoto psiholoških in fizičnih lastnosti posameznikov. Kaj je moč množic? Je to zgolj nakopičena fizična energija mnogih ljudi, zbranih na istem prostoru? Je to vsota zahtev, želja, občutkov in gonov posameznikov, zbranih v množico? Ali je to kak poseben socialni vpliv, ki karakterizira velike in spontane skupine ljudi in se mu morajo posamezniki podrediti? S temi vprašanji so se ukvarjali mnogi teoretiki in praktiki.

Knjiga prof. Pečjaka je prišla na naše tržišče v času, ko je zaradi sedanjih dogajanj v bližini Slovenije, pa tudi v Vzhodni Evropi tematika psihologije množic izjemno aktualna zadeva. Predvsem na Balkanu se že nekaj let nenehno srečujemo s fascinacijo množic. Kot piše eden največjih evropskih socialnih psihologov S. Moscovici v svoji knjigi iz leta 1984 z naslovom "Čas množic", pa naj bi se tudi sodobna zahodna evropska družba nahajala v "dobi množic", pa čeprav bolj v obliki različnih tihih oz. "razsutih" množic, ki jih združujejo mediji in način vsakdanjega življenja.

Množice so bodisi neposredno dejavne, npr. v obliki protestov, spopadov, ali pa prisotne kot tiha, latentna grožnja vsaki trenutni oblasti. Kaj pa v Sloveniji? Seveda poznamo različne, večji del kratkotrajne množične proteste in zahteve, toda zdi se, da tu niso ugodna tla za tiste prave množice, ki bi pretresle vso družbo. A ne slepimo se,

tudi takšni dogodki so kaj hitro možni, saj so tu vsi potenciali za to: ekonomsko prestrukturiranje, ki cele sloje postavlja v bistveno drugačen ekonomski položaj, dokaj visoka nezaposlenost, ki določenim strukturam prebivalstva grozi s trajno brezposelnostjo, naraščajoča nestrpnost do "drugačnih" in "označenih", mrzlično iskanje krivcev za vse tegobe vsakdanjika večine ljudi.

In kaj nam prinaša knjiga tako eminentnega pisca psihološke strokovne literature, kot je prof. Pečjak? Knjiga je razdeljena na šest poglavij. V Uvodnem razmišljanju nas avtor vodi najprej skozi različne pojme množic, metode proučevanja množičnih pojavov, predstavi množice skozi stoletja. Razloži, zakaj je dvajseto stoletje stoletje množic in kaj je danes z množico.

V drugem poglavju z naslovom Množični pojavi nas seznani s tipičnimi psihološkimi fenomeni množic, zlasti s pojavi čustvene vznemirjenosti množice, množičnih sugestij, množične hipnoze, razosebljanja v množici, identifikacijo. Ta prikaz nato poglobi v tretjem poglavju, kjer predstavi dejavnike množice, ki so po Pečjaku "vse to, kar se pojavlja tik pred njo ali hkrati z njo." (str.59) Dejavniki lahko torej vplivajo neposredno na množico, preden se zbere ali med zborovanjem, in na tiste, ki vplivajo na množico mnogo prej (npr. ekonomska kriza). Dejavnike množice razdeli na formalne in vsebinske. Formalni se nadalje delijo na zunanje (fizični in socialni) in notranje (individualno osebnostne, kolektivno osebnostne).

Nadalje prof. Pečjak predstavlja posebne množice, kot so agresivna množica, histerična množica, množica v paniki, linči, analizira množične samomore, športne množice oziroma množice navijačev.

Zelo zanimivo je poglavje o teoriji in modelih množičnih pojavov, kajti tu nas avtor poleg že klasičnih teorij (Le Bon, Freud, Tarde) seznani tudi z manj znanimi in sodobnimi modeli, ki temeljijo npr. na teoriji komunikacije ter na matematičnih modelih (teorija katastrof, teorija koristi ipd.). Tudi avtor sam je izdelal svojo teorijo množičnih uporov, ki sloni na razmerju med ojačevalci in reduktorji socialnega pritiska. Njegov teoretski model ima dva osnovna dela: vir (vladajoča oligarhija) in naslov (ljudi). Med virom in naslovom obstaja stalna napetost, ker vladajoča oligarhija izvaja pritisk na ljudi, izvaja množično zastraševanje ipd. Napetost je odvisna od relativne deprivacije, t.j. od tega, koliko in kako ljudje občutijo različne omejitve, ki jim jih nalaga politični sistem. Do množičnega upora pa pride, kadar je občuteni pritisk večji od strahu ljudi pred sistemom. Pečjak opredeli tudi kvantitativno formulo za določanje stopnje upornišva. Določi jo kot produkt med občutenim pritiskom in razliko med reduktorji upora (strah, prenos, identifikacija z agresorjem) in ojačevalci upora (upanje, prinos, identifikacija s soljudmi, socialna indukcija).

Prof. Pečjak analizira tudi razne načine vplivanja na ljudi oz. priprave na "biti množica". Glavna načina vplivanja sta po njegovem mnenju propaganda in vzgoja; propaganda v skrajni verziji "pranja možganov" in vzgoja v obliki indoktrinacije. Posebno mesto tu zavzemajo seveda sredstva množičnega komuniciranja kot oblikovalci novih množic.

Bralska javnost, ki se običajno zbere vsako jutro k svojemu "obredu," je pravzaprav zopet neka množica, v kateri ljudje izgubljajo svojo avtonomnost in individualnost, in

to pod vtisom zelo individualnega početja - zasebnega branja jutranjega časopisa. Bralci se nevede spreminjajo v množico pokornih avtomatov, dajo se "hipnotizirati" v svojih kabinetih, kuhinjah in dnevnih sobah, pa sploh ne opazijo hipnotizerja.

Mediji torej povzročijo zamenjavo "združenih množic" z "razdruženo množico" - javnostjo. Kljub tej difuziji pa mediji dosežejo prenos določenih sugestij k posameznikom prav tako uspešno ali še bolj, kot se to dogaja z množično sugestijo in posnemanjem v vidnih množicah.

Avtor se ne sprašuje o tem, kako eliminirati agresivne množične izbruhe, temveč jih pomaga razumeti in po možnosti predvideti. Skratka, dobili smo prvo slovensko avtorsko knjigo o psihologiji množic, ki uporablja primere iz naših prostorov. Knjiga je pisana in oblikovana privlačno in pestro kot vse knjige prof. Pečjaka.

Prof. dr. Janez Musek je vodilni psiholog osebnosti in eden najplodovitejših piscev psiholoških del v Sloveniji, eno njegovih zadnjih del je knjiga *Psihološki portret Slovencev*. V okviru svojih raziskovanj o povezanih osebnostnih značilnostih in vrednotni si je zastavil tudi zanimivo vprašanje, kakšna so psihološke značilnosti Slovencev.

Vprašanje o psiholoških značilnostih narodov so si zagledali tudi nekateri drugi pomembni psihologi, vendar pa mu je prof. Musek dal svoj poseben in pomen. Svoja razmišljanja in raziskovalne rezultate o tej temi je predstavil v knjigi *Psihološki portret Slovencev*, s katero nadaljuje delo, ki ga je začel že v svoji prvi knjigi o slovenskem narodnem značaju.

Avtor je v knjigi predstavil analizo številnih pojavov v slovenski značilnostih Slovencev, ki jih je pridobil bodisi z analizo slovenskega jezika, njegovih opazljivih raziskav ali z lastnimi testiranj, na podlagi je ugotovil, da je psihološki portret Slovencev visoko strokovno delo, čista oseba je tudi jasen in razumljiv pristopni jezik z veliko primeri.

Avtor se v svojih empiričnih raziskavah osebnostnih lastnosti Slovencev opira predvsem na znani Eysenckov hierarhični model osebnostnih lastnosti in na Cattellovo faktoristično analizo osebnostnih lastnosti. Ta modela sta medsebojno dokaj primerljiva, s tem da daje Cattellov model bolj podrobno tipologijo osebnostnih potez, Eysenckov model pa daje globalni pogled na tisti trije osnovni osebnostni dimenziji (introvertnost-ekstrovertnost, čustvena stabilnost-čustvena labilnost, trdnost-blagost). Eysenckove dimenzije osebnosti dokaj dobro ustrezajo t.i. sekundarnim faktorjem v Cattellovi faktoristični tipologiji osebnostnih potez.

V knjigi so najprej predstavljene vsebinske osebe pojma socialni oz. narodni značaj (narodnostna zavest, identiteta in samopredstava, narodnostni značaj-predstava in resnica, psihološko proučevanje velikih skupin in skupnosti). Avtor nato predstavi pojem osebnostnega prostora in njegove dimenzije in pride h kompoziciji podglavkov o osebnostnih značilnostih Slovencev in drugih narodov (primerja nas zlasti z

PSIHOLOŠKI PORTRET SLOVENCEV

JANEK MUSEK, ZNANSTVENO IN PUBLICISTIČNO
SREDIŠČE, LJUBLJANA 1994, 195 STRANI

Mirjana Ule

Prof. dr. Janek Musek je vodilni psiholog osebnosti in eden najplodovitejših piscev psiholoških del v Sloveniji; eno njegovih zadnjih del je knjiga Psihološki portret Slovencev. V okviru svojih raziskovanj o povezanosti osebnostnih značilnosti in vrednotami si je zastavil tudi zanimivo vprašanje, kakšne so psihološke značilnosti Slovencev.

Vprašanje o psiholoških značilnostih narodov so si zastavljali tudi nekateri drugi pomembni psihologi, vendar pa mu je prof. Musek dal nov poudarek in pomen. Svoja razmišljanja in raziskovalne rezultate o tej temi je zaokrožil v knjigi Psihološki portret Slovencev, s katero nadaljuje delo, ki ga je začel že dr. Trstenjak s svojo knjigo o slovenskem narodnem značaju.

Avtor je v knjigi predstavil analizo številnih podatkov o osebnostnih značilnostih Slovencev, ki jih je pridobil bodisi z analizo sekundarnih virov (že prej opravljenih raziskav) ali z lastnimi testiranjmi na populaciji srednješolcev in študentov. Muskova knjiga je visoko strokovno delo, njena odlika je tudi jasen in vsakomur pristopen jezik z veliko primeri.

Avtor se v svojih empiričnih raziskavah osebnostnih lastnosti Slovencev opira predvsem na znani Eysenckov hierarhični model osebnostnih lastnosti in na Cattellovo faktorsko analizo osebnostnih lastnosti. Ta modela sta medsebojno dokaj primerljiva, s tem da daje Cattellov model bolj podrobno tipologijo osebnostnih potez, Eysenckov model pa daje globalni pogled na ravni treh osnovnih osebnostnih dimenzij (introvertnost-ekstravertnost, čustvena stabilnost-čustvena labilnost, trdost-blagost). Eysenckove dimenzije osebnosti dokaj dobro ustrezajo t.i. sekundarnim faktorjem v Cattellovi faktorski tipologiji osebnostnih potez.

V knjigi so najprej predstavljene teoretske osnove pojma socialni oz. nacionalni značaj (narodnostna zavest, identiteta in samopodoba, narodnostni značaj-predsodki in resnica, psihološko preučevanje velikih skupin in skupnosti). Avtor nam predstavi pojem osebnostnega prostora in njegove dimenzije in preide h komparaciji podatkov o osebnostnih značilnostih Slovencev in drugih narodov (primerja nas zlasti z

zahodnoevropskimi narodi in Američani). Pri tem uporabi še en model osebnostnih potez (Freiburški osebnostni vprašalnik), ki vsebuje 12 pomembnih osebnostnih lastnosti.

Eden glavnih rezultatov avtorjeve obsežne in diferencirane analize statističnih podatkov o osebnostnih potezah Slovencev je demistifikacija predstav o "slovenskem" narodnem značaju, ki jih gojimo že dolga desetletja, če ne stoletja. Avtor navaja, da med Slovenci vladajo trije močni avtostereotipi: o slovenski introvertnosti in depresivnosti, o slovenski discipliniranosti, storilnosti naravnosti in marljivosti ter o slovenski neagresivnosti, ponižnosti in premajhni samozavesti ("hlapčevski" sindrom). Od vseh treh avtostereotipov je bil (in je) za Slovence najbolj "usoden" prav zadnji.

Musek v svoji komparativni analizi osebnostnih potez Slovencev in drugih narodov sicer potrdi relativno močno težnjo k introvertnosti ter storilnostno naravnost Slovencev, vendar pa povsem zavrne tretji avtostereotip o "ponižnosti" Slovencev. Iz njegovih podatkov in ugotovitev namreč izhaja, da Slovenci/ke gojimo visoko stopnjo agresivnosti, dominantnosti, uporništvu, brezobzirnosti, sebičnosti, odpora zoper avtoritete, težnje po neodvisnosti, pa tudi dogmatizma in avanturizma. Po avtorjevem mnenju je prav sindrom hlapčevstva zakrinkana oblika psihotizma.

Ljudje, ki so podredljivi in poslušni, se pač ne bodo pritoževali, če so potisnjeni v podrejeno vlogo. Nasprotno pa se pri dominantnih osebah, ki jih drugi tlačijo, temu krčevito upirajo in - če se jim to dalj časa ne uspeva - razvijejo predstavo o sebi kot "hlapčevskih". Po avtorjevem mnenju zadnje velja ravno za Slovence. V nenehnih soočenjih z močnejšimi sosedmi smo namreč razvili izjemno trdovratnost v obrambi svoje narodnostne identitete. Težnja po neodvisnosti, uveljavitvi in potrditvi se je pri Slovencih prekrila z introvertno zadržanostjo. Kaže pa se tudi v nekaterih negativnih potezah Slovencev (pomanjkanje čuta za sodelovanje, zavist, egoizem) in v težnji k avtodestruktivnosti (samomorilnost, alkoholizem).

V knjigi najdemo tudi zanimivo analizo razlik v socialnem značaju po posameznih regijah v Sloveniji. Avtor pokaže, da so intranacionalne razlike ravno tako pomembne kot mednacionalne, kar pomeni, da podatkov o nacionalnem značaju res ne moremo avtomatsko prenašati na vse ali na večino Slovencev. Po drugi strani pa to dejstvo potrjuje že znano ugotovitev o veliki notranji razčlenjenosti slovenskega geografskega, narodnostnega in jezikovnega prostora ter o velikih vplivih sosednjih narodov na Slovence, ki živijo v obmejnih območjih.

V sklepnem poglavju Musek postavi nekaj domnev o možnih spremembah osebnostnih profilov zaradi nedavno priborjene neodvisnosti in splošne osamosvojitve slovenskega naroda. Meni, da se utegne nekoliko znižati slovensko povprečje psihotizma in nevroticizma (zlasti depresivnosti) in morda nekoliko povečati stopnja ekstrovertnosti. Seveda ob predpostavki, da ne bo novih, izrazito neugodnih sprememb, ki bi zavrle in preprečile ta proces. Ti premiki pa ne bodo prav veliki, ker "osebnostni mlini meljejo počasi in povsem neverjetno je, da bi se lahko temeljne značilnosti slovenskega osebnostnega profila bistveno spremenile" (str. 186).

Pomemben teoretičen problem raziskovanja psiholoških značilnosti narodov je vprašanje, ali in kako lahko prenašamo psihološke lastnosti, ki so značilnost posameznikov, na molarne celote, kot so skupine ali narodi. S tem vprašanjem so se ukvarjali že mnogi psihologi in teoretiki družbenih ved. Musek upravičeno zavrača posplošen govor o "nacionalnem značaju" in raje govori o tipičnih potezah posameznikov, ki pripadajo določenemu narodu, npr. Slovencem. Šele ko ugotovimo, da so določene tipične osebnostne značilnosti in pripadnost isti socialni skupnosti med seboj bistveno povezane, npr. zaradi zgodovinskih ali kulturnih razlogov, lahko utemeljeno trdimo, da gre za poteze, ki karakterizirajo psihološki značaj te skupnosti.

Musek predstavlja v knjigi nekaj hipotetičnih razlag teh značilnosti, npr. psihoanalitsko razlago, Trstenjakovo razlago s pomočjo občutka "majhnega" in "mejnega" naroda pri Slovecih in teorijo osebnostno-kulturne konvergence, vendar se zaveda, da so to le osnutki razlag. Zato je Muskova knjiga lahko dober začetek za vrsto raziskav na področju sociologije, kulturologije, zgodovine, ki bi dodatno osvetlile vzroke za izoblikovanje in utrditev podanih osebnostnih značilnosti Slovencev kot tipičnih ali prevladujočih osebnostnih potez.

